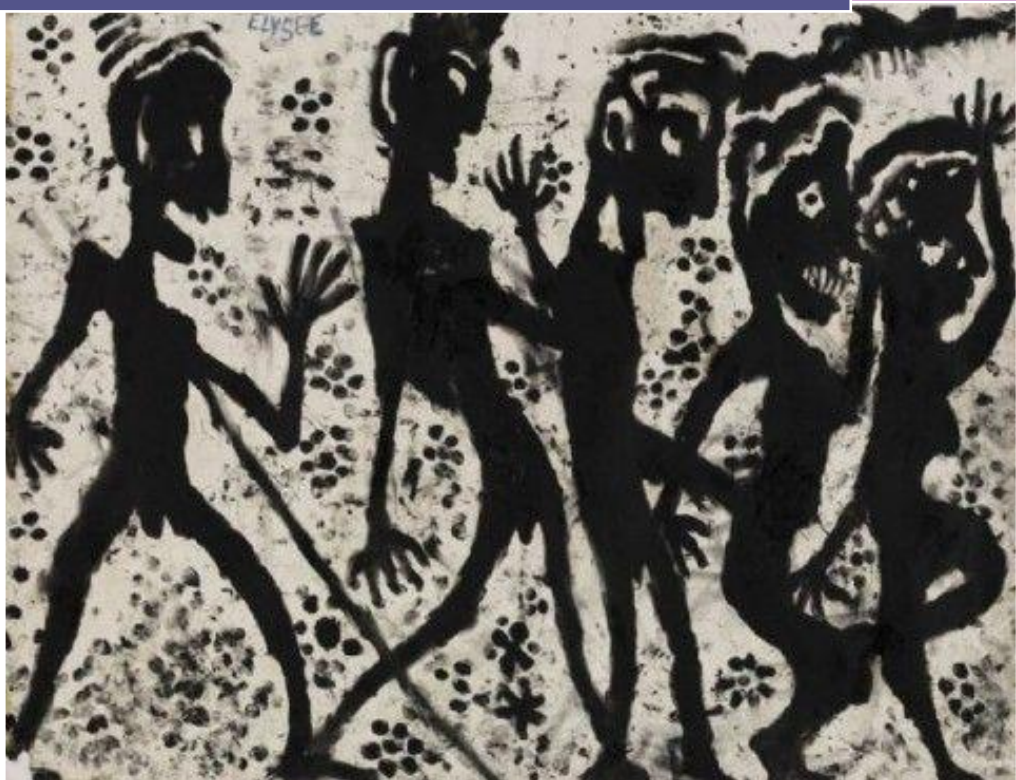

Γυναίκες και ουσιοεξάρτηση: Ποιοτική ανάλυση περιεχομένου
βιογραφικών αποσπασμάτων από το βιβλίο Κατερίνα Μάτσα(2013)
Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς, Αθήνα, Άγρα

ΠΜΣ Εγκληματολογίας Παντείου

Διπλωματική εργασία:

Τζάνη Δέσποινα, Α.Μ.: 3217M001

Επιβλέπουσα: κ. Τσίγκανου Ιωάννα

Τριμελής επιτροπή: 1. Τσίγκανου Ιωάννα,
2. Ζαραφωνίτου Χριστίνα, 3. Λάζος Γρηγόρης

Στην Μαριάννα

Ευχαριστίες:

Για την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας στο πλαίσιο του ΠΜΣ Εγκληματολογίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα μου κ. Ιωάννα Τσίγκανου, κυρίως για την επιλογή ενός τόσο ενδιαφέροντος και πρωτότυπου θέματος, καθώς και για την καθοδήγηση και το χρόνο που αφιέρωσε. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω για τις ιδέες και τη χρήσιμη βιβλιογραφία την κ.Χριστίνα Ζαραφωνίτου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους δικούς μου ανθρώπους, που μου στάθηκαν –ο καθένας με το δικό του τρόπο- καθ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειας μου.

Περίληψη:

Η παρούσα διπλωματική εργασία με θέμα: Γυναίκες και ουσιοεξάρτηση: Ποιοτική ανάλυση περιεχομένου βιογραφικών αποσπασμάτων από το βιβλίο Κατερίνα Μάτσα(2013) Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς, έχει ως στόχο την προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες βιώνουν τα συναισθήματα της ντροπής και της ταπείνωσης. Μέσα από την θεματική ανάλυση περιεχομένου βιογραφικών αποσπασμάτων, όπως αυτά μας παρουσιάζονται δευτερογενώς στο βιβλίο της Κ.Μάτσα, εμβαθύνουμε και αναλύουμε τις αφετηρίες της ντροπής, τη σχέση της με τη χρήση, την εξάρτηση αλλά και την απεξάρτηση. Παρ' όλο που πρόκειται για συναισθήματα, προσπαθούμε να τα προσεγγίσουμε πολυπλεύρως και προπάντων να εντοπίσουμε και να αναδείξουμε την εγκληματολογική τους σημασία.

Λέξεις-κλειδιά: ναρκωτικά, ουσιοεξάρτηση, γυναίκες, ντροπή.

Περιεχόμενα:

A. Μέρος πρώτο

Εισαγωγή.....σελ.7-8

- 1. Αποσαφήνιση βασικών εννοιών για τα ναρκωτικά.....σελ.8**
 - 1.1. Εννοιολογικές παράμετροι των ναρκωτικών.....σελ.8-9**
 - 1.2. Χρήση κι εξάρτηση.....σελ.9-11**
 - 1.3. Ιστορική αναδρομή της χρήσης ναρκωτικών.....σελ.11-14**
- 2. Εγκληματολογικές θεωρίες για τη χρήση ναρκωτικών.....σελ.14-15**
 - 2.1. Η χρήση ναρκωτικών και η «απόσυρση».....σελ.15-17**
 - 2.2. Ο «διαφορικός συγχρωτισμός» και η χρήση ναρκωτικών.....σελ.17-18**
 - 2.3. Η «υποκουλτούρα» των ναρκωτικών.....σελ.19-21**
 - 2.4. «Οι περιθωριοποιημένοι» χρήστες ναρκωτικών.....σελ.21-24**
 - 2.5. Η χρήση ναρκωτικών ως στιγματιστική συμπεριφορά.....σελ.24-27**
- 3. Ντροπή και ουσιοεξάρτηση: θεωρητικές προσεγγίσεις.....σελ.27-28**
 - 3.1. Κοινωνικές θεωρίες για την ντροπή.....σελ.28-30**
 - 3.2. Εγκληματολογικές θεωρίες για την ντροπή.....σελ.30-35**
 - 3.3. Ψυχολογικές θεωρίες για την ντροπή.....σελ.35-38**
 - 3.4. Ντροπή και (ουσιο)εξάρτηση.....σελ.38-41**
- 4. Η διάσταση του φύλου.....σελ.41**
 - 4.1. Η παράμετρος της εξάρτησης και το γυναικείο φύλο.....σελ.41**
 - 4.1.1. Ιστορική αναδρομή της χρήσης ναρκωτικών από γυναίκες.....σελ.41-43**
 - 4.1.2. Η στατιστική αποτύπωση της ουσιοεξαρτημένης γυναίκας.....σελ.43-45**
 - 4.2. Η παράμετρος της ντροπής και το γυναικείο φύλο.....σελ.45-48**
 - 4.2.1. Η παράμετρος της ντροπής στην ουσιοεξάρτηση γυναικών.....σελ.48-49**

B. Μέρος δεύτερο

5. Μεθοδολογία.....σελ.49

5.1. Η έρευνα.....σελ.49-50

5.2. Τα ερευνητικά ερωτήματα.....σελ.	50
5.3. Ανάλυση περιεχομένου βιογραφικών αφηγήσεων.....σελ.	51-52
5.4. Πηγές-πληθυσμός.....σελ.	52-54
6.Ανάλυση.....σελ.	54-55
6.1. Το συναίσθημα της ντροπής: Οι αφετηρίες.....σελ.	55
6.1.1. Η ύπαρξη.....σελ.	55-56
6.1.2. Το σώμα.....σελ.	56-61
6.1.3. Η ενδοοικογενειακή βία.....σελ.	61-66
6.1.4. Ο κοινωνικός περίγυρος.....σελ.	66-70
6.1.5. Η επιθετικότητα.....σελ.	70-71
6.2. Ντροπή κι εξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις.....σελ.	71
6.2.1. Η σχέση της χρήσης με την ντροπή.....σελ.	71-73
6.2.2. Η σχέση παραβατικότητας και ντροπής.....σελ.	73-76
6.2.3. Σχέσεις ντροπής κατά τη διάρκεια της χρήσης.....σελ.	76-79
6.2.4. Η παράμετρος της μητρότητας και η ντροπή.....σελ.	79-81
6.2.5. Η παράμετρος της οροθετικότητας και η ντροπή.....σελ.	81-83
6.3. Ντροπή και απεξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις.....σελ.	83
6.3.1. Η «ντροπή» σε λέξεις.....σελ.	83-87
6.3.2. Το γυναικείο φύλο.....σελ.	87-89
6.3.3. Σχέσεις ντροπής κατά τη διάρκεια της απεξάρτησης.....σελ.	89-91
6.3.4. Η επανένταξη.....σελ.	91-92
6.3.5. Η μητρότητα ως κίνητρο απεξάρτησης.....σελ.	92-94
6.3.6. Τα δύο πρόσωπα του Ιανού: Η «καλή» και η «κακή» ντροπή.....σελ.	94-97
Γ. Συμπεράσματα-συζήτηση	
7. Η απάντηση των θεωρητικών ερωτημάτων.....σελ.	98-102
7.1. Από την ένταξη στην επανένταξη.....σελ.	102-105
Βιβλιογραφία.....σελ.	106-111

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία με θέμα *«Γυναίκες και ουσιοεξάρτηση: Ποιοτική ανάλυση περιεχομένου βιογραφικών αποσπασμάτων από το βιβλίο Κατερίνα Μάτσα(2013) Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς»* ασχολείται με τις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα, διερευνά τον τρόπο που βιώνεται το συναίσθημα της ντροπής και της ταπείνωσης στα πλαίσια της ουσιοεξάρτησης, μελετώντας βιογραφικά αποσπάσματα εξαρτημένων γυναικών, όπως αυτά παρουσιάζονται στο προαναφερθέν βιβλίο της Κατερίνας Μάτσα.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη: το πρώτο μέρος, που αφορά το θεωρητικό πλαίσιο, το δεύτερο, που παρουσιάζεται η έρευνα και τέλος τα συμπεράσματα/συζήτηση. Το θεωρητικό μέρος χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Δεδομένου ότι με βάση το θέμα της εργασίας εισάγονται οι έννοιες της *ουσιοεξάρτησης*, του *γυναικείου φύλου*, της *ντροπής* και της *ταπείνωσης*, καθώς κι ότι αυτές οι έννοιες αλληλοδιαπλέκονται, τα κεφάλαια χωρίζονται ως εξής: στο πρώτο κεφάλαιο αποσαφηνίζονται βασικοί όροι σχετικά με τα ναρκωτικά, τη διάκριση χρήσης- εξάρτησης και γίνεται μια μικρή ιστορική αναδρομή. Στο δεύτερο κεφάλαιο, προσεγγίζεται η χρήση ναρκωτικών ουσιών από εγκληματολογική σκοπιά και παρουσιάζονται σχετικές θεωρίες που ασχολήθηκαν έμμεσα ή άμεσα με την ερμηνεία της χρήσης και της ουσιοεξάρτησης. Στο τρίτο κεφάλαιο, εισάγεται η «ντροπή», μια έννοια πολυδιάστατη. Για το λόγο αυτό γίνεται μια απόπειρα προσέγγισης από διαφορετικές οπτικές, ενώ ταυτόχρονα γίνεται λόγος και για την ταπείνωση, που έχει άμεση σχέση με την ντροπή. Με το βάρος της προσοχής μας όμως στην ντροπή, την προσεγγίζουμε από ψυχολογική σκοπιά, ενώ παρουσιάζονται επίσης θεωρίες εγκληματολογικές και κοινωνιολογικές σχετικά με τη σημασία της στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους της μελέτης, εισάγεται η παράμετρος του γυναικείου φύλου, διότι οι βιογραφικές αφηγήσεις που αναλύθηκαν, είναι αποκλειστικά γυναικών. Έτσι, προσεγγίζεται η ουσιοεξάρτηση και η ντροπή από τη σκοπιά του γυναικείου φύλου, ώστε να αναλυθούν επαρκώς όλες οι παράμετροι της εργασίας.

Το δεύτερο μέρος αφορά την έρευνα, κατά την οποία διενεργήσαμε δευτερογενή ποιοτική ανάλυση δεκαεπτά βιογραφικών αποσπασμάτων ουσιοεξαρτημένων γυναικών, όπως αυτά παρουσιάζονται στο βιβλίο *«Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες Τοξικομανείς»* της Κατερίνας

Μάτσα¹. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε είναι η θεματική ανάλυση περιεχομένου. Στην αρχή, τέθηκαν τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα, ενώ στη συνέχεια η κυρίως ανάλυση χωρίζεται επίσης σε τρία μέρη, τα οποία αφορούν τρία διαφορετικά στάδια της βίωσης της ντροπής και ανά περιπτώσεις της ταπείνωσης από τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας: α) Το συναίσθημα της ντροπής: Οι αφετηρίες, β) Ντροπή κι εξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις, γ) Ντροπή και ανεξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις. Κάθε ένα από αυτά τα μέρη έχει επίσης μια εσωτερική διάρθρωση, με μικρές θεματικές ενότητες, οι οποίες προέκυψαν κατά την ανάλυση.

Στο τρίτο μέρος, απαντώνται τα ερευνητικά ερωτήματα μέσα από την προηγηθείσα ποιοτική ανάλυση. Παράλληλα, τίθενται προβληματισμοί σχετικά με το ζήτημα της ουσιοεξάρτησης εν γένει, καθώς και το ρόλο της κοινωνικής επανένταξης των ουσιοεξαρτημένων.

1. Αποσαφήνιση βασικών εννοιών για τα ναρκωτικά

1.1. Εννοιολογικές προσεγγίσεις των ναρκωτικών

Η ρίζα της λέξης «ναρκωτικά» προέρχεται από το αρχαίο ρήμα ναρκάω-ώ, που σημαίνει ναρκώνω, κάνω κάτι να λειτουργεί υποτονικά². Η ετυμολογική της σημασία, λοιπόν, δεν συνάδει με την ευρεία κατηγορία που η λέξη καλύπτει, καθώς αναφέρεται σε ουσίες όχι μόνο κατασταλτικές, όπως είναι τα οπιούχα, τα βαρβιτουρικά, οι βενζοδιαζεπίνες, τα εισπνεόμενα και οι αλκοόλες³. Στη διευρυμένη έννοια των ναρκωτικών περιλαμβάνονται, επίσης, διεγερτικές ουσίες, όπως οι αμφεταμίνες-μεθαμφεταμίνες, η κοκαΐνη, το κρακ, η καφεΐνη και η κάνναβη, αλλά και παραισθησιογόνες ουσίες, όπως το LSD και η μεσκαλίνη⁴. Παράλληλα, υπάρχει και η κατηγορία των συνθετικών ναρκωτικών, όπως είναι το shisha, που παράγονται με τη χρήση νόμιμων χημικών ουσιών, ώστε να υποκαταστήσουν τα παράνομα ναρκωτικά⁵.

Για το λόγο αυτό, από πολλούς επιστήμονες η χρήση του όρου «ναρκωτικά» θεωρείται λανθασμένη, εφόσον «οι πραγματικά ναρκωτικές ουσίες αποτελούν ένα μέρος μόνο των ουσιών

¹ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα.

² Πύλη για την Ελληνική γλώσσα, ανακτήθηκε από: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CE%BD%CE%B1%CF%81%CE%BA%CF%8E%CE%BD%CF%89&dq=, στις 10 Σεπτεμβρίου 2019.

³ Χάιδου Α.(2016), *Ναρκωτικά*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.23.

⁴ Ο.π., σελ. 9, σελ.43.

⁵ Ο.π., σελ.47.

που αναφέρονται στα νομοθετικά κείμενα»⁶. Ο ΟΚΑΝΑ (Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών) επίσης συντάσσεται με όσους θεωρούν ανακριβή τον όρο ναρκωτικά: «Ακριβέστερο θεωρείται να αναφερόμαστε σε ψυχοδραστικές ουσίες. Σε κάθε περίπτωση, σήμερα οι όροι «ψυχοδραστικές ουσίες» ή «ναρκωτικά», έχει επικρατήσει να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά»⁷. Το κοινό σημείο των ουσιών αυτών είναι πως προκαλούν στο άτομο εξάρτηση, έχουν δηλαδή τοξικές ιδιότητες και γι' αυτό ένας άλλος όρος που προτείνεται ως ορθότερος είναι οι «τοξικές ουσίες»⁸. Σύμφωνα με το Λεξικό Εγκληματολογίας⁹: «Ναρκωτικά, κατά την ισχύουσα ελληνική ποινική νομοθεσία, είναι ουσίες με διαφορετική χημική δομή και διαφορετική δράση στο κεντρικό νευρικό σύστημα, αλλά με κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τη μεταβολή της θυμικής κατάστασης του χρήστη και την πρόκληση εξάρτησης διαφορετικής φύσης (ψυχικής ή και σωματικής) και ποικίλου βαθμού». Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στην παρούσα εργασία, ο όρος ναρκωτικά εναλλάσσεται με τον όρο εξαρτησιογόνες ουσίες, προκειμένου να διακρίνουμε το είδος της εξάρτησης για το οποίο μιλάμε.

1.2. Χρήση και εξάρτηση

Όποιος όρος κι αν θεωρείται ορθότερος, σίγουρα καλύπτει μια ευρεία κατηγορία ουσιών που είναι εν δυνάμει εθιστικές. Εν δυνάμει, γιατί η χρήση και η εξάρτηση είναι δύο διακριτές έννοιες που αναφέρονται σε δύο διαφορετικές καταστάσεις. Εξαρτησιογόνες ουσίες δεν είναι μόνο τα ναρκωτικά, αλλά ούτε η χρήση ναρκωτικών οδηγεί απαραίτητα στην εξάρτηση. Οι άνθρωποι υπόκεινται σε διαφόρων ειδών εξαρτήσεις, που δεν έχουν να κάνουν μόνο με αντικείμενα, αλλά μπορεί να είναι καταστάσεις, πρόσωπα, δραστηριότητες ή συνθήκες που κυριαρχούν πάνω στο «εγώ» του ατόμου¹⁰. Υπάρχουν πολλές ουσίες που μπορεί να έχουν τις ίδιες συνέπειες στο άτομο, όμως η ταμπέλα «ναρκωτικά» μπαίνει σε όσες ουσίες είναι παράνομες, την ώρα που οι νόμιμες μπορούν να χορηγούνται από γιατρούς ή να τις βρίσκει κανείς σε φαρμακεία, όπως για παράδειγμα τα ηρεμιστικά. Επιπλέον, ναρκωτικά και αλκοόλ συνθέτουν την ευρύτερη κατηγορία της ουσιοεξάρτησης. «Όταν χάνουμε πλέον τον έλεγχο της χρήσης μιας ουσίας και η

⁶ Χάιδου Α.(2016), *Ναρκωτικά*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.9.

⁷ Ανακτήθηκε από: <http://www.okanampa.gr/component/k2/item/121-istoria-ton-nomon-gia-ta-narkotika-stin-ellada>, στις 14 Ιουνίου 2019.

⁸ Χάιδου Α.(2016), *ο.π.*

⁹ Κοσμάτος Κ.(2018), *Ναρκωτικά στο Σπινέλλη Κ.Δ., Κουράκης Ν. & Κρανιδιώτη Μ.Π, Λεξικό Εγκληματολογίας*, Αθήνα: Τόπος, σελ.807.

¹⁰ Χάιδου Α.(2016), *ο.π.*, σελ.51.

ουσία γίνεται αυτοσκοπός, τότε γινόμαστε εξαρτημένοι, είτε πρόκειται για ηρωίνη, χασίς είτε για οιοπνευματώδη, καπνό, ηρεμιστικά»¹¹.

Σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση για το σχέδιο του «Νόμου περί ναρκωτικών και άλλες διατάξεις» καθορίζεται ότι «ως εξάρτηση νοείται μία κατάσταση ψυχική ή και φυσική («σωματική»), που εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της επίδρασης μιας ουσίας σ' έναν ζωντανό οργανισμό και χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία εκδηλώσεων, μέσα στις οποίες περιλαμβάνεται πάντοτε η διάθεση για την συνέχιση λήψης της ουσίας με σκοπό την επανεκδήλωση των ψυχοδραστικών ενεργειών της ή αντίθετα την αποφυγή δυσάρεστων συμπτωμάτων, που μπορεί να εκδηλωθούν όταν δεν ληφθεί»¹². Στο άρθρο 2 της υπουργικής απόφασης Α2β/οικ. 3982/1987 ορίζονται τα 9 κριτήρια της εξάρτησης, από τα οποία ο εξαρτημένος πρέπει να πληροί τουλάχιστον τρία:

- 1) Καταναλώνει ουσίες σε μεγαλύτερες ποσότητες ή για μια μεγαλύτερη χρονική περίοδο από αυτή που είχε την πρόθεση.
- 2) Έχει την επίμονη επιθυμία ή έχει κάνει μία ή περισσότερες ανεπιτυχείς προσπάθειες να μειώσει ή να ελέγξει τη χρήση της ουσίας.
- 3) Καταναλώνει μεγάλο μέρος του χρόνου του σε δραστηριότητες αναγκαίες για την προμήθεια της ουσίας (π.χ. κλοπές), για χρήση της ουσίας (επανεπιλημμένη χρήση της ουσίας κατά τη διάρκεια της ημέρας) ή για την αποκατάσταση από την επίδρασή της.
- 4) Εμφανίζει καταστάσεις μέθης ή στερητικά συμπτώματα ενώ: α) αναμενόταν να εκπληρώσει σημαντικές υποχρεώσεις στη δουλειά του, στο σχολείο ή στο σπίτι (π.χ. δεν πηγαίνει στη δουλειά του γιατί βρίσκεται σε κατάσταση κακουχίας από στέρηση, δεν πηγαίνει στο σχολείο ή δεν εργάζεται γιατί βρίσκεται κάτω από την άμεση επίδραση ουσίας, είναι σε κατάσταση μέθης ενώ φροντίζει παιδιά), β) αναλαμβάνει δραστηριότητες επικίνδυνες για τη σωματική του δραστηριότητα (π.χ. οδήγηση μεταφορικού οχήματος).
- 5) Εγκαταλείπει σημαντικές επαγγελματικές ή ψυχαγωγικές ασχολίες εξαιτίας της χρήσης της ουσίας.

¹¹ Ανακτήθηκε από: <https://www.okana.gr/component/k2/item/176>, στις 14 Ιουνίου 2019.

¹² Ανακτήθηκε από: http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=w_pvTvUYPc%3D&tabid=132, στις 18 Ιουνίου 2019.

6) Συνεχίζει τη χρήση της ουσίας παρά την επίγνωση ενός διαρκούς ή περιοδικού κοινωνικού, ψυχολογικού και σωματικού προβλήματος υγείας, που το προκαλεί ή το επιδεινώνει η χρήση της.

7) Έχει ανάγκη για σημαντικά μεγαλύτερες ποσότητες της ουσίας (ανάπτυξη ανοχής- αύξηση της κατανάλωσης της ουσίας κατά 50% προκειμένου να φτάσει στη μέθη ή το επιθυμητό αποτέλεσμα) ή εμφανίζει σημαντικά μειωμένη επίδραση με τη συνεχιζόμενη χρήση της ίδιας ποσότητας ναρκωτικής ουσίας.

8) Εμφανίζει χαρακτηριστικά συμπτώματα.

9) Χρησιμοποιεί την ουσία συχνά για να ανακουφιστούν ή να αποφευχθούν τα στερητικά συμπτώματα.

Στην παρούσα εργασία, ο όρος που επιλέγεται για την εξάρτηση από τα ναρκωτικά είναι η ουσιοεξάρτηση και στο εξής θα γίνεται λόγος για ουσιοεξαρτημένους. Επιλέγεται αυτή η ορολογία ως λιγότερο φορτισμένη συναισθηματικά κι εννοιολογικά.

1.3. Ιστορική αναδρομή της χρήσης των ναρκωτικών

Όπως είδαμε, τα ναρκωτικά καλύπτουν μία ευρεία γκάμα ουσιών (κατασταλτικές, διεγερτικές, παραισθησιογόνες), καθεμία με διαφορετικές λειτουργίες κι επιπτώσεις στον ανθρώπινο οργανισμό, επομένως και η χρήση τους επιτελούσε διάφορους σκοπούς. Δεν αποτελούσαν πάντοτε έναν «απαγορευμένο καρπό», αλλά η χρήση τους έχει τις ρίζες της αιώνες πίσω και συνδέεται με θεραπευτικές λειτουργίες, λατρευτικές συνήθειες, εκδηλώσεις πολιτισμού ή τελετουργίες¹³. Η ενσωμάτωσή τους στις λειτουργίες της κοινότητας «επέτρεπε την αυτορρύθμιση και τον αβίαστο έλεγχο του φαινομένου»¹⁴. Για παράδειγμα, διεγερτικές ουσίες, όπως η αμφεταμίνη και η κοκαΐνη χρησιμοποιήθηκαν κατά το 19^ο αιώνα ως φάρμακα. Οι θεραπευτικές ιδιότητες της αμφεταμίνης για το άσθμα και τη ναρκοληψία ανακαλύφθηκαν το 1927, παράλληλα χρησιμοποιήθηκε ως βοήθημα δίαιτας, καθώς έκοβε την όρεξη, ενώ τις δεκαετίες '50-'60 ήταν δημοφιλής για την αντιμετώπιση της κατάθλιψης¹⁵. Η κοκαΐνη από την άλλη, χρησιμοποιείται το 1884 ως τοπικό αναισθητικό, ενώ αρχές 20^{ου} αιώνα τίθεται εκτός

¹³ Παρασκευόπουλος Ν.(2004), *Η καταστολή της διάδοσης των ναρκωτικών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σάκκουλα, σελ.9.

¹⁴ Ο.π., σελ.10.

¹⁵ Χάιδου (2013), ο.π., σελ.10.

νόμου στην Αμερική και αρχίζει να χρησιμοποιείται ως ναρκωτικό που διεγείρει το κεντρικό νευρικό σύστημα¹⁶. Η γνωστή σε όλους καφεΐνη, η εκτεταμένη χρήση της οποίας παρουσιάζεται από τον 11^ο κιόλας αιώνα, ως νόμιμη εξαρτησιογόνος ουσία απομονώθηκε αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενώ μέχρι σήμερα το εμπόριο καφέ και τσαγιού ανθεί, παρά τις επισημάνσεις για την επικινδυνότητά της¹⁷. Η κατασταλτική ουσία του οπίου είναι γνωστή ήδη από την προϊστορική εποχή τόσο ως ναρκωτική όσο και ως θεραπευτική ουσία. Μέχρι το 17^ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τους γιατρούς ως παυσίπονο, αντιβηχικό κ.α., ενώ από τον 18^ο και 19^ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως χαλαρωτικό ναρκωτικό¹⁸.

Επομένως, φαίνεται ότι η χρήση των διάφορων ναρκωτικών ουσιών άλλαζε και αλλάζει ανά τα χρόνια κι έτσι το ποια θα χαρακτηριστούν νόμιμα και ποια παράνομα, καθορίζεται από την εκάστοτε νομοθεσία τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αντίστοιχα, καθορίζεται και το αν η χρήση τους αποτελεί διαδικασία ένταξης (νόμιμα ναρκωτικά) ή περιθωριοποίησης (παράνομα ναρκωτικά).

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μετά, η χρήση ναρκωτικών εξαπλώνεται με δυσάρεστες κοινωνικές συνέπειες. Η εκβιομηχάνιση έφερε και την εμπορευματοποίηση των ναρκωτικών και οι ουσίες γίνονται προϊόν αγοραπωλησίας, όπλο, εργαλείο καταπίεσης ή εξουδετέρωσης και μέσο φυγής¹⁹. Η επέκταση της διακίνησης και η διαπίστωση των ζημιογόνων συνεπειών της κατάχρησης συμβάλλει στην περαιτέρω «δαιμονοποίηση» τους, αρχίζοντας να απασχολεί περισσότερο τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο. Ο 20^{ος} αιώνας σηματοδοτεί την καθιέρωση ενός νομικού καθεστώτος απαγόρευσης των ναρκωτικών²⁰. Με σημείο αναφοράς το νόμο Harrison στην Αμερική το 1914, που αφορούσε την επιβολή πρόσθετων φόρων σ' όλα τα άτομα που παρήγαν, κατασκεύαζαν, πωλούσαν, μοίραζαν όπιο ή φύλλα κοκαΐνης²¹, παρόμοιοι νόμοι εφαρμόστηκαν και στην Ευρώπη. Τα επόμενα χρόνια αναπτύσσεται η μαζική παραγωγή ναρκωτικών σε Νότια Αμερική και Ασία, ενώ η εξέλιξη των συγκοινωνιών και της επικοινωνίας επιτρέπει τη διακίνηση τους εκτός συνόρων. Η δεκαετία 1980-90 βρίσκει και τη χώρα μας στο

¹⁶ Ο.π., σελ.15-16.

¹⁷ Ο.π., σελ.18.

¹⁸ Ο.π., σελ.23-25.

¹⁹ Ο.π.

²⁰ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές-Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγγρα, σελ.56.

²¹ Ανακτήθηκε από: <http://www.druglibrary.org/schaffer/library/studies/cu/cu8.html>, στις 13 Ιουνίου 2019.

επίκεντρο της ραγδαίας διάδοσης των ναρκωτικών, με τα Βαλκάνια να πρωταγωνιστούν επίσης στην παραγωγή και διακίνηση. Αποτέλεσμα είναι να αλλάξει ο χάρτης των χωρών-παραγωγών, με την έννοια ότι διευρύνεται και γίνεται παγκόσμιος, ενώ παράλληλα η χρήση από μέσο ένταξης ή και διαμαρτυρίας «γίνεται μέσο κοινωνικού αποκλεισμού και αδρανοποίησης των χρηστών»²².

Στην Ελλάδα, τα δεδομένα που υπάρχουν για τη χρήση και διακίνηση ναρκωτικών ξεκινούν οργανωμένα από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80. Η χρήση ναρκωτικών στη χώρα μας αρχές της δεκαετίας του '70 πρέπει να περιοριζόταν κατά βάση στη χρήση χασίς και κυρίως σε αστικές γειτονίες, όπου διέμεναν μετανάστες από τη Μ.Ασία, ενώ στα τέλη του '70 παρατηρείται η διάδοση ηρωίνης²³. Σταδιακά, η χρήση εξαπλώνεται σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού και όπως ήταν αναμενόμενο προκαλεί ανησυχία στην κοινωνία. Κατ' επέκταση, ενεργοποιείται ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος, κι έτσι τέλη δεκαετίας '80 έχουμε τις πρώτες νομοθεσίες για την καταπολέμηση της διάδοσης των ναρκωτικών²⁴.

Το ζήτημα της ουσιοεξάρτησης, ωστόσο, δεν αποτελεί ένα τεχνικό ζήτημα διαχειριστικής φύσης, αλλά ένα σύνολο ουσιαστικών προβληματισμών, που άπτονται της επιστημονικής γνώσης, που χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη κατά τη λήψη μέτρων αντιμετώπισής του²⁵. Από το 2013, η ισχύουσα νομοθεσία για τα ναρκωτικά αποτυπώνεται στο Ν 4139/2013 «Νόμος περί εξαρτησιογόνων ουσιών και άλλες διατάξεις». Ο νόμος αυτός παρουσιάζει αρκετά θετικά στοιχεία καθώς «διασφαλίζεται το δικαίωμα στη θεραπεία και αποφεύγονται πολυετείς φυλακίσεις για τους χρήστες, όχι όμως και ο πλουραλισμός στις θεραπευτικές μεθόδους»²⁶. Σύμφωνα με τα μέλη της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής²⁷ ο γενικότερος προσανατολισμός είναι λιγότερος εγκλεισμός, περισσότερη προσπάθεια για απεξάρτηση και διαβάθμιση των

²² Παρασκευόπουλος Ν.(2004), ο.π., σελ.11.

²³ Ο.π., σελ.12.

²⁴ Οι πρώτες νομοθεσίες για τα ναρκωτικά είναι: Ο Ν 1729/1987 για την «Καταπολέμηση της διάδοσης των ναρκωτικών, την προστασία των νέων και άλλες διατάξεις», στον οποίο μεταξύ άλλων ιδρύεται ως ΝΠΙΔ το ΚΕΘΕΑ και ο Ν 2161/1993(Τροποποίηση και συμπλήρωση των διατάξεων του Ν1729/1987) με βάση τον οποίο ιδρύθηκε ο ΟΚΑΝΑ.

²⁵ Ζαραφωνίτου Χ. & Τσίγκανου Ι.(2002), *Προς ένα αυτόνομο πρότυπο αξιολόγησης παρεμβάσεων στον τομέα της ουσιοεξάρτησης*, όπως αναφέρεται στο *Ναρκωτικά Τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη Ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

²⁶ Χάιδου Α.(2016), ο.π. σελ.86.

²⁷ Ανακτήθηκε από: http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=w_pvTvfyUYPc%3D&tabid=132, στις 20 Ιουνίου 2019.

εγκλημάτων, που σχετίζονται με χρήση και διακίνηση. Η ακόμη πιο πρόσφατη (έκτακτη) μεταρρύθμιση του Ν4322/2015 με βασικό στόχο την αποσυμφόρηση των φυλακών, εισήγαγε ορισμένες ακόμη τροποποιήσεις, που ευνοούν το δρόμο της απεξάρτησης αντί του εγκλεισμού.

2.Εγκληματολογικές θεωρίες σχετικά με τη χρήση ναρκωτικών

Η ερώτηση «πώς οδηγείται κάποιος στη χρήση ναρκωτικών ουσιών» δεν έχει μόνο μία απάντηση. Αποτελεί μια περίπλοκη κατάσταση, η οποία «συναρτάται με την ουσία, τις ιδιότητές της, αλλά κυρίως την προσωπικότητα του ατόμου»²⁸.

Η αναζήτηση των αιτιών ενός φαινομένου μας παραπέμπει στις θετικιστικές προσεγγίσεις. Σχετικά με την αιτιολογική ερμηνεία της ουσιοεξάρτησης, έχουν διατυπωθεί διάφορες προσεγγίσεις που «εναλλάσσονται στο χρόνο ή συνδυάζονται, ενώ η έμφαση άλλοτε αποδίδεται στους λόγους της ζήτησης και άλλοτε στους λόγους της προσφοράς»²⁹. Συνοπτικά, οι πιο γνωστές είναι τρεις:

Α) βιολογικές-φαρμακολογικές: η εξάρτηση συνδέεται με τις φαρμακολογικές ιδιότητες των ναρκωτικών, παρά με τον χαρακτήρα του χρήστη³⁰.

Β) ηθικολογικές: η χρήση ναρκωτικών συνδέεται με μια γενικότερη έκπτωση των αξιών, η οποία με τη σειρά της γεννά αντικοινωνικές συμπεριφορές, όπως η χρήση ναρκωτικών³¹.

Γ) κοινωνιολογικές-ψυχολογικές: η ουσιοεξάρτηση ερμηνεύεται μέσα από τις κοινωνικές δομές και την ψυχολογία του εξαρτημένου. Ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων μπορεί να βλέπουν τη χρήση ναρκωτικών ως τρόπο φυγής, άλλοι ως ενσωμάτωσης και άλλοι ως τρόπο ψυχαγωγίας.

Καμία από τις παραπάνω προσεγγίσεις ωστόσο, δεν έχει πετύχει στην ερμηνεία ενός τόσο πολύπλοκου φαινομένου, καθώς εστιάζει κάθε φορά σ' έναν μόνο παράγοντα, είτε αυτός είναι οι φαρμακολογικές ιδιότητες των ναρκωτικών, είτε η ψυχολογία του εξαρτημένου. Η ουσιοεξάρτηση αποτελεί, λοιπόν, «το προϊόν της συνάντησης μιας ουσίας με ένα πρόσωπο, που

²⁸ Χάιδου Α.(2016), ο.π.

²⁹ Παρασκευόπουλος Ν.(2004), ο.π., σελ. 22.

³⁰ Ο.π.

³¹ Ο.π., σελ. 24.

έχει τις δικές του ψυχολογικές ιδιομορφίες και ζει σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό περίγυρο»³².

Η χρήση ναρκωτικών ουσιών απασχολεί την Εγκληματολογία στο βαθμό που αποτελεί παρεκκλίνουσα συμπεριφορά ή/και έγκλημα. Μάλιστα, πολλές θεωρίες για την αποκλίνουσα συμπεριφορά εμπεριέχουν τη χρήση και την κατάχρηση ουσιών στα κιτάπια τους και κυρίως οι θετικιστικές³³.

Παρά τις ποικίλες τοποθετήσεις, ένας προβληματισμός παραμένει σταθερός σχετικά με το έγκλημα που διαπράττει ο χρήστης ναρκωτικών, εφόσον κατά κάποιο τρόπο το θύμα και ο δράστης ταυτίζονται³⁴.

Διάφορες εγκληματολογικές θεωρίες έχουν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο ασχοληθεί με τη χρήση ναρκωτικών, προσφέροντας ένα ικανοποιητικό μοντέλο ερμηνείας της. Στην παρούσα εργασία όμως, επιλέγουμε να αναλύσουμε συνοπτικά τις εξής: α) η θεωρία της ετικέτας που παρουσιάζει τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο ως τον μοναδικό υπεύθυνο για τον καθορισμό του παραβάτη, β) η θεωρία της μάθησης, που εξετάζει την ουσιοεξάρτηση ως αποτέλεσμα επιρροών και συγχρωτισμού με άτομα εξαρτημένα, γ) οι θεωρίες της υποκουλτούρας, που σχετίζουν τα ναρκωτικά με τη σύσταση ομάδων, εντός των οποίων η χρήση είναι όχι μόνο ανεκτή αλλά και επιθυμητή και δ) τη θεωρία της ανομίας, όπου η χρήση ναρκωτικών εξετάζεται ως τρόπος προσαρμογής ορισμένων ατόμων, που δεν τους παρέχονται ίσες ευκαιρίες για την επίτευξη των κοινωνικά προσδιορισμένων στόχων.

2.1. Η χρήση ναρκωτικών και η «απόσυρση» του Merton

Ο Robert K. Merton στο βιβλίο του *Social Theory and Social Structure* έχει υποστηρίξει ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχουν ορισμένοι πολιτισμικά προσδιορισμένοι στόχοι και αντίστοιχα παρέχονται θεσμοποιημένα κοινωνικά μέσα για την επίτευξη τους. Όταν τα θεσμοποιημένα

³² Ο.π., σελ.27.

³³ Tsiganou J.(2003), *Law making on Drugs and Politics in Greece*, Athens: National Centre of Social Research, σελ.289.

³⁴ Να επισημάνουμε πως ερευνητικά στην παρούσα εργασία μας αφορά η χρήση ναρκωτικών και όχι η παραγωγή, κατοχή και διακίνηση που σύμφωνα με την εθνική μας νομοθεσία και συγκεκριμένα με την παρ.1 του άρθρου 2 του Ν 4139/13: «είναι αποκλειστικό δικαίωμα του Κράτους, που ασκείται από τον Εθνικό Οργανισμό Φαρμάκων (Ε.Ο.Φ.). Η διάθεση αυτών των ουσιών γίνεται μόνο σε εργαστήρια ή νοσοκομεία για την εκτέλεση εγκεκριμένων προγραμμάτων, ύστερα από γνωμοδότηση της Επιτροπής Ναρκωτικών.

μέσα δεν επαρκούν για την επίτευξη των στόχων, τότε δημιουργείται μια ανομική κατάσταση³⁵³⁶. Πρωταρχικός στόχος των μελών της κοινωνίας είναι η ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος, που στην Αμερική αφορά την οικονομική επιτυχία³⁷.

Η ανομία βασίζεται στο γεγονός πως η κατανομή των μέσων, που προσφέρονται για την επίτευξη ορισμένων σκοπών, είναι άνιση³⁸. Δηλαδή, ενώ οι στόχοι για όλα τα μέλη μιας κοινωνίας παραμένουν κοινοί, τα νόμιμα μέσα που προσφέρονται δεν είναι τα ίδια για όλους. Αυτό συμβαίνει σε αποδιοργανωμένες κοινωνίες, που παύει να υπάρχει κοινωνική αλληλεγγύη. Αποτέλεσμα είναι, τα άτομα που δεν έχουν πρόσβαση στα κοινωνικά αποδεκτά μέσα να επιχειρήσουν να βρουν άλλους τρόπους για να πετύχουν τους στόχους. Οι λύσεις που βρίσκουν συνθέτουν σύμφωνα με τον Merton πέντε διαφορετικούς «τύπους προσαρμογής», οι οποίοι, όπως τονίζει, δεν αναφέρονται σε προσωπικότητες αλλά σε συμπεριφορές απέναντι σε συγκεκριμένες καταστάσεις³⁹. Οι τύποι αυτοί είναι:

	Πολιτισμικοί στόχοι	Θεσμικά μέσα
Κομφορμισμός	+	+
Καινοτομία	+	-
Τυπολατρία	-	+
Απόσυρση	-	-
Επανάσταση	+/-	+/-

Υπάρχουν, λοιπόν, τέσσερις πιθανοί τύποι όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα: ο κομφορμιστής, ο καινοτόμος, ο τυπολάτρης, ο αποσυρόμενος και ο εξεγερμένος. Όπου + νοείται η αποδοχή και – η απόρριψη.

Ένα άτομο κάτω από ανομικές συνθήκες, μπορεί να γίνει χρήστης ναρκωτικών ουσιών. Με βάση τους πέντε τύπους προσαρμογής, η «απόσυρση» αποτυπώνει τον κόσμο των περιθωριακών

³⁵ Merton R.K.(1968), *Social theory and Social Structure*, New York: The Free Press, σελ.189.

³⁶ Ο πρώτος που είχε διατυπώσει τη θεωρία της ανομίας, αποδίδοντας την σε ραγδαίες οικονομικές αλλαγές ήταν το Durkheim. Αργότερα, ο Merton βασισμένος στις παραδοχές του Durkheim, ανέπτυξε τη δική του θεωρία περί ανομίας, που αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την εγκληματολογική σκέψη.

³⁷ Merton R.K.(1968), *ο.π.*,σελ.190-191.

³⁸ *Ο.π.*, σελ.188-189.

³⁹ *Ο.π.*, σελ.194.

ατόμων, όπως είναι οι τοξικομανείς(sic)⁴⁰. Είναι περιθωριακοί ή «εξωγήινου» όπως τους αποκαλεί ο Merton, γιατί δεν μοιράζονται το ίδιο σύστημα αξιών με την υπόλοιπη κοινωνία κι άρα μπορούν να αποτελούν μέλη της μόνο στα πλαίσια μιας φανταστικής σύλληψης⁴¹. Βιώνουν μια διαρκή σύγκρουση, αφενός γιατί έχουν εσωτερικεύσει την ηθική υποχρέωση της επίτευξης των στόχων, αφετέρου δεν έχουν πρόσβαση σε νόμιμα και αποτελεσματικά μέσα, ενώ συνεχώς υπάρχουν πιέσεις για προσφυγή σε παράνομα μέσα⁴². Η επίλυση της σύγκρουσης αυτής βρίσκεται τελικά στην εγκατάλειψη αμφοτέρων των στόχων και των μέσων. Το «αποσυρόμενο» άτομο έχει ανάγκη φυγής από την πραγματικότητα κι έτσι τα ναρκωτικά αποτελούν συχνά το καταφύγιο αυτό. Στη δημόσια ζωή, αυτός ο τύπος παραβατικής συμπεριφοράς θεωρείται καταδικαστέος από τους συμβατικούς εκπροσώπους της κοινωνίας⁴³. Επιπλέον, οι εκπρόσωποι της κατηγορίας αυτής, συνήθως αναπτύσσουν τις δραστηριότητες τους απομονωμένοι, όμως συμβαίνει και να εντάσσονται σε υποκοιλούρες που υποστηρίζουν τις δραστηριότητες τους⁴⁴. Σίγουρα, δεν μπορούμε να μιλήσουμε απαραίτητα για αιτιακή σχέση μεταξύ απόσυρσης-ναρκωτικών, καθώς το φαινόμενο είναι πιο σύνθετο, όμως για τον Merton η εξήγηση αυτού του είδους παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς μπορεί να βρίσκεται στην κοινωνική δομή και στους στόχους των σύγχρονων καταναλωτικών κοινωνιών.

2.2. «Διαφορικός συγχρωτισμός» και χρήση ναρκωτικών

Έχει υποστηριχθεί πως η εγκληματική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα μάθησης και «μαθαίνεται μέσα από τις ίδιες βασικές διαδικασίες με τις οποίες μαθαίνεται και η κομφορμιστική συμπεριφορά»⁴⁵. Βασικός εκπρόσωπος της προσέγγισης αυτής είναι ο Edwin Sutherland με τη θεωρία του «διαφορικού συγχρωτισμού»⁴⁶, με βάση την οποία «τα άτομα ωθούνται στο έγκλημα όταν οι επαφές που έχουν με εγκληματικά πρότυπα υπερσχύουν εκείνων με τα μη εγκληματικά»⁴⁷. Έτσι και η εγκληματική συμπεριφορά μαθαίνεται μέσα από την αλληλεπίδραση

⁴⁰ Περαντζάκη-Καρατζόγλου Ι. (2001), *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά*, Αθήνα: Καστανιώτη, σελ.30.

⁴¹ Merton R.K.(1968), *ο.π.*, σελ.207.

⁴² *Ο.π.*

⁴³ *Ο.π.*, σελ.208.

⁴⁴ *Ο.π.*, σελ.209.

⁴⁵ Χάιδου Α.(1996), *Θετικιστική Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.190.

⁴⁶ *Ο.π.*, σελ.160.

⁴⁷ Ζαραφωνίτου Χ.(2004), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.111.

με άλλα άτομα σε μια διαδικασία επικοινωνίας⁴⁸. Ο Sutherland έκανε λόγο για «επαγγελματίες κλέφτες» που προκύπτουν ακριβώς μέσα από τον διαφορικό συγχρωτισμό. Διευκρίνισε επιπλέον, πως για το πέρασμα στην πράξη χρειάζεται να συντρέχουν οι εξής περιστάσεις: οικονομική ανάγκη, απουσία εναλλακτικών λύσεων και ευκαιρίες για τη διάπραξη⁴⁹. Σ' αυτή τη θεωρία βασίστηκαν και μετέπειτα μελετητές, όπως ο D. Glaser και οι R.L. Burgess- R.L. Akers. Εξέτασαν και αιτιολόγησαν επίσης την παραβατικότητα των νέων και το ρόλο της συναναστροφής κι αλληλεπίδρασης στην ανάπτυξη τέτοιων συμπεριφορών, όπως είναι και η χρήση ναρκωτικών.

Υπάρχουν πράγματι έρευνες που υποστηρίζουν ότι η παραβατικότητα των νέων τείνει να λαμβάνει χώρο μέσα σε ομάδες, ειδικότερα παραβάσεων που σχετίζονται με το αλκοόλ και τα ναρκωτικά⁵⁰. Επίσης, βασική θέση του Sutherland ήταν πως «το κύριο μέρος της μάθησης λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο στενών προσωπικών ομάδων, τα μέλη των οποίων συνδέονται με προσωπικούς δεσμούς»⁵¹. Το οικογενειακό περιβάλλον και οι παρέες επομένως, ασκούν μεγάλη επιρροή στο άτομο, ειδικά όταν είναι νέο και η ψυχосύνθεσή του υπό διαμόρφωση. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως προκύπτει και από αφηγήσεις ουσιοεξαρτημένων ατόμων, υπήρχε στο οικογενειακό περιβάλλον άτομο εξαρτημένο από κάποια ουσία (πχ. αλκοόλ, ναρκωτικά) ή από τζόγο⁵². Οι προσλαμβάνουσες πάντως, που έχουν από τον κοινωνικό περίγυρο παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη παραβατικών συμπεριφορών, όπως είναι η κατανάλωση ναρκωτικών, ενώ οι συνθήκες είναι ευνοϊκές για την παγίωση τους. Όπως λέει και ο Sutherland, το άτομο «μέσω της συναναστροφής του με διάφορες προσωπικές ομάδες, πείθεται ότι πρέπει να παραβαίνει το νόμο και όχι να τον σέβεται»⁵³.

2.3. Η «υποκοουλτούρα» των ναρκωτικών

⁴⁸ Becker S.H. σε μτφρ Κούτζογλου Α. & Μπουρλιάσκος Β.Γ.Ι.(2000), *Οι περιθωριοποιημένοι*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 15.

⁴⁹ Ζαραφωνίτου Χ.(2004), ο.π.

⁵⁰ Rebellon C.J.(2012), *Differential association and substance use: Assessing the roles of discriminant validity, socialization, and selection in traditional empirical tests*, European Journal of Criminology, Vol. 9(1), σελ.83, Ανακτήθηκε από: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.827.2334&rep=rep1&type=pdf>, στις 21 Ιουνίου 2019.

⁵¹ Χάιδου Α.(1996), ο.π., σελ.192.

⁵² Tsounis A.(2013), The role of the family in the installation of drug-addiction: an attempt to explore the relationship. Ανακτήθηκε από: <http://www.encephalos.gr/pdf/50-4-04e.pdf>, στις 23 Ιουνίου 2019.

⁵³ Χάιδου Α.(1996), ο.π., σελ.193.

Οι θεωρητικές κατασκευές του Merton αποτέλεσαν πεδίο εφαρμογής για πολλούς ερευνητές, που μελέτησαν συμμορίες ανηλίκων και ανέπτυξαν νέα θεωρητικά σχήματα, τις θεωρίες υποκοουλτούρας⁵⁴.

Οι θεωρίες αυτές υποθέτουν πως «η παρεκκλίνουσα/ εγκληματική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα της συμμετοχής του ατόμου σε κάποια υποπολιτισμική ομάδα»⁵⁵, εφόσον η κοινωνικοποίηση τους εντός της περιλαμβάνει την αποδοχή κανόνων και αξιών που παρεκκλίνουν από αυτούς που η ευρύτερη κοινωνία θεωρεί σωστούς, όπως για παράδειγμα το να θεωρείται πως «η βία και η επιθετικότητα συνιστά την κατάλληλη απάντηση σε απειλές, εξυβρίσεις ή άλλες προσβολές»⁵⁶. Κάθε κυρίαρχη κουλτούρα περιλαμβάνει διάφορες υποκοουλτούρες, που μοιράζονται κοινές αξίες, σύμβολα, νόρμες και μοτίβα συμπεριφοράς⁵⁷. Έτσι, οι κανόνες μιας ομάδας μπορεί θεωρούνται παρέκκλιση ή έγκλημα από μια άλλη ομάδα ή την ευρύτερη κοινωνία, όμως για τα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας είναι μια κανονικότητα, ένας τρόπος ζωής.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι υποκοουλτούρες δύναται να βασίζονται στην εθνικότητα, τη θρησκεία, την περιοχή, τις συνήθειες μιας ομάδας, στις οποίες περιλαμβάνεται και η χρήση ναρκωτικών⁵⁸. Η υποκοουλτούρα των ναρκωτικών νοείται ως ένα «αλληλένδετο σύμπλεγμα πολιτιστικών στοιχείων που συνδέονται με την κατανάλωση παράνομων ναρκωτικών σε διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα»⁵⁹.

Ανά τα χρόνια έχουν μελετηθεί πολλές υποκοουλτούρες από εγκληματολόγους, που ανέπτυσαν διαφόρων ειδών δραστηριότητες στις οποίες περιλαμβανόταν και η κατανάλωση παράνομων ουσιών. Οι πιο βασικοί εκπρόσωποι των θεωριών που αναπτύχθηκαν γύρω από τις υποκοουλτούρες είναι: Ο **Albert Cohen**, που μελέτησε την παραβατικότητα των ανηλίκων και τη συσχέτισε με απογοήτευση για την κοινωνική τους θέση⁶⁰, οι **Richard Cloward & Lloyd Ohlin** εστίασαν το ενδιαφέρον τους στη γένεση κι εξέλιξη των παραβατικών υποκοουλτούρων,

⁵⁴ Ο.π., σελ.160

⁵⁵ Ο.π.

⁵⁶ Ζαραφωνίτου Χ.(2004), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη, σελ.121.

⁵⁷ Golub A., Bruce D.J. & Dunlap E.(2005), *Subcultural evolution and illicit drug use*, *Addiction Research and Theory*, Vol.13, Issue 3, σελ.221. Ανακτήθηκε από: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3690817/>, στις 25 Ιουνίου 2019.

⁵⁸ Ο.π.

⁵⁹ Ο.π.

⁶⁰ Cohen A.K.(1955), *Delinquent boys: The culture of the Gang*, New York: Free Press.

διακρίνοντας σε α)εγκληματική, β)σύγκρουσης και γ)απόσυρσης, που θυμίζει τον τύπο προσαρμογής του Merton, καθώς αφορά ένα είδος συμμορίας που επιδίδεται στην κατανάλωση ναρκωτικών και αλκοόλ, εφόσον αποτυγχάνει να βελτιώσει την οικονομική της κατάσταση είτε με νόμιμα είτε με παράνομα μέσα⁶¹. Τέλος, ο **Walter Miller**⁶² ανέπτυξε τη θεωρία των «εστιακών ενδιαφερόντων», σύμφωνα με την οποία για την εγκληματικότητα των συμμοριών των κατώτερων τάξεων, ευθύνεται μια σειρά από παράγοντες-ενδιαφέροντα που δεν έχουν να κάνουν με τη φτώχεια, αλλά με τα ενδιαφέροντα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Η χρήση ναρκωτικών εντός ομάδων όπως είδαμε, έχει υποστηριχθεί από αρκετούς εγκληματολόγους. Μοιάζει πολύ απλοϊκό και απόλυτο όμως, να υποστηρίξουμε πως η σύσταση μιας υποκουλτούρας ναρκωτικών μπορεί να κυριαρχήσει στη ζωή ενός ατόμου, χωρίς βέβαια να αποκλείσουμε αυτή την πιθανότητα. Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη δραστηριότητα αυτή, όπως η ηλικία, ο χρόνος και το περιβάλλον. Για παράδειγμα, υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν πως τα εφηβικά και τα πρώιμα εφηβικά χρόνια είναι πολύ σημαντικά και πως οι νέοι πειραματίζονται με κάνναβη, αμφεταμίνες και άλλα ναρκωτικά⁶³. Παρ' όλα αυτά, ο πειραματισμός δεν σημαίνει αυτόματα και την κλιμάκωση σε πιο βαριά ναρκωτικά, αλλά ούτε και την εγκατάσταση της εξάρτησης. Αντίστοιχα, οι υποκουλτούρες ναρκωτικών μπορεί να διαλυθούν με τον καιρό, μπορεί να αλλάξουν συνήθειες ή μπορεί κάποιο μέλος να αποχωρήσει ή ακόμη και να συμμετέχει σε παραπάνω από μία τέτοια ομάδα⁶⁴. Η ένταξη σε μια υποκουλτούρα ναρκωτικών επίσης, δεν αναιρεί την ελεύθερη βούληση του ατόμου, καθώς αυτό μπορεί να προσαρμοστεί, να ενταχθεί ή να απορρίψει την ένταξή του σε μια τέτοια υποκουλτούρα⁶⁵. Στην περίπτωση της χρόνιας χρήσης και εξάρτησης, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Άνθρωποι που έχουν κάνει τη χρήση ναρκωτικών τρόπο ζωής, που ξυπνούν και κοιμούνται με στόχο να καταφέρουν να καταναλώσουν ναρκωτικές ουσίες, αναπόφευκτα συσπειρώνονται. Σίγουρα, η ανάγκη για αποδοχή ή η ευκολία στην προμήθεια ναρκωτικών είναι λόγοι ένταξης σε μια υποκουλτούρα ναρκωτικών. Χρειάζεται, ωστόσο, να το εξετάσουμε κι από μια ακόμη οπτική, που εμπλέκει και συνεξετάζει τους εξωτερικούς παράγοντες, το ρόλο της

⁶¹ Cloward R. & Ohlin L.(1960), *Delinquency and opportunity: A theory of delinquent gangs*, London: Routledge & Kegan Paul.

⁶² Miller B.W.(1959), *Implications of Lower Class Culture*, Social Service Review, vol.33.

⁶³ South N.(2007), *Drugs, alcohol, and crime*, στο Maguire M. & Morgan R. & Reiner R., *The Oxford Handbook of criminology*, New York: Oxford University Press, σελ.814.

⁶⁴ Golub A., Bruce D.J. & Dunlap E.(2005), *ο.π.*

⁶⁵ *Ο.π.*

κοινής γνώμης, των ΜΜΕ και κυρίως των επίσημων αρχών. Την οπτική αυτή έδωσε πρώτη η Κριτική Εγκληματολογία μέσα από τη θεωρία της ετικέτας και το ρόλο του στιγματισμού στη δημιουργία και διαιώνιση της εικόνας των «περιθωριοποιημένων» ουσιοεξαρτημένων.

2.4. «Οι περιθωριοποιημένοι» χρήστες ναρκωτικών

«Ένα άτομο μπορεί να παραβιάσει τους κανόνες μιας ομάδας τηρώντας τους κανόνες μιας άλλης ομάδας. Είναι τότε παρεκκλίνον;»⁶⁶, είναι ο αρχικός προβληματισμός που θέτει ο Howard Becker στο βιβλίο του «Οι περιθωριοποιημένοι». Μας θυμίζει τη θεωρία της υποκουλτούρας που εξετάσαμε πιο πάνω, λέγοντας πως τα μέλη της μπορεί να τηρούν τους κανόνες της ομάδας στην οποία ανήκουν, αλλά όχι αυτούς της κυρίαρχης ομάδας. Άρα, την ίδια στιγμή που απορρίπτονται από μια ομάδα, γίνονται αποδεκτοί από μια άλλη. Η απάντηση που δίνει ο Becker σ' αυτό τον προβληματισμό είναι πως «οι κοινωνικές ομάδες δημιουργούν την παρέκκλιση με το να θεσπίζουν τους κανόνες η παραβίαση των οποίων συνιστά παρέκκλιση και με το να εφαρμόζουν αυτούς τους κανόνες σε συγκεκριμένα άτομα, χαρακτηρίζοντάς τα ως περιθωριακά»⁶⁷.

Το έγκλημα και ο εγκληματίας δεν έχουν εγγενή ιδιότητα, παρά επίκτητη που αποδίδεται από την αντίδραση των ανθρώπων. Ως εκ τούτου, αλλάζει ανάλογα με τη χρονική περίοδο ή την εκάστοτε εξουσία. Για παράδειγμα «σε διάφορες χρονικές στιγμές, οι επίσημοι εφαρμοστές του νόμου μπορεί να αποφασίσουν να κάνουν επίθεση σε μερικά συγκεκριμένα είδη παρέκκλισης, όπως ο τζόγος, η τοξικομανία(sic) ή η ομοφυλοφιλία»⁶⁸. Επίσης, «το ποιος διαπράττει την ενέργεια και ποιος αισθάνεται ότι έχει χιχτεί από αυτήν»⁶⁹ διαμορφώνει την έννοια της παρέκκλισης, καθώς οι επίσημοι κανόνες δεν εφαρμόζονται σε όλους στον ίδιο βαθμό. Βασική πεποίθηση του Becker είναι πως οι κανόνες είναι δημιούργημα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και τους εφαρμόζουν ανά περίπτωση, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους. Η παρέκκλιση ως μη συμμόρφωση στους κανόνες, μπορεί να είναι «καθαρή» δηλαδή αυτή που την αντιλαμβάνονται όλοι ως τέτοια και «μυστική», δηλαδή αυτή που ενώ αποτελεί ανάρμοστη συμπεριφορά, κανείς δεν αντιδρά σ' αυτή σαν να ήταν παραβίαση ενός κανόνα. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν και πολλοί χρήστες ναρκωτικών, που κρύβουν την εξάρτησή τους

⁶⁶ Becker S.H. σε μτφρ Κούτζογλου Α. & Μπουρλιάσκος Β.Γ.Ι.(2000), *ο.π.*, σελ.58.

⁶⁷ *Ο.π.*, σελ.59.

⁶⁸ *Ο.π.*, σελ.62.

⁶⁹ *Ο.π.*, σελ.63.

από τους μη χρήστες⁷⁰. Σ' αυτούς επικεντρώθηκε ο Becker, μελετώντας το πώς κάποιος γίνεται χρήστης μαριχουάνας. Πως ένας τυχαίος πειραματισμός, μια δοκιμή οδηγείται σ' ένα πιο σταθερό πρότυπο παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς; Η απόλαυση της χρήσης ουσιών δεν έρχεται εξ' αρχής αλλά έρχεται μέσα από τον συγχρωτισμό του ατόμου με έμπειρους χρήστες (κάτι που μας θυμίζει τη θεωρία της μάθησης του Sutherland). Αποτέλεσμα είναι το άτομο να συμμετέχει σε ορισμένη υποκουλτούρα η οποία οργανώνεται γύρω από τη συγκεκριμένη παρεκκλίνουσα συμπεριφορά⁷¹. Σχηματικά, ο Becker διακρίνει την πορεία του σταθερού χρήστη ως εξής:

- Το άτομο δοκιμάζει/πειραματίζεται συνήθως σε μικρή ηλικία με τη χρήση ουσιών στα πλαίσια της παρέας του.
- Η δοκιμή γίνεται συνήθεια, όταν μεγαλώνοντας μαθαίνει να απολαμβάνει την ουσία αυτή. Αυτό συμβαίνει μέσω της αλληλεπίδρασης με έμπειρους χρήστες.
- Τελικά, συμμετέχει στην υποκουλτούρα που κάνει χρήση της συγκεκριμένης ουσίας.

Σημαντικό να επισημάνουμε πως η τυχαία δοκιμή μιας ναρκωτικής ουσίας δεν σημαίνει πως θα οδηγήσει απαραίτητα στην τακτική χρήση και τον εθισμό. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις ατόμων που αναπτύσσουν παρεκκλίνουσα σταδιοδρομία που σχετίζεται με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Αυτά τα άτομα ενδιαφέρουν τον Becker κι έχουν και το μεγαλύτερο εγκληματολογικό ενδιαφέρον. Για να έχει ενδιαφέρον όμως, προϋποθέτει ότι η χρήση ναρκωτικών αποτελεί παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Η παρέκκλιση έχει κοινωνικό χαρακτήρα, ακόμη κι αν το μεγαλύτερο μέρος της διαδραματίζεται με τρόπο ιδιωτικό και απομονωμένο⁷². Ένα κομβικό βήμα για τη δημιουργία ενός σταθερού προτύπου παρέκκλισης είναι η σύλληψη ενός ατόμου εξαιτίας αυτής της συμπεριφοράς, ώστε να έχει χαρακτηριστεί δημοσίως ως παρεκκλίνουσα κι ο ίδιος ως παρεκκλίνων. Αρκεί μια φορά, ώστε το πρότυπο αυτό να παγιωθεί.

Εδώ μπαίνει και ο ρόλος του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, εφόσον ένα άτομο μπορεί να έχει την ιδιότητα του χρήστη ναρκωτικών ανεξάρτητα από τις επίσημες αρχές, αλλά παρεκκλίνων θα χαρακτηριστεί αποκλειστικά από αυτές. Πώς; Με την επιβολή της ποινής.

Η διάπραξη μιας παράβασης από μόνη της μπορεί να μην έχει κάποια επίπτωση για τον δράστη. Όμως, η σύλληψη, η εμπλοκή με τη Δικαιοσύνη και η επιβολή της ποινής είναι που τον

⁷⁰ Ο.π., σελ.71.

⁷¹ Ο.π., σελ.81.

⁷² Ο.π.

στιγματίζουν ως παρεκκλίνοντα, κάτι που «έχει σημαντικές συνέπειες για την περαιτέρω κοινωνική συμμετοχή του και για την αυτό-εικόνα του»⁷³. Η καταδίκη έχει στιγματιστικές και εξοστρακιστικές συνέπειες που ενδεχομένως δεν αφήνουν στο άτομο άλλα περιθώρια ένταξης του πέρα από το χώρο του εγκλήματος⁷⁴. Υπάρχουν όμως και περαιτέρω στιγματιστικές συνέπειες της ποινής μπορούν να συνοψιστούν ως οι εξής⁷⁵:

- Ο στιγματισμός έχει μεγαλύτερη διάρκεια από αυτή της ποινής.
- Ανάλογες συνέπειες έχει συχνά και για το σωφρονιστικό προσωπικό που εκτελεί την ποινική κύρωση.
- Η δευτερογενής παρέκκλιση είναι επίσης συνέπεια του στιγματισμού.
- Δημιουργεί κοινωνικές ανισότητες.
- Συντελεί στην αύξηση του φόβου του εγκλήματος.
- Δεν εξασφαλίζει την αποζημίωση των θυμάτων.
- Κάθε εναλλακτική οδός, πέρα της ποινικής, ατονεί.
- Η στέρηση της ελευθερίας, με την επιβολή της ποινής φυλάκισης, προσβάλλει τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι αφορούν όχι μόνο το δράστη αλλά όλους τους εμπλεκόμενους στο έγκλημα και την επιβολή της ποινής. Παράλληλα, δικαιολογούν σε ορισμένες περιπτώσεις την κρυψίνοια των παραβατών. Οι χρήστες ναρκωτικών όπως είδαμε πιο πάνω, συχνά κρύβουν από τον κοινωνικό τους περίγυρο (τους μη χρήστες) τη συνήθειά τους αυτή. Αν δεν το έκαναν, τότε η ιδιότητα του ουσιοεξαρτημένου θα παγιωνόταν και θα περιθωριοποιούταν, ενώ η εμπλοκή τους σε άλλα είδη παράνομων δραστηριοτήτων θα ήταν μονόδρομος. Αυτό υποστηρίζει ο Becker, που αποδίδει τη δευτερογενή παρέκκλιση αποκλειστικά στην επιβολή της ποινής. «Ο τοξικομανής(sic) που θεωρείται κατά γενική ομολογία ότι είναι ένα άτομο με αδύνατη βούληση που δεν μπορεί να σταματήσει να γεύεται αισχρές απολαύσεις που του παρέχονται από τα οπιούχα, αντιμετωπίζεται με καταπιεστικό τρόπο. Του είναι απαγορευμένο να χρησιμοποιεί ναρκωτικά. Από τη στιγμή που δεν μπορεί να αποκτήσει ναρκωτικά νόμιμα, πρέπει να τα βρει παράνομα»⁷⁶. Αυτό, αφενός οδηγεί τον χρήστη σ' ένα είδος αυτοεκπληρούμενης προφητείας για

⁷³ Ο.π., σελ.82.

⁷⁴ Τσαλίκoglου Φ.(1987), *Ο μύθος του επικίνδυνου ψυχασθενή*, Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 134.

⁷⁵ Ζαραφωνίτου Χ.(2004), ο.π., σελ.249-250.

⁷⁶ Becker S.H. σε μτφρ Κούτζoglου Α. & Μπουρλιάσκος Β.Γ.Ι.(2000), *Ο.π.*, σελ.85.

την παρέκκλιση («Αφού έχω την ετικέτα του παρεκκλίνοντα, τότε θα συμπεριφερθώ κι ως τέτοιος»), αφετέρου ο εθισμός του πιθανότατα τον κάνει να καταφεύγει σε κάθε-παράνομο-μέσο για να έχει πρόσβαση σε ναρκωτικά. Δημιουργείται, έτσι, ένας φαύλος κύκλος, που περιλαμβάνει: χρήση-παρέκκλιση-ποινή.

Το τελικό βήμα για τη σταδιοδρομία ενός παρεκκλίνοντα, είναι η συμμετοχή του σε κάποια παρεκκλίνουσα υποκουλτούρα. Αυτή σταθεροποιεί την παρεκκλίνουσα ταυτότητα και παρέχει στο άτομο την κατανόηση και την αποδοχή που δεν λαμβάνει από αλλού, καθώς τα μέλη της έχουν «την αίσθηση της κοινής μοίρας, έχοντας να αντιμετωπίσουν τα ίδια προβλήματα»⁷⁷.

2.5. Η χρήση ναρκωτικών ως στιγματιστική συμπεριφορά

«Ξεκινώντας με την πολύ γενική ιδέα μιας ομάδας ατόμων που μοιράζονται κάποιες αξίες και ασπάζονται ένα σύνολο κοινωνικών κανονιστικών προτύπων σχετικών με τη συμπεριφορά και με προσωπικά χαρακτηριστικά, μπορεί κανείς να αναφερθεί σε οποιοδήποτε μεμονωμένο μέλος δεν ασπάζεται αυτά τα πρότυπα ως αποκλίνον και στην ιδιομορφία του ως απόκλιση»⁷⁸, γράφει ο Goffman στο βιβλίο του για το στίγμα. Η σύνδεση με τη θεωρία της ετικέτας που είδαμε παραπάνω είναι σαφής: παρεκκλίνων είναι αυτός που «ετικετάρεται» ως τέτοιος και αυτή η «ετικέτα» προϋποθέτει (αλλά και συνεπάγεται) το στιγματισμό των παρεκκλινόντων.

Βέβαια, η διαδικασία του στιγματισμού είναι κάτι πολύ πιο βαθύ από μια ετικέτα, με συμβολικές προεκτάσεις, ψυχολογικές και κοινωνικές συνέπειες στο άτομο. Ο Goffman διαχωρίζει τρία είδη στίγματος⁷⁹: α) τις σωματικές δυσμορφίες, β) τα ψεγάδια προσωπικού χαρακτήρα που γίνονται αντιληπτά ως ασθενής θέληση και γ) τα συλλογικά στίγματα της φυλής του έθνους και της θρησκείας. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει «κάποιο γνωστό προσωπικό ιστορικό νοητικής διαταραχής, φυλάκισης, εξάρτησης, αλκοολισμού, ομοφυλοφιλίας...», επομένως είναι αυτή που μας ενδιαφέρει εμάς. Παρ' όλες τις κατηγορίες όμως, το στίγμα έχει ένα κοινό σημείο αναφοράς: αναφέρεται σ' ένα χαρακτηριστικό «μη κανονικό» που καθορίζεται από την κοινωνία και σκοπό έχει να επιβεβαιώσει την κανονικότητα της τελευταίας. Είναι ένα χαρακτηριστικό βαθιά απαξιωτικό και το άτομο που το εσωτερικεύει μπορεί να αντιδράσει με διάφορους

⁷⁷ Ο.π., σελ.89.

⁷⁸ Goffman E. σε μτφρ. Μακρυγιώτη Δ.(2001), *Στίγμα- Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ.225.

⁷⁹ Ο.π., σελ.66.

τρόπους απέναντι σ' αυτό. Η Κατερίνα Μάτσα σχολιάζει στο βιβλίο «Ταπείνωση και Ντροπή» που θα αναλύσουμε αργότερα, πως η ουσιοεξάρτηση κάνει τους χρήστες «δαχτυλοδειχτούμενους, αποδέκτες τρομακτικής ταπείνωσης και καταφρόνιας»⁸⁰. Οι ουσιοεξαρτημένοι δεν μπορούν να κρύψουν τα σημάδια της χρήσης, καθώς είναι αδυνατισμένοι, καταρρακωμένοι, συχνά βρώμικοι, άστεγοι κι έτσι το στίγμα διογκώνεται και παγιώνεται. Σ' αυτό συμβάλλει και η αντιμετώπιση της ίδιας της χρήσης ναρκωτικών ως παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Στις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες, που τυχαίνει να είναι παράλληλα μητέρες ή/και να εκπορνεύονται, στο στίγμα δύναται να ενταθεί⁸¹. Μάλιστα, ο Goffman κατατάσσει τους ουσιοεξαρτημένους(μαζί με πόρνες, αλκοολικούς κ.α.) σε μια ιδιαίτερη κατηγορία παρέκκλισης, τους «κοινωνικά παρεκκλίνοντες»: «Αυτοί είναι άνθρωποι που πιστεύεται ότι εμπλέκονται σ' ένα είδος συλλογικής άρνησης της κοινωνικής τάξης. Θεωρούνται ανίκανοι να αξιοποιήσουν τις υπάρχουσες ευκαιρίες για προαγωγή στις διάφορες αναγνωρισμένες οδούς της κοινωνίας, δείχνουν έκδηλη ασέβεια προς τους καλύτερους τους, στερούνται ευσέβειας και αντιπροσωπεύουν εμπλοκές στο σύστημα κινήτρων της κοινωνίας»⁸². Οι κοινωνικοί παρεκκλίνοντες είναι αυτοί που έχουν εσωτερικεύσει το στίγμα, το έχουν κάνει μέρος της ταυτότητάς τους και συχνά δημιουργούν ομάδες ως ένα «καταφύγιο αυτοάμυνας»⁸³ ή με άλλα λόγια εγκληματικές υποκοουλτούρες.

Σημαντική παράμετρος στην καθιέρωση του στίγματος είναι ο βαθμός επικινδυνότητας των ατόμων που το φέρουν. «Η έννοια της επικινδυνότητας αναφέρεται στην αυξημένη πιθανότητα εγκληματικής εκτροπής που χαρακτηρίζει κάποιο άτομο»⁸⁴, του οποίου η ελευθερία διακυβεύεται στο όνομα της ασφάλειας της υπόλοιπης κοινωνίας. Όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η «ετικέτα», το «στίγμα» δεν αποτελούν μόνο θεωρητικές έννοιες, αλλά έχουν πρακτικές συνέπειες για τους στιγματισμένους, οι οποίες τους επιβάλλονται μέσω της ποινής. Η ποινή όμως, τις περισσότερες φορές με τη μορφή του εγκλεισμού, δύναται να επιβληθεί σε όσους θεωρούνται επικίνδυνοι, χωρίς απαραίτητα να έχουν διαπράξει κάποιο έγκλημα. Όπως για παράδειγμα, ο θεσμός του εξαναγκαστικού ψυχιατρικού εγκλεισμού ενός

⁸⁰ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και Ντροπή, Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.25.

⁸¹ South N.(2007), *ο.π.*, σελ.816.

⁸² Goffman E. σε μτφρ. Μακρυγιώτη Δ.(2001), *ο.π.*, σελ.228.

⁸³ *Ο.π.*, σελ.230.

⁸⁴ Τσαλίκoglou Φ.(1987), *ο.π.*, σελ. 90.

χαρακτηρισμένου ψυχικά ασθενή που ενδέχεται να διαπράξει μια αξιόποινη πράξη⁸⁵ ή ο εγκλεισμός ουσιοεξαρτημένων με τη λογική της διαχείρισης της επικινδυνότητάς τους⁸⁶. Ωστόσο, η επικινδυνότητα αποτελεί ρευστή έννοια και δεν υπάρχει «καθολικά αποδεκτή άποψη ως προς το τι τελικά σημαίνει και ποια είναι η συμπεριφορά εκείνη που θα δικαιολογούσε τη χρήση του χαρακτηρισμού αυτού, και την εφαρμογή του σε ατομικές περιπτώσεις»⁸⁷.

Δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε και το ρόλο των ΜΜΕ στην παγίωση του στίγματος, καθώς απλώς και μόνο με τη δημόσια προβολή θεμάτων που αφορούν την εξάρτηση και τους ουσιοεξαρτημένους υπογραμμίζουν τη διαφορά ανάμεσα στους τελευταίους και τους μη ουσιοεξαρτημένους⁸⁸. Η μετάδοσή τους χρειάζεται σύνεση, έρευνα και ευαισθησία, διαφορετικά θα αιωρείται ο κίνδυνος της καθιέρωσης ενός αρνητικού προτύπου για τα ναρκωτικά και του χρήστες, που με τη σειρά του θα εγείρει αντίστοιχες συμπεριφορές από επίσημο και ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο.

Δεδομένου λοιπόν, ότι το στίγμα προκύπτει από μια σχέση αλληλεπίδρασης, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα από την παραδοχή πως οι στιγματισμένοι απλώς σχηματίζουν κι εντάσσονται σε υποκοιλοτύρες. Το στιγματισμένο άτομο μπορεί να αντιδράσει με διαφορετικούς τρόπους, να προσπαθήσει να απαλλαχθεί από το στίγμα και να ενσωματωθεί. Επιπλέον, ενδέχεται και οι «φυσιολογικοί» να δείξουν «συμπάθεια για τα δεινά των συνανθρώπων του είδους τους»⁸⁹. Δηλαδή, υπάρχει μια κατανόηση και τάση για αποδοχή των στιγματισμένων, κάτι που αμβλύνει το στίγμα και συμβάλλει στην ομαλή συνύπαρξη κι επικοινωνία και ο Goffman το ονομάζει «ευεργετική ανατροφοδότηση».

Οι «φυσιολογικοί» επιβεβαιώνουν την κανονικότητα τους μέσα από τους «περιθωριοποιημένους», τους στιγματισμένους, τους ουσιοεξαρτημένους. Οι ουσιοεξαρτημένοι με τη σειρά τους προσδιορίζονται και επιβεβαιώνουν την ύπαρξη τους απέναντι στους «φυσιολογικούς». Πώς; Μέσω του συναισθήματος της ντροπής, ένα συναίσθημα, τόσο ατομικό όσο και κοινωνικό. Η ντροπή, όπως υποστηρίζει και η Κ. Μάτσα, είναι φυσική συνέπεια του

⁸⁵ Ο.π., σελ. 90-91.

⁸⁶ Νικολόπουλος Γ.Π.(2005), *Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τεύχος 118, σελ.103.

⁸⁷ Τσαλίκoglου Φ.(1987), ο.π., σελ. 91.

⁸⁸ Τσίλη Σ.(1995), *Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα- Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ.202.

⁸⁹ Ο.π., σελ.81

στίγματος αλλά παράλληλα αποτελεί μια έσχατη προσπάθεια του περιθωριοποιημένου να ενταχθεί στην ομάδα που το αποκλείει. «Το αντικείμενο της ντροπής (σ.σ. στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ουσιοεξαρτημένος) είναι ταυτόχρονα και κοινωνικό υποκείμενο, που μέσα από την ντροπή του επιβεβαιώνει το δεσμό του με τις αξίες και τις νόρμες της κοινότητας που το απορρίπτει»⁹⁰. Ο εγκληματολόγος Braithwaite, που θα μελετήσουμε παρακάτω, κάνει επίσης λόγο για ντροπή που είναι «επανενταξιακή» κι έτσι το στίγμα γίνεται αντιληπτό και διαχειρίσιμο μέσα από την αναγνώριση και αποδοχή του.

Από την «ευεργετική ανατροφοδότηση» του Goffman, στην «επανενταξιακή ντροπή» του Braithwaite, ένα πρώιμο συμπέρασμα μπορεί να συναχθεί: καμία έννοια δεν είναι μονοδιάστατη, ειδικά εφόσον πρόκειται για προϊόν αλληλεπίδρασης.

3. Ντροπή και ουσιοεξάρτηση: θεωρητικές προσεγγίσεις

Πολλοί θεωρητικοί κοινωνικών επιστημών, όπως κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι, εγκληματολόγοι αλλά και ψυχολόγοι, ασχολήθηκαν με την εξέταση του ρόλου των συναισθημάτων, τόσο σε ατομικό επίπεδο, ως βίωμα του εαυτού, όσο και σε συλλογικό, μέσα από την αλληλεπίδραση του ατόμου με την κοινωνία. Σε όλες τις προσεγγίσεις η ντροπή δεν παρουσιάζεται ούτε ως αμιγώς θετική ούτε ως αμιγώς αρνητική. Το πώς θα βιωθεί και οι συνέπειες της εξαρτώνται από ποικίλους παράγοντες, που επίσης είναι ατομικοί και συλλογικοί.

Όταν ακούμε τη λέξη «ντροπή», το πρώτο πράγμα που σκεφτόμαστε είναι ότι πρόκειται για ένα συναίσθημα. Όλοι το έχουμε νιώσει κάποια στιγμή στη ζωή μας. Έχουμε, όμως, όλοι βιώσει τη ντροπή με τον ίδιο τρόπο; Στο βιβλίο της Κατερίνας Μάτσα αναφέρεται η ερμηνεία της ντροπής από το λεξικό του Μπαμπινιώτη, ο οποίος διακρίνει δύο πόλους: α) το δυσάρεστο συναίσθημα (ενοχής, τύψεων, εξευτελισμού) για κάτι κακό που διέπραξε κάποιος σε ηθικό ή κοινωνικό επίπεδο, με κυμαινόμενες μορφές επιτίμησης και β) το συναίσθημα φόβου και δειλίας από υπερβολική ταπεινοφροσύνη και ευγένεια ή και από υπερεκτίμηση των άλλων σε διάφορες μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς. Στην πρώτη κατηγορία υπάγονται οι λέξεις ντροπή, αιδώς, όνειδος, αισχύνη, καταισχύνη και τσίπα [...]. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι λέξεις

⁹⁰ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.50.

ντροπαλότητα, συστολή, ντροπή και αιδημοσύνη⁹¹. Άλλες ερμηνείες της ντροπής είναι «συστολή από σεβασμό, διστακτικότητα, ταπείνωση από συναίσθηση ενοχής»⁹² και «συστολή από σεβασμό, ταπείνωση ή ενοχή, το αίσχος, το όνειδος»⁹³. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε πως το συναίσθημα της ντροπής έχει μία αρνητική και μία θετική σημασία. Η ίδια η Κ.Μάτσα προχωρά σε μία ακόμα διάκριση: η ντροπή που υφίσταται ένα άτομο από το εξωτερικό περιβάλλον ως συνέπεια μιας πράξης του και αυτή που αισθάνεται βαθιά μέσα του, ως βίωμα και ως συνέπεια απαξίωσης του⁹⁴. Επίσης, μια σημαντική παράμετρος που δεν πρέπει να παραβλέψουμε είναι και η ταπείνωση, καθώς όπως αναφέρει η Κ.Μάτσα «είναι δεμένη με την ντροπή, είναι η σκηνή του θεάτρου, όπου εμφανίζεται η ντροπή, πάντα παρουσία θεατών-μαρτύρων»⁹⁵. Ήδη, σε δύο από τις ερμηνείες της ντροπής που παραθέσαμε, εμφανίστηκε η ταπείνωση. «Η πράξη και το αποτέλεσμα του ταπεινώνω, ηθική μείωση, εξευτελισμός»⁹⁶, όπου ταπεινώνω «ρίχνω την υπερηφάνεια κάποιου, μειώνω, εξευτελίζω κάποιον»⁹⁷, αναφέρουν δύο σχετικά λεξικά. Η αποσαφήνιση της έννοιας της ταπείνωσης κρίνεται απαραίτητη, καθώς η ίδια η Κ.Μάτσα την εισάγει –και όχι τυχαία– στον τίτλο του βιβλίου της. Παρ' όλο που εστιάζει στο αίσθημα της ντροπής, αναπόφευκτα αναφέρεται στην ταπείνωση που βιώνουν τα υποκείμενα των αφηγήσεων, ως άμεση συνέπεια της ντροπής. Παρομοίως κι εμείς, εστιάζουμε στο συναίσθημα της ντροπής, αναφερόμενοι αναπόφευκτα και στην ταπείνωση, όταν αυτή βιώνεται από τα υποκείμενα της έρευνάς μας.

Η χρήση ναρκωτικών, όπως είδαμε, δεν ήταν πάντοτε παράνομη ή παραβατική πράξη. Σήμερα, τόσο η χρήση όσο και η εξάρτηση αποτελούν αντικοινωνικές και στιγματιστικές συμπεριφορές. Ως απόρροια, ενδέχεται να γεννούν μια αρνητική ντροπή, που σχετίζεται με την ενοχή και την ταπείνωση, κάτι το οποίο θα εξετάσουμε στο κυρίως μέρος της εργασίας μέσα από τις αφηγήσεις ουσιοεξαρτημένων γυναικών.

3.1. Κοινωνικές θεωρίες για την ντροπή

⁹¹ Μπαμπινιώτης Γ.(2011), *Λεξικό συνωνύμων-αντωνύμων της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Γλωσσολογίας ΕΠΕ στο Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και Ντροπή, Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.14.

⁹² Τεγόπουλος-Φυτράκης(1990), *Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα: Αρμονία ΑΕ, σελ.507.

⁹³ Καραπατσόπουλος Κ.(επιμέλεια) (1998), *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Πελεκάνος, σελ.1071.

⁹⁴ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.14.

⁹⁵ *Ο.π.*, σελ.13.

⁹⁶ Τεγόπουλος-Φυτράκης(1990), *ο.π.*, σελ.754.

⁹⁷ Καραπατσόπουλος Κ.(επιμέλεια) (1998), *ο.π.*, σελ.1603.

Αν και όχι κοινωνιολόγος, αξίζει να αναφερθεί πως τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο βιολόγος και θεμελιωτής της θεωρίας της εξέλιξης, Charles Darwin είχε συνδέσει το κοκκίνισμα του προσώπου με τα συναισθήματα από τη μία και την κοινωνική πρόσληψη του ατόμου από την άλλη⁹⁸. Συγκεκριμένα, το κοκκίνισμα μπορεί να οφείλεται στην ντροπή ή τη συστολή και τη μετριοφροσύνη, που είναι δύο ακόμη εκδοχές της ντροπής. Επιπλέον, το κοκκίνισμα μπορεί να είναι αποτέλεσμα της αρνητικής αξιολόγησης του ατόμου, κάτι που σημαίνει πως η ντροπή είναι ένα κοινωνικό συναίσθημα κι εξαρτάται από την αξιολόγηση άλλων⁹⁹. Επίσης, υποστήριξε πως το αίσθημα της ντροπής έχει βιολογική βάση και παρουσιάζεται στους ανθρώπους κι όλα τα ανώτερα θηλαστικά.

Ο κοινωνιολόγος Charles Horton Cooley τη δεκαετία του 1920 ασχολήθηκε επίσης με τα συναισθήματα και το ρόλο τους σε μια κοινωνία, αποτελώντας έναν από τους κύριους θεωρητικούς της ντροπής. Θεώρησε την ντροπή και την υπερηφάνεια παραδείγματα «συναισθημάτων του κοινωνικού εαυτού»¹⁰⁰. Συγκεκριμένα, στην ανάλυσή του για τον looking-glass self παρουσιάζει τρία στάδια στη δόμηση του κοινωνικού εαυτού: α) το πώς φανταζόμαστε ότι φαινόμαστε στους άλλους, β) το πώς οι άλλοι κρίνουν αυτή την εικόνα και γ) πως μας φαίνεται εμάς η κρίση αυτή. Για τον Cooley, τα δύο βασικά συναισθήματα που προκύπτουν από τα παραπάνω στάδια είναι η υπερηφάνεια (pride) και η ντροπή (shame). Η βίωση τους δεν εξαρτάται από εμάς αλλά από το πώς πιστεύουμε ότι φαινόμαστε στους άλλους. Τα δύο κύρια σημεία που προκύπτουν από τη θεωρία του είναι πως α) στους ενήλικες, η «κοινωνική παρακολούθηση»¹⁰¹ του εαυτού (από τους άλλους) είναι ουσιαστικά συνεχής, ακόμη κι όταν το άτομο είναι μόνο του και β) η «κοινωνική παρακολούθηση» πάντα έχει ένα αξιολογικό συστατικό και πυροδοτεί την υπερηφάνεια ή την ντροπή, αναλόγως¹⁰².

Χρειάζεται να αναφερθεί πως παρόλο που τα συναισθήματα και οι συγκινήσεις υπήρχαν στις κοινωνιολογικές αναλύσεις, σε μεγάλο βαθμό είχαν υποτιμηθεί από μέρος κοινωνιολόγων. Η «Κοινωνιολογία των συγκινήσεων» που μελετούσε σε βάθος τα συναισθήματα και το ρόλο τους στην κοινωνία, καθιερώθηκε πολύ αργότερα. Ο Thomas J. Scheff αποτελεί έναν από τους

⁹⁸ Scheff J. T. (1990), *Microsociology. Discourse, Emotion and Social Structure*, USA: The University of Chicago Press, σελ.80.

⁹⁹ Ο.π.

¹⁰⁰ Ο.π., σελ.81.

¹⁰¹ Μετάφραση του αγγλικού όρου «social monitoring».

¹⁰² Ο.π., σελ.82.

πρώτους κοινωνιολόγους που απέδωσε «στα συναισθήματα τη σημασία που τους αξίζει, θεωρώντας τα δηλαδή ως μια κατευθυντήρια γραμμή που καθορίζει την επιθυμία του ανθρώπου, νοηματοδοτεί τη συμπεριφορά και τη δράση του καθώς και τη σχέση του με τους άλλους»¹⁰³. Για τον Thomas Scheff η ντροπή έχει κοινωνικό χαρακτήρα και γεννιέται μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση, ενώ καθορίζει την ποιότητα του κοινωνικού δεσμού που αναπτύσσεται μεταξύ ατόμων ή ευρύτερων κοινωνικών συνόλων, όπως είναι τα έθνη/κράτη¹⁰⁴. Περιγράφει ένα «σύστημα συναισθημάτων σεβασμού» (deference-emotion system), τα μέλη του οποίου το βιώνουν ως δραστική συμμόρφωση σε νόρμες μέσω διάχυτων επιβραβεύσεων και τιμωριών¹⁰⁵. Ο φόβος της ντροπής μπορεί να λειτουργήσει ως ισχυρός παράγοντας συμμόρφωσης σε διάφορες συνθήκες. Μάλιστα, ο Scheff αναφέρει ως παράδειγμα το πείραμα του Asch¹⁰⁶ για να δείξει το πόσο σημαντικό ρόλο έχει η ντροπή στη δραστική συμμόρφωση¹⁰⁷. Τα ¾ των συμμετεχόντων στο πείραμα, έδωσαν ψεύτικη απάντηση, παρ' όλο που ήταν αντίθετη με την πεποίθησή τους, γιατί ήθελαν να αποφύγουν τη ντροπή (embarrassment) του να φανούν διαφορετικοί από την υπόλοιπη ομάδα. Το ¼ απάντησε αυτό που πίστευε κι ας ήταν διαφορετικό από την πλειονότητα, με τον Scheff να εικάζει ότι το ποσοστό αυτό παρουσιάζει υψηλότερη αυτοεκτίμηση. Όλοι οι συμμετέχοντες αισθάνθηκαν ντροπή, μερικοί όμως δεν τη θεώρησαν ακατανίκητη κι έτσι υποστήριζαν την προσωπική τους άποψη. Μέσα από τη μελέτη αυτού του πειράματος, επεξήγησε τον τρόπο με τον οποίο τα συναισθήματα οδηγούν στον κοινωνικό έλεγχο. Ο φόβος και μόνο του να εκτεθεί το άτομο σε κάποια ομάδα, να ταπεινωθεί και να ντροπιαστεί, το κάνει να συμμορφώνεται.

3.2. Εγκληματολογικές θεωρίες για την ντροπή

¹⁰³ Βουλγαράκη Μ. (2011-2012), *Το συναισθημα της ντροπής: συνδέοντας μικρό- και μακρο-αναλυτικό επίπεδο στην κοινωνιολογία του Thomas J. Scheff*, Επιστήμη και Κοινωνίας, τεύχος 28, σελ.221, Ανακτήθηκε από: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/viewFile/826/848.pdf>, στις 16 Ιουλίου 2019.

¹⁰⁴ Ο.π., σελ.223.

¹⁰⁵ Scheff J. T.(1990), ο.π.,σελ.71.

¹⁰⁶ Το πείραμα του Solomon Asch πραγματοποιήθηκε το 1951 και αφορούσε ένα υποτιθέμενο οπτικό τεστ. Οι συμμετέχοντες έπρεπε να διαλέξουν μεταξύ τριών γραμμών, ποια θεωρούσαν πως είχε το ίδιο μήκος με μία άλλη γραμμή αναφοράς. Αυτό που δεν γνώσχεζε ο συμμετέχων, ήταν ότι ανήκε σε μια ομάδα ηθοποιών, οι οποίοι και ήταν συνεννοημένοι να δώσουν τη σωστή απάντηση δύο φορές, και στη συνέχεια, να δώσουν όλοι τους την ίδια εσφαλμένη απάντηση. Ο Asch ήθελε να δει εάν ο συμμετέχων θα συμφωνούσε με τους άλλους συμμετέχοντες και θα άρχιζε και αυτός να δίνει λάθος απαντήσεις, από φόβο ότι δεν θα είναι μέλος της ομάδας, άρα μη αρεστός και παρείσακτος.

¹⁰⁷ Scheff J. T.(1990), ο.π., σελ.89.

Στην ντροπή ως παράγοντας συμμόρφωσης εστίασε και ο αυστραλός εγκληματολόγος John Braithwaite, προσδίδοντάς της εγκληματολογική αξία, υποστηρίζοντας ότι όχι μόνο δύναται να αποτρέψει το έγκλημα, αλλά μπορεί να αποτελέσει και υγιή τρόπο επανένταξης. Θα μπορούσε ένα συναίσθημα να έχει εγκληματολογική αξία; Πως συσχετίζεται με το έγκλημα και ποια η πρακτική του σημασία;

Η θεωρία που ανέπτυξε υποστήριζε ότι η ντροπή μπορεί πάρει δύο δρόμους, έναν που συμβάλλει στην πρόληψη του εγκλήματος και την επανένταξη κι έναν που λειτουργεί στιγματιστικά. Στην πρώτη περίπτωση, ενισχύει την καλλιέργεια συνειδήσεων και υψηλού αισθήματος ευθύνης στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, με αποτέλεσμα να υπάρχει λιγότερη ροπή προς το έγκλημα. Στη δεύτερη περίπτωση, μέσα από τη διαδικασία του στιγματισμού διαμορφώνει περιθωριοποιημένους, επιβεβαιώνοντας την ετικέτα ενός εγκληματία.

«Η επανενταξιακή ντροπή¹⁰⁸ ελέγχει το έγκλημα, ο στιγματισμός σπρώχνει τους παραβάτες σε εγκληματικές υποकुλτούρες»¹⁰⁹. Αυτές είναι οι τρεις βασικές έννοιες που παρουσιάζει και αναλύει στο βιβλίο του ο Braithwaite¹¹⁰:

Επανενταξιακή ντροπή (reintegrative shame): είναι η ντροπή που ακολουθείται από προσπάθειες επανένταξης του παραβάτη στην κοινότητα των νομοταγών και αξιοσέβαστων πολιτών, μέσα από πράξεις συγχώρεσης, διαμοιρασμού των ευθυνών και αποποίησης της ταμπέλας του παρεκκλίνοντα. Η ντροπή και η επανένταξη δεν συμβαίνουν ταυτόχρονα, αλλά η δεύτερη είναι απόρροια της πρώτης.

Στιγματισμός: είναι το αποτέλεσμα της ντροπής που περιθωριοποιεί, που δημιουργεί παρείσακτους και δεν έχει καμία πρόθεση να συμφιλιώσει τον παραβάτη με την υπόλοιπη κοινότητα. Η ετικέτα του εγκληματία παγιώνεται ως κύρια ιδιότητα του ατόμου.

Εγκληματικές υποकुλτούρες: σύνολα ομάδων με δικούς τους κανόνες, διαφορετικούς από της καθεστηκυίας τάξης, που συσπειρώνονται προκειμένου να παρέχουν υποστήριξη στην εγκληματική συμπεριφορά. Παρέχουν στα μέλη εγκληματικές αξίες, ευκαιρίες και στάσεις, που υπερτερούν από αυτές της συμμόρφωσης με το νόμο.

¹⁰⁸ Ως «επανενταξιακή ντροπή» μεταφράζουμε στα ελληνικά τον όρο reintegrative shame που διατυπώνει ο Braithwaite στο βιβλίο του, καθώς δεν υπάρχει άλλη επίσημη μετάφραση.

¹⁰⁹ Braithwaite J.(1989), *Crime, shame and reintegration*, USA: Cambridge university press, σελ.13.

¹¹⁰ Ο.π., σελ.100-101.

Οι τρεις έννοιες αλληλεπιδρούν, εφόσον το αίσθημα της ντροπής από μόνο του μπορεί να οδηγήσει στην επανένταξη (reintegrative shaming) ή τον στιγματισμό (disintegrative shaming), με τη δεύτερη εκδοχή της να ευνοεί την ένταξη σε εγκληματικές υποκοουλτούρες.

Στόχος δεν είναι η διαμόρφωση κοινωνιών χωρίς έγκλημα, κάτι το οποίο και για τον ίδιο τον Braithwaite είναι αδύνατο, αλλά η διατήρηση δεσμών σεβασμού και αγάπης, που συνδυάζουν την αποδοκιμασία με τη συγχώρεση. Έτσι, ο παραβάτης έχει περισσότερα κίνητρα να επιστρέψει στη νομιμότητα, εφόσον τα μέλη της κοινότητας θέλουν να τον επανεντάξουν, παρά να ψάξει να βρει υπο-ομάδες που θα υποστηρίξουν την εγκληματική του δραστηριότητα.

Φαίνεται, λοιπόν, πως βασικός πρωταγωνιστής της επανενταξιακής ντροπής είναι ο ανεπίσημος κοινωνικός έλεγχος και δευτερευόντως ο επίσημος, με στόχο την αποτροπή του εγκλήματος. Συχνότερα, οι έρευνες για την αποτροπή εστίαζαν στην τιμωρία από τις επίσημες αρχές, όμως σταδιακά έδωσαν περισσότερο βάση στη σημαντική επίδραση των ανεπίσημων κυρώσεων στο έγκλημα¹¹¹. Αυτό σημαίνει, πως οι κυρώσεις που επιβάλλονται από συγγενείς, φίλους ή κάποια συλλογικότητα έχουν περισσότερη επίδραση απ' ό,τι η τιμωρία μιας επίσημης αρχής. Για τον Braithwaite αυτό συμβαίνει, γιατί η φήμη στα μάτια οικείων προσώπων έχει περισσότερη αξία απ' ό,τι οι απόψεις ή οι δράσεις του επίσημου συστήματος ποινικής δικαιοσύνης¹¹². Η ντροπή ενυπάρχει στη συνείδηση μιας κοινωνίας με ισχυρούς δεσμούς και σχετίζεται τόσο μ' αυτούς που εγκληματούν, όσο και με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.

Απώτερος σκοπός είναι η καλλιέργεια του αισθήματος της ντροπής σε μια κοινωνία, που να μην κατακρίνει την παράβαση και το έγκλημα, αλλά αναγνωρίζει την ευθύνη της και είναι διατεθειμένη να συγχωρέσει και να επανεντάξει τον εγκληματία-παραβάτη. Προχωρά πέρα από το δίπολο «καλός νομοταγής πολίτης-κακός εγκληματίας». Δεν θεωρεί τον παραβάτη κακό άνθρωπο, ούτε επιρρεπή στη διάπραξη εγκλημάτων, αλλά καλό άνθρωπο που έτυχε να κάνει μια κακή πράξη.

Η προσπάθεια που έκανε ο Braithwaite έγκειται στην ανάπτυξη μιας εγκληματολογικής θεωρίας που να έρχεται αντιμέτωπη με τις πολλαπλές ηθικές αξίες που υπάρχουν σε μια κοινωνία. Υποστηρίζει πως οι κυρίαρχες εγκληματολογικές θεωρίες (ετικέτας, ελέγχου, υποκοουλτούρας,

¹¹¹ Ο.π., σελ.69.

¹¹² Ο.π., σελ.25.

ευκαιριών και μάθησης) δεν επαρκούν για να αιτιολογήσουν εν γένει το έγκλημα, αλλά κάθε μια περιορίζεται σε συγκεκριμένες κατηγορίες παραβατών και εγκλημάτων. Με τη διατύπωση της θεωρίας της επανενταξιακής ντροπής, αποπειράται να συνδυάσει ή καλύτερα συμπληρώσει τις θεωρίες αυτές, προσφέροντας μια ικανή αιτιολόγηση για το έγκλημα και την πρόληψή του.

Η κεντρική του ιδέα ήταν πως υπάρχει βασικό consensus στις δυτικές κοινωνίες, ώστε η συμμόρφωση με τον ποινικό νόμο να αποτελεί έναν κοινά αποδεκτό στόχο¹¹³. Επίσης, παρά τις διαφορές ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων, υπάρχει κι ένα minimum consensus για το ποιες πράξεις είναι εγκλήματα και θα έπρεπε να τιμωρούνται. Σ' αυτή τη βάση υποστήριξε ότι «η ντροπή είναι το πιο ικανό όπλο κοινωνικού ελέγχου εκτός αν οδηγεί στον στιγματισμό¹¹⁴». Μια κοινωνία που έχει καταφέρει να χτίσει συνειδήσεις μέσα από τη διαδικασία την ντροπής, θα έχει λιγότερο έγκλημα. Όπως η Κ. Μάτσα στο βιβλίο που θα εξετάσουμε, έτσι και ο Braithwaite υποστηρίζει ότι η ντροπή λειτουργεί σε δύο επίπεδα, ένα εξωτερικό κι ένα εσωτερικό. «Πρώτον, αποτρέπει την εγκληματική συμπεριφορά γιατί η κοινωνική αποδοχή των «σημαντικών άλλων» είναι κάτι που δεν θα θέλαμε να χάσουμε. Δεύτερον, κυρίως, η ντροπή και η μετάνοια χτίζουν συνειδήσεις που εσωτερικά αποτρέπουν την εγκληματική συμπεριφορά ακόμη κι αν απουσιάζει η εξωτερική ντροπή που συνδέεται με το αδίκημα»¹¹⁵.

Η ντροπή από μόνη της δεν εγγυάται την επιτυχή εφαρμογή της σε μια κοινωνία, γιατί όπως είδαμε, δύναται να οδηγήσει στον στιγματισμό. Η επιτυχία της επανενταξιακής ντροπής εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων.

Αρχικά, η οικογένεια έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς μας μαθαίνει πως η ντροπή και η τιμωρία είναι δυνατόν να συνυπάρχουν, διατηρώντας ταυτόχρονα δεσμούς σεβασμού¹¹⁶. Μέσα από την αποδοχή του παιδιού, την αγάπη και την πρόθεση της συγχώρεσης όταν κάνει κάτι κακό, χτίζονται δεσμοί που βασίζονται σ' αυτό το είδος της ντροπής. Οι οικογένειες που συνεχώς αποδοκιμάζουν και επικρίνουν τα παιδιά τους, χωρίς να τα αποδέχονται, έχουν αποτύχει να τα κοινωνικοποιήσουν με το σωστό τρόπο. «Η πρόβλεψή μας είναι πως οι πολιτισμοί που εφαρμόζουν το “μοντέλο της οικογένειας” για τον έλεγχο του εγκλήματος, τόσο

¹¹³ Ο.π., σελ.38.

¹¹⁴ Ο.π., σελ.14.

¹¹⁵ Ο.π., σελ.75.

¹¹⁶ Ο.π., σελ.56.

μέσα όσο και πέρα από την οικογένεια, θα είναι πολιτισμοί με χαμηλότερο δείκτη εγκληματικότητας»¹¹⁷.

Άλλοι ευνοϊκοί για την επανενταξιακή ντροπή παράγοντες, σύμφωνα με τον Braithwaite, είναι ο κοινοτισμός και η αλληλεξάρτηση. Οι δύο αυτές έννοιες συνδέονται πολύ στενά, με τη δεύτερη να αποτελεί τη βάση της πρώτης.

Ο κοινοτισμός ως χαρακτηριστικό μιας κοινωνίας έχει τρία στοιχεία: α) υψηλό βαθμό αλληλεξάρτησης, όπου οι αλληλεξαρτήσεις χαρακτηρίζονται από β) κοινές υποχρεώσεις και εμπιστοσύνη, οι οποίες γ) ερμηνεύονται ως ζήτημα της ομάδας παρά ως ατομική ευκολία¹¹⁸. Κι ενώ οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται περισσότερο ως ατομικιστικές, η επανενταξιακή ντροπή βρίσκει περισσότερο εύφορο έδαφος σε κοινωνίες κοινοτισμού, όπου οι σχέσεις μας με τους «σημαντικούς άλλους» είναι ουσιαστικότερες. «Οι περισσότεροι από εμάς θα ενδιαφερόμαστε λιγότερο για το τι θα σκεφτεί για εμάς ένας δικαστής(που θα τον δούμε μια φορά στη ζωή μας) απ' ό,τι το τι θα σκεφτεί ο γείτονας που βλέπουμε συχνά»¹¹⁹. Η επανενταξιακή ντροπή έχει περισσότερο επιτυχία σε κοινωνίες, όπου ο ένας εμπλέκεται περισσότερο στη ζωή του άλλου, όπου ο εγκληματίας αντιμετωπίζεται πρώτα ως άνθρωπος κι έτσι ο κίνδυνος του στιγματισμού είναι μικρότερος, ενώ από την άλλη η επανένταξη είναι ένα πραγματικό σενάριο.

Από την άλλη, η ντροπή που προκύπτει από την τιμωρία των επίσημων αρχών έχει περισσότερες πιθανότητες να είναι στιγματιστική, παρά επανεντακτική¹²⁰. Τα άτομα που ντρέπονται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην συγχωρούνται αλλά να τιμωρούνται και να παραγκωνίζονται, γίνονται περιθωριοποιημένοι. Σ' αυτό το πλαίσιο, τους φαίνεται περισσότερο προσιτό και παρήγορο το να συγχρωτιστούν με ανθρώπους, που επίσης έχουν περιθωριοποιηθεί από την κυρίαρχη ομάδα. Έτσι, το άτομο μπορεί να βρει κοινωνική στήριξη σε μια εγκληματική υποκοουλτούρα, ιεραρχώντας τους κανόνες της ψηλότερα από εκείνους της επίσημης πολιτείας

Οι ουσιοεξαρτημένοι σήμερα στην κοινή αντίληψη συνθέτουν μια, αν όχι εγκληματική, σίγουρα παραβατική υποκοουλτούρα. Λαμβάνοντας υπόψη το δεδομένο αυτό, θα υποθέταμε πως η ντροπή

¹¹⁷ Ο.π., σελ.57.

¹¹⁸ Ο.π., σελ.86.

¹¹⁹ Ο.π., σελ.87.

¹²⁰ Βλ. παραπάνω υποσημείωση 58, Ζαραφώνιτου Χ.(2004) για στιγματιστική λειτουργία της ποινής.

που αισθάνονται οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες, όπως αυτές θα αναλυθούν από τα βιογραφικά τους αποσπάσματα, θα ανήκουν στην κατηγορία του στιγματισμού και όχι της επανένταξης. Υπάρχει όμως, τρόπος να αναστραφεί ο ρόλος του συναισθήματος αυτού;

Το συναίσθημα της ντροπής, το συναντάμε και στη θεωρία των «τεχνικών εξουδετέρωσης» των G.Sykes και D.Matza¹²¹. Οι δυο τους, σε άρθρο που δημοσίευσαν το 1957, άσκησαν κριτική στις θεωρίες της υποκουλτούρας και συγκεκριμένα σε αυτή του Albert Cohen, που υποστήριξε ότι η ανάπτυξη μιας εγκληματικής υποκουλτούρας έγκειται στη δημιουργία και συντήρηση ενός συστήματος αξιών, διαφορετικό από αυτό της κυρίαρχης κοινωνίας¹²². Οι Sykes και Matza υποστήριξαν πως τα συναισθήματα ντροπής και ενοχής που αισθάνονται συχνά οι παραβάτες σημαίνει πως αναγνωρίζουν το κυρίαρχο σύστημα αξιών¹²³, ενώ έχει παρατηρηθεί πως ιδιαίτερα οι νεαροί παραβάτες τρέφουν θαυμασμό και σεβασμό σε νομοταγή άτομα¹²⁴. Παράλληλα, ανέπτυξαν πέντε τεχνικές εξουδετέρωσης, με τις οποίες οι παραβάτες δικαιολογούν οι ίδιοι τις πράξεις τους: α) *άρνηση της ευθύνης* που αναλογεί στον παραβάτη για την πράξη του, β) *άρνηση της βλάβης* ή του τραυματισμού που προκάλεσε σε κάποιον κατά τη διάπραξη, γ) *άρνηση του θύματος* με τη λογική ότι η πράξη ήταν δίκαιη τιμωρία, δ) *κατηγορία των κατηγορών* με τη δικαιολογία ότι άδικοι τους καταδίκασαν, ότι έχουν προσωπικές έχθρες κ.α., ε) *η επίκληση ανώτερης αξίας* με βάση την οποία παραβιάστηκε ένας κανόνας, αλλά για χάρη ενός άλλου σημαντικότερου (φιλία, οικογένεια)¹²⁵. Επομένως, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η ντροπή που αισθάνεται ένας παραβάτης αποτελεί στοιχείο συμμόρφωσης στους κανόνες της ευρύτερης κοινωνίας.

3.3. Ψυχολογικές θεωρίες για την ντροπή

Στον τομέα της επιστημονικής ψυχολογίας, η φύση και οι πτυχές του συναισθήματος της ντροπής είχαν παραμείνει για πολλά χρόνια ανεξερεύνητες, γιατί σε μεγάλο βαθμό παρέμενε ένα θέμα-ταμπού¹²⁶. Αυτό άλλαξε από τη δεκαετία του '90, αρκετά πρόσφατα δηλαδή, όταν

¹²¹ G. & D.Matza(1957), *Techniques of Neutralization: a theory of delinquency*, American Sociological Review, Vol. 22, No.6, σελ.664-670.

¹²² Ο.π., σελ.664.

¹²³ Ο.π.

¹²⁴ Ο.π., σελ.665.

¹²⁵ Ο.π., σελ.667-669.

¹²⁶ Kaufman G.(2004), *The psychology of shame- Theory and treatment of shame based syndromes*, New York: Springer Publishing Company,σελ.3.

διάφορες διαταραχές όπως διατροφικές, μορφές κακοποίησης κι εξάρτησης ήρθαν στην επιφάνεια. Η ντροπή παίζει βασικό ρόλο στις διαταραχές αυτές κι έτσι ήρθε στο επίκεντρο της προσοχής μαζί με την αποτυχία των βασικών μεθόδων ψυχοθεραπείας¹²⁷.

Ανά περιόδους αρκετοί γνωστοί ψυχολόγοι, όπως ο Freud και ο Adler είχαν αναφερθεί στην ντροπή, χωρίς όμως κάποια αυτόνομη ανάλυση. Ο **Freud** είχε επικεντρωθεί περισσότερο σε ζητήματα σχετικά με τη λίμπιντο και το οιδιπόδειο, που τα συνέδεσε περισσότερο με το συναίσθημα της ενοχής¹²⁸. Αργότερα τη δεκαετία του '30, ο **Adler**, εστίασε στη σημαντικότητα της ντροπής ως ένα συναίσθημα κατωτερότητας κι έδωσε έμφαση στις επιδράσεις της και στο ρόλο που διαδραματίζει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Τη δεκαετία του '70 η **Helen B.Lewis** διερεύνησε τις σχέσεις ανάμεσα στην ενοχή, την ντροπή, την αναγνώριση του εαυτού και το υπereγώ από ψυχαναλυτική σκοπιά. Για εκείνη, η ενοχή και η ντροπή, αν και διαφορετικά συναισθήματα, έχουν κοινή πηγή την εσωτερικευμένη επιθετικότητα. Επίσης, η Lewis συνέβαλε στη μελέτη της ντροπής, υποστηρίζοντας πως κάποιος μπορεί να την βιώνει χωρίς να το αντιλαμβάνεται και πως αποτελεί ένα συναίσθημα χαμηλής ορατότητας(*low visibility shame*)¹²⁹. Μάλιστα, ο κοινωνιολόγος T.J. Scheff που μελετήσαμε παραπάνω, συμφώνησε κι επηρεάστηκε από τη θεωρία της για τη μη εμφανή ντροπή, αναπτύσσοντας τη δική του θεωρία για το «σύστημα συναισθημάτων σεβασμού»¹³⁰.

Αργότερα, από τη δεκαετία του '80 και ύστερα αρκετοί ψυχολόγοι έφεραν την ντροπή στο επίκεντρο και ανέπτυξαν θεωρίες για τις επιπτώσεις και το ρόλο της στη διαμόρφωση του εαυτού. Παρ' όλες τις διαφορετικές προσεγγίσεις, θα μπορούσαμε να πούμε πως υπάρχει ένα κοινό σημείο αναφοράς, που αφορά τη διττή λειτουργία της ντροπής: αφενός θετική, αφετέρου αρνητική. Το αν θα έχει ευεργετικά ή διαβρωτικά αποτελέσματα, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, που ξεκινούν από το άτομο που βιώνει την ντροπή μέχρι τη στάση του κοινωνικού περίγυρου. Αυτό φέρνει στην επιφάνεια ένα άλλο ζήτημα που αφορά τη φύση της ντροπής, για το οποίο έχουν διατυπωθεί ποικίλες και διαφορετικές απόψεις. Είναι η ντροπή ένα προσωπικό, ατομικό συναίσθημα που πηγάζει αποκλειστικά από τον εαυτό ή είναι ένα κοινωνικό συναίσθημα, που προϋποθέτει την παρουσία ενός άλλου για να εκφραστεί; Ή μήπως και τα δύο;

¹²⁷ Ο.π., σελ.4.

¹²⁸ Ο.π., σελ.8.

¹²⁹ Scheff J. T.(1990), ο.π., σελ.71.

¹³⁰ Απόδοση του όρου «deference-emotion system».

Οι πρώτες προσεγγίσεις σχετικά με το συναίσθημα της ντροπής υποστήριζαν πως πηγάζει αποκλειστικά από τον εαυτό, ξεκινά από τη βρεφική ηλικία και δεν χρειάζεται απαραίτητα την παρουσία κάποιου άλλου. Το άτομο σε ηλικία 36 μηνών, βιώνει την ντροπή και την ενοχή κι έρχεται ως απόρροια της αναγνώρισης και εσωτερίκευσης κανόνων και αξιών¹³¹. Από την άλλη, υπήρξαν κι εκείνοι που υποστήριζαν το αντίθετο, ότι δηλαδή η ντροπή ενεργοποιείται τη στιγμή που οι άλλοι συνειδητοποιούν ότι η πράξη ενός ατόμου αποτελεί ηθική παράβαση¹³².

Η τρίτη οπτική, που αποτελεί συνδυασμό των δύο προηγούμενων, φαίνεται να είναι και η επικρατέστερη. Η ντροπή δεν είναι ούτε καθαρά ατομικό, ούτε καθαρά κοινωνικό συναίσθημα. Δεν χρειάζεται απαραίτητα ακροατήριο, μπορεί να την αισθανθεί κανείς σε οποιαδήποτε φάση της ηλικίας του και σε διάφορα περιβάλλοντα. Ποιος είναι όμως, ο ρόλος του «άλλου», του παρατηρητή; Στα πλαίσια της φαινομενολογίας, η πιο γνωστή άποψη για την ντροπή έχει διατυπωθεί από τον φιλόσοφο **J.P. Sartre**, ο οποίος υποστήριξε ότι δεν χρειάζεται η παρουσία κάποιου άλλου, αλλά αρκεί και μόνο η ιδέα της θέασης από κάποιον τρίτο. Ο «ντροπιασμένος» αισθάνεται έτσι, γιατί αφενός υπάρχει και είναι ορατός στους άλλους, αφετέρου γιατί ένα μέρος του εαυτού καθορίζεται αποκλειστικά από τους άλλους¹³³. Με τη σημασία της παρουσίας ή μη του «άλλου» ασχολήθηκαν πολλοί μεταγενέστεροι ψυχολόγοι, που συμφώνησαν στο κομμάτι πως την ντροπή για να την αισθανθεί κανείς δεν χρειάζεται τη φυσική παρουσία κοινού, αλλά την εσωτερίκευση της ιδέας της θέασης κατά την εκδήλωση μιας ανήθικης πράξης.

Ο Gershner Kaufman στο βιβλίο του «The psychology of shame- Theory and treatment of shame based syndromes»¹³⁴ δηλώνει με σαφήνεια πως η ντροπή δεν χρειάζεται ακροατήριο. Υποστηρίζει πως μπορεί να ενεργοποιηθεί μέσα από έναν «εσωτερικευμένο ενεργοποιητή» (innate activator), που έρχεται με την συνειδητοποίηση του εαυτού(self) κι από έναν «διαπροσωπικό ενεργοποιητή» (interpersonal activator) που έρχεται από τη σχέση με κάποιον «σημαντικό άλλο»(significant other). Στην πρώτη περίπτωση, η ντροπή ενεργοποιείται με την διάψευση των προσδοκιών ενός ατόμου και την απογοήτευση που τη συνοδεύει¹³⁵. Στη δεύτερη περίπτωση, το σπάσιμο της «διαπροσωπικής γέφυρας» (interpersonal bridge) που έχει χτιστεί

¹³¹ Zahavi D.(2015), *Self and Other Exploring subjectivity, empathy and shame*, London: Oxford Uiniversity Press, σελ.209.

¹³² Ο.π., σελ. 210.

¹³³ Ο.π., σελ.214

¹³⁴ Kaufman G.(2004), ο.π.

¹³⁵ Ο.π., σελ.30.

μεταξύ του ατόμου και των «σημαντικών άλλων», όπως για παράδειγμα μεταξύ παιδιού-μητέρας, ενεργοποιεί την ντροπή¹³⁶. Όταν ένα παιδί κάνει μια ζημιά, τότε η μητέρα θα το μαλώσει κι εκείνο θα αισθανθεί ντροπή. Αυτό σημαίνει ότι η διαπροσωπική γέφυρα θα σπάσει, αλλά εάν η μητέρα επισημάνει το λάθος του παιδιού με σκοπό εκείνο να το αναγνωρίσει κι εκείνη τελικά να το αποδεχτεί, τότε η γέφυρα αποκαθίσταται. Εάν η μητέρα κατακρίνει το παιδί χωρίς την πρόθεση της αποδοχής, τότε το συναίσθημα της ντροπής παγιώνεται και δύναται να δημιουργήσει περαιτέρω προβλήματα. Με αυτό το παράδειγμα ο Kaufman τονίζει και τη σημασία που έχουν οι υγιείς οικογενειακές σχέσεις στο συναίσθημα της ντροπής. Η ντροπή μπορεί να έχει ευεργετικά αποτελέσματα για το άτομο και τους γύρω του, αρκεί να βασίζεται σε υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις με διάθεση ενσωμάτωσης και όχι αποκλεισμού. Αυτό το είδος της ντροπής μας θυμίζει την επανενταξιακή ντροπή (reintegrative shaming) του Braithwaite που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Για τον Kaufman όλα τα πλαίσια κοινωνικοποίησης (peer groups, σχολείο) έχουν κομβικό ρόλο στον τρόπο που βιώνεται κι εκφράζεται το συναίσθημα της ντροπής. Το άτομο μέσα απ' αυτές τις ομάδες, μαθαίνει κι εσωτερικεύει τις προσδοκίες, τους κανόνες και τις αξίες¹³⁷. Το περιβάλλον, δηλαδή, μέσα στο οποίο δομούνται οι σχέσεις κι αναπτύσσονται οι ατομικές και συλλογικές εμπειρίες, ασκεί μεγάλη επιρροή στο πως και τι θα κάνει ένα άτομο να αισθανθεί ντροπή. Οι περιβαλλοντικές εμπειρίες, όπως τις αποκαλεί ο Kaufman, αναδεικνύουν τη σημασία της κουλτούρας στην ντροπή. Η κουλτούρα είναι αυτή που περικλείει στους κόλπους της τους κανόνες, τα ταμπού και τις αξίες που στη συνέχεια οι διάφορες ομάδες διαχέουν. Μέσα από αυτή, θα αναδειχθούν οι λόγοι που προκαλούν ντροπή στο άτομο. Παραδείγματος χάρη, στην Αμερική η επιτυχία οριζόταν μέσα από την επίτευξη του αμερικάνικου ονείρου. Αυτό για τους άντρες σήμαινε να είναι επιτυχημένοι και ανεξάρτητοι ενώ για τις γυναίκες να είναι διάσημες και να συμμορφώνονται¹³⁸. Η μη επίτευξη των παραπάνω στόχων, συνδεόταν άμεσα με την χαμηλή αυτοεκτίμηση και την ενεργοποίηση της ντροπής.

3.4. Σχέση ντροπής και (ουσιο)εξάρτησης

¹³⁶ Ο.π., σελ.33.

¹³⁷ Ο.π., σελ.44.

¹³⁸ Ο.π., σελ.46.

Η ντροπή όπως είδαμε παραπάνω μπορεί να εμφανιστεί σε διάφορα στάδια της ζωής ενός ατόμου, από τη βρεφική ηλικία μέχρι την ενηλικίωση και τα γηρατειά. Ξεκινάει με εκφράσεις, όπως το χαμήλωμα του βλέμματος, το σκύψιμο του κεφαλιού, το κοκκίνισμα και σταδιακά εκφράζεται γλωσσικά. Πολλοί ψυχολόγοι ασχολήθηκαν με την ντροπή στη βρεφική και παιδική ηλικία, χωρίς όμως να δοθεί έμφαση στην ενηλικίωση. Το άτομο μεγαλώνει, βγαίνει έξω από τους κόλπους της οικογένειας και οι αφορμές για να έρθει αντιμέτωπο με την ντροπή υπάρχουν κι επεκτείνονται. Σύμφωνα με τον Kaufman¹³⁹, υπάρχουν τέσσερις παράγοντες που δύναται να ενεργοποιήσουν (activators) το συναίσθημα της ντροπής στην ενήλικη ζωή: η αδυναμία (powerlessness) που θα μας απασχολήσει παρακάτω καθώς συνδέεται με την εξάρτηση, τα γηρατειά(aging), το επάγγελμα(vocation) και οι σχέσεις(relationships).

Και οι τέσσερις παράγοντες αφορούν διάφορες εκφάνσεις της ενήλικης ζωής. Η αδυναμία (powerlessness) όμως, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς σχετίζεται με την έλλειψη ελέγχου. Η κατάσταση αυτή της ανημποριάς ξεκινάει βέβαια, με την γέννηση, όταν το άτομο είναι μικρό και απόλυτα εξαρτημένο από τους γονείς του. Σταδιακά, με την ενηλικίωση αποκτά την κυριότητα του εαυτού του. Ωστόσο, πάντοτε υπάρχουν γεγονότα και καταστάσεις που μπορούν να ενεργοποιήσουν εκ νέου το συναίσθημα της ντροπής. Ο Kaufmann στο βιβλίο του αναφέρει το παράδειγμα των ατόμων που έχουν AIDS για να αποσαφηνίσει τη σύνδεση της αδυναμίας με την ντροπή. Όταν είχε πρωτοεμφανιστεί η ασθένεια αυτή, ήταν αμφιλεγόμενη και η επιστήμη είχε αποτύχει στο να βρει τρόπο να την προβλέψει και να την ελέγξει. Ως απόρροια, επικράτησε ένας πανικός που ενίσχυσε την αρχική ανησυχία και τα άτομα που είχαν διαγνωστεί αισθανόντουσαν αβοήθητα και αδύναμα. Αυτή η απειλητική αβεβαιότητα προκαλεί ποικίλα συναισθήματα, όπως φόβο, θυμό, ντροπή, αηδία και αγωνία. Απ' αυτά, τα πιο τοξικά για το άτομο είναι ο φόβος και η ντροπή¹⁴⁰. Το AIDS είναι στίγμα και η διάγνωση φέρνει τον ασθενή αντιμέτωπο με τη δημόσια αναγνώριση της αποτυχίας του. Ο Goffman, όπως αναλύσαμε νωρίτερα, θεωρεί το στίγμα προϊόν αλληλεπίδρασης. Έτσι, η δημόσια αναγνώριση της αποτυχίας του φορέα του AIDS αυτόματα τον στιγματίζει και συσπειρώνει γύρω του κοινωνικές ομάδες, που αντιδρούν με αηδία, τιμωρητικότητα και φόβο απέναντι του. Συχνά, λιντσάρουν και περιθωριοποιούν ολόκληρες ομάδες που παρουσιάζονται ως «υψηλού κινδύνου», όπως είναι οι ομοφυλόφιλοι, επιβεβαιώνοντας μ' αυτό τον τρόπο τη δική τους «κανονικότητα». «Τους

¹³⁹ Ο.π., σελ.46.

¹⁴⁰ Ο.π., σελ.48.

συμπεριφέρονται σαν μια πραγματικά διωγμένη μειονότητα της οποίας η ταπείνωση επιβάλλεται με μια βασιλεία τρόμου»¹⁴¹. Αυτό μας θυμίζει την αρκετά πρόσφατη περίπτωση στη χώρα μας με την διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών τον Μάιο του 2012. Δώδεκα γυναίκες, των οποίων τα στοιχεία και οι φωτογραφίες δημοσιεύθηκαν κατόπιν εισαγγελικής παραγγελίας, οδηγήθηκαν στα κρατητήρια με την κατηγορία της βαριάς σκοπούμενης σωματικής βλάβης. Τα ΜΜΕ και ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος ενίσχυσαν την εικόνα της απειλής για τη δημόσια υγεία, που βρήκε πρόσωπο σ' εκείνες τις γυναίκες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το AIDS συνάντησε τη χρήση ναρκωτικών και την παράνομη πορνεία, δομώντας ένα «ιδανικό» προφίλ στιγματισμένου. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, που το συγκεκριμένο περιστατικό αποτέλεσε αφορμή και για το βιβλίο της Κ. Μάτσα «Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς», που θα είναι το βασικό εργαλείο για την ποιοτική ανάλυση στο κυρίως μέρος της παρούσας εργασίας. Το αίσθημα της ντροπής είναι άμεσα συνδεδεμένο με το στίγμα. Η εσωτερίκευση της είναι απόρροια της αδυναμίας, όπως ο Kaufmann περιγράφει, και η αδυναμία με τη σειρά της έχει ως απόρροια χάσιμο του ελέγχου.

Ο έλεγχος τότε παραχωρείται σε συναισθήματα, όπως η ντροπή, κάτι που μας παραπέμπει και στο προφίλ του εξαρτημένου ατόμου. Η εξάρτηση από μόνη της συνεπάγεται την απώλεια ελέγχου, τον οποίο αποκτά πλέον το αντικείμενο (ή υποκείμενο) της εξάρτησης, όπως για παράδειγμα τα ναρκωτικά.

Επίσης, η εξάρτηση με την ντροπή μπορούν να δημιουργήσουν έναν φαύλο κύκλο σύμφωνα με τον Kaufmann¹⁴². Η διαδικασία της εξάρτησης, όπως αναφέρει, είναι γνωστή: επανάληψη, αντίσταση στην αλλαγή και παρόρμηση. Έτσι ο φαύλος κύκλος που δημιουργείται έχει ως εξής:

- 1) Η εξάρτηση χρησιμεύει ως απόδραση από μια αρνητική επίδραση, η οποία μπορεί να είναι η ντροπή.
- 2) Όταν εμφανίζεται το συναίσθημα της ντροπής, μειώνεται μέσω της εξάρτησης.
- 3) Η ίδια η εξάρτηση αναπαράγει την ντροπή κι έτσι επιστρέφουμε στο ίδιο σημείο.

¹⁴¹ Ο.π., σελ.49.

¹⁴² Ο.π., σελ.55-58.

Η συχνότητα και η διάρκεια της εξάρτησης έχουν να κάνουν με διάφορους παράγοντες, όπως είναι η πηγή της αρνητικής επίδρασης που την προκάλεσε και η αποτελεσματικότητα της. Η αποτελεσματικότητα ορίζεται από το κατά πόσο η εξάρτηση πετυχαίνει το στόχο της. Στην περίπτωση των ναρκωτικών, αν για παράδειγμα σκοπός είναι η καταστολή, όταν επιφέρουν αυτό το αποτέλεσμα, τότε μειώνεται η χρήση τους. Όταν σταματούν να προκαλούν καταστολή, τότε η δόση αυξάνεται προκειμένου να καταστούν αποτελεσματικά. Στο σημείο που ο χρήστης φτάνει να θεωρεί χειρότερη τη στέρηση των ναρκωτικών από την αρχική αρνητική επιρροή που τον ώθησε στη χρήση τους, τότε είναι εξαρτημένο. Η ντροπή, μπορεί να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα στη διατήρηση της εξάρτησης, καθώς και στην καλλιέργεια του κινήτρου για να ξεφύγει κανείς από αυτή¹⁴³. Πως όμως, μπορεί να διαχειριστεί το εξαρτημένο άτομο την ντροπή; Μια απάντηση είναι μέσω ατομικής ψυχοθεραπείας και ανά περιπτώσεις ομαδικής.

4. Η διάσταση του φύλου

4.1. Η παράμετρος της ουσιοεξάρτησης και το γυναικείο φύλο

4.1.1. Ιστορική αναδρομή της χρήσης ναρκωτικών από γυναίκες

Οι εξαρτήσεις κάθε είδους παραδοσιακά θεωρούνταν πρόβλημα των αντρών. Οι μελέτες για την παράνομη ή νόμιμη χρήση ναρκωτικών από γυναίκες παραμένει σχετικά σπάνια συγκριτικά μ' εκείνες που επικεντρώνονται στους άντρες, όμως αυτό σταδιακά αλλάζει. Μόλις από τη δεκαετία του '90 υπήρξαν κάποιες βελτιώσεις στο επίπεδο της έρευνας, όπου έδειξαν πως το αντρικό φύλο δεν κατέχει πια το μονοπώλιο στις εξαρτήσεις¹⁴⁴ και πως οι γυναίκες (αν και μειοψηφία) εκπροσωπούν ένα αξιοσημείωτο κομμάτι στο σύνολο των εξαρτημένων¹⁴⁵. Συγκεκριμένα, το 1996 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο παρατήρησε ότι η γυναικεία ουσιοεξάρτηση υφίστατο μια αξιοσημείωτη εξέλιξη τα τελευταία χρόνια και πως οι γυναίκες σταδιακά καταναλώνουν ουσίες σε παρόμοια επίπεδα με τους άντρες¹⁴⁶. Παράλληλα, μέθοδοι θεραπείας

¹⁴³ Φλώρα Κ.(2017), *Εξάρτηση Λόγος και Συναισθήμα Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γερμανός, σελ.82.

¹⁴⁴ Blume S. & Zilberman M.L., *Addictive disorders in women*, σελ.437. Ανακτήθηκε από: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=g-t2nBAPbMC&oi=fnd&pg=PA437&dq=addictive+disorders+in+women&ots=dyqlZXkOgv&sig=EA4UJvEraxhymNQme8PQOHdRfp0&redir_esc=y#v=onepage&q=addictive%20disorders%20in%20women&f=true, στις 17 Ιουλίου 2017.

¹⁴⁵ South N.(2007), *ο.π.*, σελ.816.

¹⁴⁶Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), *Women drug abuse in Europe: gender identity*, Venezia: IREFREA & European Commission, σελ.45.

και προγράμματα επίσης σχεδιάζονταν μόνο για αρσενικούς ασθενείς και συνήθως οι γυναίκες που υπέφεραν από διαταραχές εξάρτησης, εσωκλείονταν σε ψυχιατρεία, ενώ οι άντρες σε ειδικές μονάδες¹⁴⁷. Στη χώρα μας το μοναδικό ειδικό πρόγραμμα απεξάρτησης γυναικών λειτουργεί στη Μονάδα Απεξάρτησης ΨΝΑ 18-ΑΝΩ υπό την εποπτεία της ψυχιάτρου Κατερίνας Μάτσα και λειτουργεί από το 1996¹⁴⁸.

Η σχέση των γυναικών με τα ναρκωτικά έχει μακρά ιστορία. Στην Αμερική ήδη από το 1800, οι γιατροί, σχεδόν αποκλειστικά άντρες, χορηγούσαν όπιο για κάθε μικρό πόνο στις γυναίκες¹⁴⁹. Η χρήση του οπίου αυξήθηκε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στους αμερικανούς στρατιώτες για να αντιμετωπίζουν πόνους, οι γυναίκες όμως ήταν πιο ευάλωτες στον εθισμό, καθώς τους χορηγούταν για μεγαλύτερες περιόδους, καθιστώντας έτσι πιο εύκολη την εξάρτηση. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα η πλειονότητα των εξαρτημένων από όπιο και μορφίνη, ήταν γυναίκες¹⁵⁰. Την ίδια περίοδο οι γυναίκες ήταν επίσης χρήστες κοκαΐνης. Σταδιακά, είχαν αρχίσει να γίνονται γνωστές οι βλαβερές συνέπειες από την αλόγιστη χρήση ναρκωτικών και γιατροσοφιών. Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στις επιπτώσεις στα βρέφη και παιδιά γυναικών που έκαναν χρήση ναρκωτικών, καλλιεργώντας το έδαφος για την στοχοποίηση και αντιμετώπιση τους ως ανεύθυνες. Ο νόμος του Harrison, που αναφέραμε στην πρώτη ενότητα, που απαγόρευσε τη χορήγηση ναρκωτικών για ιατρικούς λόγους, κατάφερε να μειώσει δραματικά τη χρήση τους. Αποτέλεσμα ήταν η χρήση να θεωρείται έγκλημα και ο χρήστης εγκληματίας. Η επαφή τη γυναίκας με τα ναρκωτικά από τότε και μετά ήταν κυρίως αποτέλεσμα επαφής με άντρες εμπορους και χρήστες ναρκωτικών¹⁵¹.

Τη δεκαετία του '50 και του '60 η χρήση διαφόρων ειδών ναρκωτικών ξεκίνησε ξανά με τη νόμιμη βοήθεια γιατρών. Αμφεταμίνες για αδυνάτισμα, βαρβιτουρικά για ύπνο, ηρεμιστικά και υπνωτικά για μείωση του άγχους. Μια ολόκληρη βιομηχανία είχε χτιστεί γύρω από τις ανάγκες των γυναικών, ώστε να καταφέρουν να ανταπεξέλθουν στην καθημερινότητά και τους πολλαπλούς τους ρόλους¹⁵². Τις επόμενες δεκαετίες, οι γυναίκες έκαναν χρήση κάθε είδους

¹⁴⁷Blume S. & Zilberman M.L.(2005), ο.π., σελ.439.

¹⁴⁸ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές*, Αθήνα: Άγγρα σελ.282.

¹⁴⁹ S. L. A. Straussner, & S. Brown (2002), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice*, San Francisco, CA: Jossey-Bass, σελ.9.

¹⁵⁰ Ο.π., σελ.9-10.

¹⁵¹ Ο.π., σελ.12.

¹⁵² Ο.π.

παράνομου ναρκωτικού, κυρίως κοκαΐνης εξαιτίας των διεγερτικών της ιδιοτήτων και της μείωσης της όρεξης. Τη δεκαετία του '80, η εκτεταμένη χρήση κρακ-κοκαΐνης, ιδιαίτερα από Λατίνες και Μαύρες γυναίκες, έφερε πάλι στο επίκεντρο τις επιπτώσεις στα βρέφη και τα παιδιά τους¹⁵³. Η ανησυχία και η κατακραυγή πιο πολύ εστίαζε στα παιδιά παρά στις ίδιες τις εξαρτημένες. Όμως, ο μεγαλύτερος αναβρασμός και φόβος σχετικά με τις συνέπειες της χρήσης ναρκωτικών, προέκυψε πιο πρόσφατα, τη δεκαετία του '90 και είχε να κάνει με τη διάδοση του ιού HIV. Σύμφωνα με τον Αμερικάνικο Ψυχιατρικό Σύλλογο, από το 1991 έως το 1997 ο ιός HIV-AIDS αυξήθηκε κατά 364% στις γυναίκες. Μάλιστα, το 58% των περιπτώσεων των μολυσμένων γυναικών αποδόθηκε σε σεξουαλική επαφή με μολυσμένο άντρα-χρήστη ναρκωτικών ή σε χρήση μολυσμένης σύριγγας για την κατανάλωση ναρκωτικών, συνήθως με την παρέα ενός άντρα. Συνεπώς, η εξάρτηση των γυναικών από άντρες ουισοεξαρτημένους μπορεί να αποβεί μοιραία¹⁵⁴. Επιπλέον, η ανάγκη των εξαρτημένων γυναικών για κατανάλωση ναρκωτικών τις οδηγεί πολύ συχνά στην πορνεία, είτε ως πηγή εσόδων για τη δόση τους είτε για να συντηρούν οικονομικά τους επίσης εξαρτημένους συντρόφους τους¹⁵⁵, ενεργοποιώντας τον κύκλο της ντροπής και των ενοχών.

4.1.2. Στατιστική αποτύπωση της ουσιοεξαρτημένης γυναίκας

Μέσα από τη βιβλιογραφία και την εμπειρία των ατόμων που ασχολούνται με τις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες¹⁵⁶, προκύπτουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που είναι τα εξής:

- Η ουσιοεξάρτηση στις γυναίκες αρχίζει αργότερα απ' ότι στους άντρες.
- Το πρόσωπο που λειτουργεί ως «σημαντικός άλλος» είναι συνήθως εξαρτημένο από ουσίες.
- Η χρήση ουσιών αρχίζει συνήθως μετά από κάποιο στρεσογόνο, τραυματικό γεγονός.
- Στις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες είναι συχνότερες οι απόπειρες αυτοκτονίας, ενώ παρατηρούνται μεγαλύτερα ποσοστά θνησιμότητας.

¹⁵³ Ο.π., σελ.13.

¹⁵⁴ Ο.π.

¹⁵⁵ Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), ο.π., σελ.49.

¹⁵⁶ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.283-284.

-Οι όροι ζωής τους είναι χειρότεροι απ' αυτούς των εξαρτημένων ανδρών. Το 1/3 των γυναικών είναι άστεγες και το 95% άνεργες. Το 50% έχουν παιδιά που τα μεγαλώνουν μόνες τους, χωρίς καμία, οικονομική και άλλη, στήριξη απ' τον πατέρα των παιδιών ή την πατρική οικογένεια.

-Σχεδόν το 50% των εξαρτημένων γυναικών καταφεύγει στην πορνεία για να βρει τη δόση της και για να επιβιώσει. Το αντίστοιχο ποσοστό στους άντρες φτάνει το 6%.

-Το ποσοστό μόλυνσης από τον ιό HIV είναι μεγάλο (14-18%), μεγαλύτερο, όπως συνάγεται από τη διεθνή βιβλιογραφία, από το αντίστοιχο των εξαρτημένων ανδρών.

-Στις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες παρατηρούνται συνήθως μεγαλύτερα ποσοστά συννοσηρότητας απ' ότι στους άνδρες. Το αυξημένο ποσοστό συννοσηρότητας αφορά και άλλα μέλη της οικογένειας, που πάσχουν από κάποια ψυχική διαταραχή. Οι συχνότερες διαταραχές που συνυπάρχουν με την ουσιοεξάρτηση είναι η κατάθλιψη, η ψυχογενής ανορεξία, η βουλιμία, οι κρίσεις πανικού.

-Στο ιστορικό των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, υπάρχουν εμπειρίες κάθε είδους κακοποίησης (σεξουαλικής, σωματικής κ.α.) κατά την παιδική τους ηλικία και συνήθως από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Αντίστοιχα περιστατικά υπάρχουν και στο ιστορικό των αντρών αλλά σε μικρότερη συχνότητα.

Το ΕΚΤΕΠΝ (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά) δημοσίευσε τον Ιούνιο του 2019 την ετήσια έκθεση¹⁵⁷ για την κατάσταση των ναρκωτικών στη χώρα μας. Από εκεί μπορούμε να αντλήσουμε τα πιο πρόσφατα στοιχεία που υπάρχουν για το προφίλ των ουσιοεξαρτημένων γυναικών στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, από την ετήσια έκθεση προκύπτει ότι οι καταγεγραμμένες γυναίκες χρήστες καταλαμβάνουν ποσοστό 14,73% και οι άντρες 85,27%. Όσον αφορά τις εκτιμήσεις του κρυμμένου (μη καταγεγραμμένου) πληθυσμού, οι γυναίκες καταλαμβάνουν ποσοστό 10,5% και οι άντρες 89,5%. Συνολικά, οι γυναίκες καταλαμβάνουν ποσοστό 11,2% και οι άντρες 88,8%. Αυτό μαρτυρά ότι ο συνολικός πληθυσμός των χρηστών ναρκωτικών είναι άντρες κι αυτό είναι κάτι που ισχύει διαχρονικά, όπως φαίνεται κι από τον πίνακα που παραθέτει το ΕΚΤΕΠΝ με τα στοιχεία από το 2008 έως το 2017 σχετικά με τα

¹⁵⁷ Ανακτήθηκε από: <https://www.epipsi.gr/images/Documents/Ethsia-Ekthesh-Ektepn-2018.pdf>, στις 13 Ιουλίου 2019.

χαρακτηριστικά των ατόμων που εισήλθαν σε θεραπεία για προβλήματα από τη χρήση ουσιών. Ειδικότερα:

Φύλο	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Άνδρες	86,8	85,5	85,3	85,3	83,4	84,1	85,0	85,6	86,3	84,5
Γυναίκες	13,2	14,5	14,7	14,7	16,6	15,9	15,0	14,4	13,7	15,5

Όσον αφορά το γυναικείο φύλο, διαχρονικά η μέση ηλικία που εισέρχονται σε θεραπεία για προβλήματα από τη χρήση ναρκωτικών είναι:

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Γυναίκες	13,2	14,5	14,7	14,7	16,6	15,9	15,0	14,4	13,7	15,5
Ηλικία	28,3	28,2	30,0	29,7	30,9	31,1	31,2	32,1	32,1	32,2

Τα στοιχεία όπως προκύπτουν από τον πίνακα, δείχνουν ότι ο ηλικιακός μέσος όρος των γυναικών χρηστών που εισέρχονται σε κάποιο πρόγραμμα θεραπείας έχει αυξητική τάση (με εξαίρεση το 2011 που είχε πτώση), ενώ το 2017 παρουσιάζει τον πιο ψηλό μέσο όρο.

Επίσης, από έρευνα σε δείγμα 800 ενέσιμων χρηστών ουσιών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα-παρέμβαση HCV/HIV, όπου το 83% ήταν άντρες και το 17% γυναίκες, από το σύνολο των γυναικών (136 από τους 800) το 14,2% έλαβε χρήματα/ουσίες με αντάλλαγμα σεξ. Το συμπέρασμα αυτό μας εισάγει τον παράγοντα της πορνείας στις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες, προκειμένου να εξασφαλίσουν χρήματα ή τη δόση τους. Από τα 687 περιστατικά μόλυνσης από τον ιό HIV που δηλώθηκαν το έτος 2018 στον Εθνικό Οργανισμό Δημόσιας Υγείας, τα 126 αφορούν γυναίκες με τα 12 να έχουν ως τρόπο μετάδοσης την ενέσιμη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών. Στο σύνολο της χώρας, από τους 906 χρήστες ναρκωτικών που εξετάστηκαν, οι 59 είχαν προσβληθεί από τον HIV, εκ των οποίων οι 9 γυναίκες. Επιπλέον, συνολικά για την 5ετία 2013-2017, η HCV λοίμωξη ήταν σε εθνικό επίπεδο σχετικά υψηλότερη στις γυναίκες έναντι των ανδρών.

4.2. Η παράμετρος της ντροπής και το γυναικείο φύλο

Ένα κοινό στοιχείο που μπορούμε να εντοπίσουμε στα ανθρώπινα συναισθήματα είναι η καθολικότητά τους. Αντίστοιχα, και η ντροπή αποτελεί ένα καθολικό συναίσθημα, δηλαδή βιώνεται απ' όλους τους ανθρώπους σε κάθε γωνία της γης. Όμως, οι πηγές και οι αιτίες βίωσης του συναισθήματος αυτού δεν είναι πάντα οι ίδιες.

Έχει υποστηριχθεί ότι υπάρχει ένας ισχυρός δεσμός ανάμεσα στη θηλυκότητα και την ντροπή¹⁵⁸. Αμφότερα τα φύλα μπορούν να αισθανθούν ντροπή, όμως οι γυναίκες είναι πιο επιρρεπείς σ' αυτή, ενώ το ίδιο το συναίσθημα έχει άλλη σημασία τόσο για τον ψυχισμό της γυναίκας όσο και για την κοινωνική της θέση¹⁵⁹. Για παράδειγμα, ο Freud υποστήριξε πως η ντροπή ήταν εκδήλωση παθητικότητας και εξάρτησης, που κληρονομικά ήταν θηλυκή, ενώ η φιλόσοφος και φεμινίστρια Sandra Lee Bartky υποστήριξε πως η ροπή των γυναικών προς την ντροπή οφείλεται στην ιστορική θέση τους στην πατριαρχική κοινωνία¹⁶⁰.

Επιπλέον, το γυναικείο σώμα όταν ξεκινά να διαμορφώνεται στην εφηβεία, έχει παρουσιαστεί ως πηγή ντροπής¹⁶¹. Η ταύτιση του με τη θηλυκότητα αλλά και ο συνεχής αγώνας της γυναίκας να ανταποκριθεί στα εκάστοτε πρότυπα και τη μόδα, την μαθαίνει να πρέπει να ικανοποιεί τους άλλους και όχι τον εαυτό της¹⁶².

Το συναίσθημα της ντροπής ή καλύτερα ο τρόπος που βιώνεται από το γυναικείο φύλο, πέρα από την ψυχολογική προσέγγιση του Freud, δεν παρουσιάζεται ως εγγενές και ενιαίο, αλλά ως κοινωνικά προσδιορισμένο. Παρουσιάζει, δηλαδή μια έντονα πολιτισμική διάσταση, στην οποία αξίζει να δώσουμε βάση, αναφέροντας δύο παραδείγματα.

Στην αραβική κοινωνία, η τιμή του άντρα και όλων των συγγενών εξαρτάται από τη στάση της γυναίκας. «Είτε η πραγματική σεξουαλική κακή συμπεριφορά από τις γυναίκες ή απλώς η

¹⁵⁸ Bruna Seu I.(1996), *A psychoanalytic feminist into shame*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy University of London, σελ.18. Ανακτήθηκε από: <http://discovery.ucl.ac.uk/1317507/1/243311.pdf>, στις 26 Σεπτεμβρίου 2019.

¹⁵⁹ Luke C.,(1996), *Feminisms and Pedagogies of Everyday Life*, New York: State University of New York, Ανακτήθηκε από: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=Sa6drf0gguwC&oi=fnd&pg=PA225&dq=bartky+shame+and+gender&ots=0ZUafzz1Ww&sig=9K5bzYprPiF9mHkQ7W9Jwv_hVeM&redir_esc=y#v=onepage&q=bartky%20shame%20and%20gender&f=false, στις 26 Σεπτεμβρίου 2019.

¹⁶⁰ Bruna Seu I.(1996), ο.π., σελ.96.

¹⁶¹ Lennon K.(2010), *Feminist Perspectives on the Body*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Ανακτήθηκε από: <https://plato.stanford.edu/entries/feminist-body/>, στις 20 Σεπτεμβρίου 2019.

¹⁶² Bordo S.R. (1992), *The body and the reproduction of femininity: a feminist appropriation of Foucault* στο Jaggard A.M. & Bordo S.R., *Gender/Body/Knowledge*, New Jersey: Rutgers University Press, σελ.18.

υποψία της κακής συμπεριφοράς είναι μια πηγή βαθιάς ντροπής για όλη την οικογένεια στον αραβικό κόσμο. Γονείς, αδελφοί και άλλοι ενήλικες επομένως επιδιώκουν να ελέγχουν νεαρά κορίτσια με έναν και μόνο σκοπό: να προστατεύουν αρσενική τιμή»¹⁶³. Από μικρές μαθαίνουν πως πρέπει να κινούνται, να μιλούν και να εκφράζονται, χωρίς να προκαλούν και αν δεν είναι υπάκουες τότε τιμωρούνται: «Προσέξτε πώς περπατάτε ή μιλάτε, αποφύγετε να αφήσετε τη φούστα σας να σηκωθεί όταν καθίσετε, αποφύγετε να σταυρώνεται τα πόδια σας, μην φοράτε σφιχτά ή αποκαλυπτικά ρούχα και ποτέ μην συναντάτε τα μάτια των ξένων»¹⁶⁴. Πέρα από την ντροπαλότητα και τη σεμνότητα, δεν επιτρέπεται να εκφράζουν θυμό, να φωνάζουν ή να παραπονιούνται, σε αντίθεση με τα αγόρια. Έτσι, συναισθήματα θυμού κι ενθουσιασμού συνδέονται άμεσα με την ντροπή, όταν εκφράζονται από κορίτσια¹⁶⁵. Η σεξουαλική επαφή για εκείνες είναι αμαρτωλή και απαγορεύεται να αντλούν από αυτή ευχαρίστηση, καθώς η πράξη γίνεται ως καθήκον απέναντι στους άντρες τους¹⁶⁶. Επομένως, η επιθυμία και μόνο για σεξουαλική επαφή γίνεται πηγή ντροπής για τη γυναίκα της αραβικής κοινωνίας. Σε ορισμένες αγροτικές περιοχές, με περιορισμένη μόρφωση, αν μια γυναίκα συμπεριφερθεί ανάρμοστα, τότε ένας συγγενής αναλαμβάνει να τη σκοτώσει (honor crime) για να «ξεπλύνει» την οικογένεια από την ντροπή¹⁶⁷.

Η κουλτούρα των χωρών της ανατολής αποτελεί μια κουλτούρα βασισμένη στη ντροπή όσον αφορά τις γυναίκες κι αυτό δεν μας εκπλήσσει τόσο, καθώς οι πεποιθήσεις και οι αξίες τους έχουν τις ρίζες τους αιώνες πίσω. Ο δυτικός κόσμος, παρότι θεωρείται πιο φιλελεύθερος, παρουσιάζει επίσης στοιχεία που ευνοούν την καλλιέργεια της ντροπής σε αμφότερα τα φύλα. Όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα, ο ψυχολόγος Kaufmann υποστηρίζει ότι και η αμερικάνικη κοινωνία είναι βασισμένη στη ντροπή. Οι άντρες δεν είναι αποδεκτό να κλαίνε ή να φοβούνται, ούτε να είναι εκδηλωτικοί με άλλους άντρες. Σε αντίθεση, οι γυναίκες γίνονται δέκτες ντροπής όταν εκφράζουν θυμό, ενθουσιασμό ή επιθυμούν να διαφοροποιηθούν από τους «σημαντικούς άλλους»¹⁶⁸. Αυτό σημαίνει, πως στην αμερικάνικη κουλτούρα υπάρχουν καθορισμένα πρότυπα και για τα δύο φύλα, αλλά αυτό της γυναίκας την θέλει να μην «ορίζει τον

¹⁶³ Kaufman G.(2004), *ο.π.*, σελ.280.

¹⁶⁴ *Ο.π.*, σελ.281.

¹⁶⁵ *Ο.π.*

¹⁶⁶ *Ο.π.*

¹⁶⁷ *Ο.π.*

¹⁶⁸ *Ο.π.*, σελ.93.

εαυτό της διακριτά και αυτόνομα, βάζοντας τις δικές της επιθυμίες πάνω από των άλλων»¹⁶⁹. Παράλληλα, όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα, η έννοια της επιτυχίας για τις γυναίκες σημαίνει να είναι διάσημες και να συμμορφώνονται¹⁷⁰, το οποίο σαν λογική περιλαμβάνει ξανά το στοιχείο της υπακοής. Τα στερεότυπα και οι προσδοκίες της κάθε κοινωνίας, λοιπόν, διαμορφώνονται με βάση την κουλτούρα της και διαφέρουν για τα δύο φύλα. Ως απόρροια, διαφέρει και το είδος της ντροπής που βιώνει ο άντρας και η γυναίκα, ο τρόπος που εκφράζεται και η προσωπικότητα που διαμορφώνεται μέσα απ' αυτή.

4.2.1. Η παράμετρος της ντροπής στην ουσιοεξάρτηση γυναικών

Η ουσιοεξαρτημένη γυναίκα, με τους πολλαπλούς της ρόλους, υποστηρίζεται ότι βιώνει διπλό κοινωνικό στιγματισμό: αφενός το στίγμα της εξάρτησης από τα ναρκωτικά, αφετέρου το στίγμα της ανάζιας γυναίκας-μητέρας. Οι γυναίκες θεωρούνται από την κοινωνία υπεύθυνες για τα παιδιά τους, όχι τόσο γιατί τα γέννησαν, όσο γιατί το φύλο τους θεωρείται κοινωνικά υπεύθυνο να αναλάβει την ανατροφή τους¹⁷¹. Συχνά, ανύπαντρες και μόνες, οι γυναίκες αυτές δείχνουν να υποφέρουν από ένα αίσθημα κοινωνικής απομόνωσης, ενώ πολλές φορές οι αρνητικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις περί τιμής και μη εξέλιξης της θέσης τους στην κοινωνία κάνουν και τους ίδιους τους γονείς να τις απορρίπτουν¹⁷². Όπως αναφέρει και η Κ. Μάτσα, η κοινωνία «τις θεωρεί «μιάσματα» [...] και ανάξιες για το ρόλο της μητέρας, έστω κι αν αυτές έχουν επωμιστεί το βάρος της συντήρησης των παιδιών, που συνήθως αποκτούν με ουσιοεξαρτημένο ή άλλο πρόσωπο που τις εκμεταλλεύεται»¹⁷³. Επίσης, ένα σημαντικό στοιχείο που παρουσιάζεται στις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες είναι αυτό της διπλής εξάρτησης: από τη μία εξάρτηση από τις ουσίες, από την άλλη εξάρτηση από τον σύντροφο-χρήστη, το οποίο την κάνει να αισθάνεται κατώτερή του¹⁷⁴. Η εξάρτηση από τον σύντροφο μπορεί να είναι ψυχολογική ή/και οικονομική. Πολλοί παράγοντες παίζουν ρόλο σ' αυτή τη συν-εξάρτηση, όπως το οικογενειακό περιβάλλον που έχουν μεγαλώσει, καθώς και το μητρικό πρότυπο. Η διπλή εξάρτηση δεν είναι φαινόμενο

¹⁶⁹ Ο.π.

¹⁷⁰ Ο.π., σελ.46.

¹⁷¹ Dimen M.(1992), *Power, sexuality and intimacy* στο Jaggar A.M. & Bordo S.R., *Gender/Body/Knowledge*, New Jersey: Rutgers University Press, σελ.44.

¹⁷² Ρήγα Α.Β., Δασκαλάκη Η., Λάμπρου Α. & Παπαπέτρου Γ.(1991), *Ανύπανδρη μητέρα: προβλήματα-συγκρούσεις/προοπτικές*, ΕΚΚΕ: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, σελ.80-81.

¹⁷³ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, Αθήνα: Άγρα, σελ.283.

¹⁷⁴ Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), *ο.π.*, σελ.30-31.

που αφορά μόνο τις γυναίκες, αλλά κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες έχουν δείξει πως εμφανίζεται με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα στο γυναικείο φύλο¹⁷⁵.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η ουσιοεξαρτημένη γυναίκα έχει πολλούς λόγους να αισθάνεται ντροπή: γιατί αισθάνεται πως απέτυχε ως κόρη, ως σύντροφος, ως μητέρα, ως γυναίκα, ως άνθρωπος. Σαφώς, ούτε η ντροπή ούτε η ουσιοεξάρτηση έχουν φύλο, αλλά θα επικεντρωθούμε στις γυναίκες θεωρώντας πως «κουβαλούν στους συχνά αδύνατους ώμους τους το μεγαλύτερο βάρος του κοινωνικού κατατρεγμού και της ντροπής, επειδή είναι γυναίκες»¹⁷⁶. Γι' αυτές, τα ναρκωτικά αποτελούν φυγή από μια δεινή πραγματικότητα και η ντροπή τρόπος διαχείρισης της εξάρτησης.

B. Ερευνητικό μέρος

5. Μεθοδολογία

5.1. Η έρευνα

Η κάλυψη σε θεωρητικό επίπεδο των βασικών εννοιών της παρούσας εργασίας, είναι βασικό στοιχείο για το δεύτερο και κύριο στάδιο, που είναι η έρευνα. Σ' αυτό το τμήμα της εργασίας, οι έννοιες «ουσιοεξάρτηση», «γυναίκα» και «ντροπή», θα προσεγγιστούν εμπειρικά, μέσα από τη δευτερογενή ανάλυση των βιογραφικών αποσπασμάτων ουσιοεξαρτημένων γυναικών από το βιβλίο της Κατερίνας Μάτσα: «Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς».

Η Κ. Μάτσα, ως ψυχίατρος και επιστημονικά υπεύθυνη του 18 ΑΝΩ, καταπιάνεται «με τις καταστροφικές μορφές της ντροπής στους τοξικομανείς»¹⁷⁷. Η ντροπή έχει παίξει κεντρικό ρόλο στις ζωές τους, στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, «μεγάλωσε τα ναρκισσιστικά ελλείμματα στον ψυχισμό τους, τα εσωτερικά κενά, το αίσθημα της ανίας και του ανικανοποίητου, της τρομακτικής ανασφάλειας, της δυσφορίας τους»¹⁷⁸. Ως απόρροια όλων αυτών των αρνητικών συναισθημάτων έρχεται «η στροφή σε όλο και πιο νεαρές ηλικίες, στις ψυχοδραστικές ουσίες, νόμιμες και παράνομες»¹⁷⁹. Το υλικό που παρουσιάζεται στο βιβλίο, όπως παραδέχεται και η ίδια η Μάτσα, είναι αποτέλεσμα πολλών χρόνων κλινικής παρατήρησης και εμπειρίας, δικιά της

¹⁷⁵ Ο.π., σελ.31.

¹⁷⁶ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και Ντροπή, Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.19.

¹⁷⁷ Ο.π., σελ.12.

¹⁷⁸ Ο.π, σελ.18.

¹⁷⁹ Ο.π.

αλλά και όλης της θεραπευτικής ομάδας. Οι ιστορίες των ουσιοεξαρτημένων γυναικών παρουσιάζονται συνοπτικά και εστιάζουν κυρίως στα βιώματα της ντροπής, το οικογενειακό περιβάλλον και τη διαδρομή προς τις ουσίες. «Κάθε περίπτωση δίνει πολύτιμο υλικό που μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο μιας ανάλυσης, που μένει να γίνει στο μέλλον»¹⁸⁰.

Παρ' ότι κάθε ιστορία χρήσης είναι μοναδική, καθώς αναφέρεται σ' ένα ξεχωριστό υποκείμενο με το δικό του χαρακτήρα, εμπειρίες, τραύματα, εμείς θα επιχειρήσουμε να διεισδύσουμε στις ιστορίες των γυναικών-πρωταγωνιστριών στο βιβλίο αυτό και να αξιοποιήσουμε το δευτερογενές αλλά πολύτιμο υλικό που παρουσιάζεται. Η ανάλυση μας θα έχει απώτερο σκοπό μέσα από τη σύγκριση ενδεικτικών περιπτώσεων, να αποκρυπτογραφήσει τα τυπικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τη γένεση και την εξέλιξη της βίωσης της ντροπής σε σχέση με την ουσιοεξάρτηση, αλλά και το ρόλο που διαδραματίζει το γυναικείο φύλο (αν τελικά παίζει ρόλο) στην παραπάνω διαδικασία ¹⁸¹.

5.2. Τα ερευνητικά ερωτήματα

Πριν την περαιτέρω διερεύνηση και μετά από την επισκόπηση των θεωριών, προέκυψαν ορισμένα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία μετά την ανάλυση θα απαντηθούν, προκειμένου να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα. Χρειάζεται να διευκρινιστεί πως οι απαντήσεις που δόθηκαν μέσα από την ποιοτική ανάλυση των αφηγήσεων των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, αποτελούν υποκειμενικές προσλήψεις των ίδιων. Τα ερωτήματα έχουν ως εξής:

- 1) Πως σχετίζεται και αλληλεπιδρά το συναίσθημα της ντροπής με την ουσιοεξάρτηση;
- 2) Πως ο κοινωνικός περίγυρος επηρεάζει τη βίωση της ντροπής και της ταπείνωσης από τις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες;
- 3) Ποιος ο ρόλος του φύλου στην πρόκληση και βίωση του συναισθήματος της ντροπής και της ταπείνωσης;
- 4) Ποια η σημασία της διαχείρισης των συναισθημάτων της ντροπής και της ταπείνωσης στην απεξάρτηση και την επανένταξη;

¹⁸⁰ Ο.π.

¹⁸¹ Τσιώλης Γ.(2006), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις-Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική, σελ.58.

5.3. Ανάλυση περιεχομένου βιογραφικών αφηγήσεων

Η Κατερίνα Μάτσα συνέλεξε κι επεξεργάστηκε το πρωτογενές υλικό που μας παρουσίασε στο βιβλίο της, μέσα από συνεντεύξεις ουσιοεξαρτημένων γυναικών κατά τη θεραπευτική διαδικασία στο 18 ΑΝΩ. Οι αφηγήσεις ζωής των γυναικών αυτών προέκυψαν στο πλαίσιο βιογραφικών αφηγηματικών συνεντεύξεων.

Οι βιογραφικές αφηγήσεις στην ποιοτική έρευνα αποτελούν σπάνιο υλικό και δίνουν τη δυνατότητα στον ερευνητή να προσεγγίσει τον εμπειρικό, αλλά δομημένο κόσμο του ερωτώμενου με ολοκληρωμένο τρόπο¹⁸². Επιτρέπουν μια «όσο το δυνατόν πληρέστερη υποκειμενική θεώρηση, χωρίς να δίνουν την αφελή ψευδαίσθηση ότι κάποιος κατάφερε να συλλάβει τα θεμέλια της αλήθειας»¹⁸³. Οι αυθόρμητες αφηγήσεις ζωής με τις λιγότερο φανερές δομές, χρήζουν προσοχής και μελέτης, ειδικά για ορισμένα ζητήματα που η ποσοτική ανάλυση δεν επιτρέπει την εμβάθυνση. Ο Fritz Schütze, γερμανός κοινωνιολόγος, έκανε τη δεκαετία του '70 τη διαπίστωση πως η Κοινωνιολογία δεν δίνει τη δέουσα προσοχή στο επίπεδο της αρνητικής βίωσης, δηλαδή σε περιπτώσεις όπου τα εμπλεκόμενα υποκείμενα βιώνουν προσωπική αποδιοργάνωση¹⁸⁴. Βασικό αντικείμενο της ανάλυσης βιογραφικών αφηγήσεων είναι η προσπάθεια ερμηνείας των εμπειριών ενός ατόμου ή μιας ομάδας¹⁸⁵, όπως για παράδειγμα η διαδικασία μέσω της οποίας μια γυναίκα γίνεται ουσιοεξαρτημένη. Το θεωρητικό μοντέλο που πρότεινε ο Schütze και ονόμασε «εξαρτημένη βιογραφική τροχιά», εστιάζει ειδικότερα σε καταστάσεις αποδιοργάνωσης, όπως είναι η εξάρτηση και η χρήση ουσιών¹⁸⁶. Όπως υποστηρίζει και ο ίδιος, το μοντέλο αυτό «προσφέρει σημαντικές δυνατότητες ανάλυσης και εξήγησης εκείνων που βιώνουν μια βαθιά και δύσκολα ελέγξιμη οδύνη»¹⁸⁷, καθώς υπό προϋποθέσεις δύναται να δώσει εξηγήσεις για τις πηγές και τις αιτίες της οδύνης αυτής. Χρειάζεται να διευκρινιστεί ωστόσο, πως η μέθοδος που θα ακολουθήσουμε εμείς, έχοντας στα χέρια μας κατά βάση δευτερογενές υλικό, είναι η θεματική ανάλυση περιεχομένου.

¹⁸² Flick U. σε μτφρ Ζιώγα Ν.(2017), *Εισαγωγή στην Ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Προπομπός, σελ.356.

¹⁸³ Plummer K.(2000) σε μτφρ. Λιαλιαντωνάκη Χ., *Τεκμήρια ζωής Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας Ανθρωπιστικής Μεθόδου*, Αθήνα: Gutenberg, σελ.38.

¹⁸⁴ Τσιώλης Γ., ο.π., σελ.59.

¹⁸⁵ Φίλιας Β.(1996), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Αθήνα: Gutenberg, σελ.120.

¹⁸⁶ Τσιώλης Γ., ο.π., σελ.74.

¹⁸⁷ Schütze F., *Οι βιογραφικές τροχιές της οδύνης ως ερευνητικό αντικείμενο της ερμηνευτικής κοινωνιολογίας* στο Τσιώλης Γ. & Σιούτη Ε.(2013), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα*, Αθήνα: Νήσος, σελ.132.

Βέβαια, η επιστημονική ανάλυση του συναισθήματος της ντροπής, περισσότερο θα μας παρέπεμπε σε κάποια ψυχολογική έρευνα, ενδεχομένως κοινωνιολογική και ακόμη λιγότερο σε εγκληματολογική. Όμως η ντροπή «αυτό το κατεξοχήν ατομικό και συνάμα κατεξοχήν κοινωνικό συναίσθημα¹⁸⁸», επεκτείνεται πολύ πέρα από την υποκειμενική κι εσωτερική του βίωση. Δεν υπάρχει ανθρωπότητα χωρίς ντροπή, λέει ο Freud, καθώς προϋποθέτει την ύπαρξη ενός «άλλου». Ακόμη κι αν δεν υπάρχει η φυσική παρουσία κάποιου προσώπου, μονάχα η αίσθηση της έκθεσης στα μάτια του, δημιουργεί το συναίσθημα της ντροπής. Έτσι, μοιραία, ο κοινωνικός περίγυρος και η καθημερινή αλληλεπίδραση επηρεάζονται από το συναίσθημα αυτό. Το υποκείμενο που ντρέπεται ταυτίζεται με το βλέμμα του «άλλου», ενστερνίζεται την απαξίωση του, επαναπροσδιορίζει την ταυτότητα του και συμπεριφέρεται ως τέτοιο. Ως απόρροια, η ντροπή δύναται να το οδηγήσει σε περιθωριοποίηση, εμπλοκή σε παραβατικές δραστηριότητες ή συνέχιση αυτών, που ενδεχομένως του είχαν δημιουργήσει και την αρχική ντροπή. Εμείς στη συγκεκριμένη εργασία, καταπιανόμαστε με την ουσιοεξάρτηση, θεωρώντας την μια περιθωριακή, παραβατική δραστηριότητα και την ντροπή που αυτή γεννά (ή μήπως η ντροπή γεννά την ουσιοεξάρτηση;), προσπαθώντας να εμβαθύνουμε στις αφηγήσεις ζωής των γυναικών αυτών και να δούμε ποια είναι, αν υπάρχει, η εγκληματολογική σημασία του συναισθήματος αυτού. Προκειμένου να έχει εγκληματολογική αξία, θα πρέπει να δείξουμε πως αυτές οι ιστορίες και οι απόψεις των υπό μελέτη ατόμων αντικατοπτρίζουν τη συμμετοχή τους σε διάφορες κοινωνικές ομάδες¹⁸⁹. Συσχετίζοντας τη χρήση ουσιών, τη ντροπή και όλες τις παρελκόμενες επιπτώσεις, προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι εμπειρίες τους αποκρυσταλλώνουν τις επιδράσεις των δομών ευκαιρίας, των κοινωνικών κανόνων, της εγκληματικής κουλτούρας κλπ¹⁹⁰. Ο Braithwaite υποστηρίζει πως η ντροπή δύναται να λειτουργήσει αποτρεπτικά, συμβάλλοντας έτσι στην πρόληψη του εγκλήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, μπορεί να αποτρέψει ή να αναστρέψει την ουσιοεξάρτηση;

5.4. Πηγές-πληθυσμός

Η μέθοδος, λοιπόν, που θεωρήθηκε η καταλληλότερη για τη δευτερογενή ανάλυση των βιογραφικών αποσπασμάτων από το βιβλίο της Κ. Μάτσα είναι η θεματική ανάλυση περιεχομένου, καθώς χωρίζει τυπικά τα μέρη του κειμένου, κωδικοποιεί μικρά κομμάτια κι

¹⁸⁸ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.18.

¹⁸⁹ Φίλιας Β.(1996), ο.π., σελ.121.

¹⁹⁰ Ο.π.

έπειτα τα ταξινομεί¹⁹¹. Ειδικότερα, συλλέξαμε τις δεκαεπτά αφηγήσεις ζωής και, με κάθε επιφύλαξη για την πληρότητα και εγκυρότητα του υλικού, καθώς δεν τα έχουμε στην αρχική και ανεπεξέργαστη μορφή τους, προσπαθήσαμε να τα κατηγοριοποιήσουμε με βάση θεματικές, που σχετίζονται με τη χρονική τους σειρά, αλλά και το περιεχόμενό τους. Η Κ. Μάτσα έχει χωρίσει κάθε αφήγηση σε δύο μέρη, ένα με ορισμένες γενικές πληροφορίες των υποκειμένων (όπως ηλικία, οικογενειακή κατάσταση κ.α.) κι ένα που εστιάζει αποκλειστικά στην ντροπή μέσα από τη συνοπτική ιστορία της κάθε γυναίκας. Εμείς επιλέξαμε, να ομαδοποιήσουμε τα γενικά τους χαρακτηριστικά και στη συνέχεια να επικεντρωθούμε και να αναλύσουμε την ντροπή. Επιπλέον, μέσα στα κείμενα της Κ.Μάτσα παρατίθενται αυτούσια αποσπάσματα από τις αφηγήσεις των γυναικών, που εναλλάσσονται με επεξεργασμένα από την ίδια και μας μεταφέρονται δευτερογενώς. Για λόγους εγκυρότητας και σαφήνειας, διαχωρίσαμε τα αυτούσια αποσπάσματα, τα οποία αποτελούν το βασικό υλικό που επεξεργαστήκαμε, ενώ στην περαιτέρω ανάλυση χρησιμοποιούμε επικουρικά ορισμένα κομμάτια από τα ήδη επεξεργασμένα, ώστε να ενισχύσουμε την επιχειρηματολογία μας.

Ο πληθυσμός μας, λοιπόν, είναι δεκαεπτά ουσιοεξαρτημένες γυναίκες, έξι από τις οποίες ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 20-30 χρονών και δέκα ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 31-40, ενώ για μία περίπτωση δεν γνωρίζουμε την ηλικία, αλλά με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από την ιστορία της, πιθανότερο ν' ανήκει στη δεύτερη. Πέντε από αυτές είναι μητέρες, ενώ μία έγινε κατά τη διάρκεια της απεξάρτησης. Οι περιπτώσεις αυτές προσφέρονται για τη διατύπωση του προβληματισμού ως προς το αν η μητρότητα μπορεί να γίνει πηγή ντροπής ή να επιτείνει την ήδη υπάρχουσα. Όλες οι γυναίκες έχουν ένα παρελθόν βίας (σωματικής, σεξουαλικής, ψυχολογικής) είτε από την οικογένεια, είτε τους μετέπειτα συντρόφους τους, ακόμη κι αν αυτή εκδηλωνόταν με τη μορφή της εγκατάλειψης και της αδιαφορίας.

Δώδεκα από τις δεκαεπτά γυναίκες, ξεκίνησαν τη χρήση στην εφηβική τους ηλικία (12-18 ετών), δύο στη μετεφηβική ηλικία (19 χρονών) και τρεις από είκοσι χρονών και πάνω (22-27 χρονών). Σε τέσσερις περιπτώσεις έχουμε ιστορικό χρήσης στο στενό οικογενειακό περιβάλλον (πατέρας, αδερφός κ.α.), ενώ σε τρεις, η χρήση ουσιών συνδυάζεται με άλλες παραβατικές δραστηριότητες, όπως κλοπές και πορνεία. Επίσης, τρεις γυναίκες έχουν παρελθόν εγκλεισμού

¹⁹¹ Φλώρα Κ.(2017), *Εξάρτηση Λόγος και Συναίσθημα Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γερμανός, σελ.69.

για διάπραξη αδικημάτων, κάτι το οποίο εφιστά την προσοχή για την ντροπή που ενδεχομένως σχετίζεται με την εμπλοκή με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Επιπλέον, έχουμε μία περίπτωση οροθετικότητας, που προσφέρεται για περαιτέρω ανάλυση ως προς το συναίσθημα της ντροπής που σχετίζεται με τη συγκεκριμένη ασθένεια.

Όλες βρίσκονται σε θεραπευτικά προγράμματα απεξάρτησης του 18 ΑΝΩ, ενώ τρεις από αυτές έχουν ολοκληρώσει το πρόγραμμα. Αυτή η πληροφορία μας είναι χρήσιμη για τη σύγκριση στον τρόπο που βιώνεται η ντροπή από τις απεξαρτημένες σε σχέση με όσες δεν έχουν ακόμα ολοκληρώσει το πρόγραμμα (ενδεχομένως οι απεξαρτημένες να έχουν ξεπεράσει την ντροπή τους). Για εννέα από τις γυναίκες το 18 ΑΝΩ υπήρξε η πρώτη προσπάθεια απεξάρτησης, για έξι είναι η δεύτερη ή και παραπάνω προσπάθεια, ενώ για δύο περιπτώσεις δεν μας παρέχονται αυτές οι πληροφορίες. Οι επτά απευθύνθηκαν από μόνες τους στο πρόγραμμα, δύο παραπέμφθηκαν από δικαστικές υπηρεσίες κατόπιν εγκλεισμού, τέσσερις απευθύνθηκαν κατόπιν υπόδειξης συγγενικού ή άλλου προσώπου και για τέσσερις δεν μας παρέχονται αυτά τα στοιχεία.

6. Ανάλυση

Μετά την ομαδοποίηση και την καταγραφή των χαρακτηριστικών του πληθυσμού, ακολουθεί η κυρίως ανάλυση. Ειδικότερα, φιλτράροντας και κατηγοριοποιώντας τις αφηγήσεις ζωής των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις πηγές και της αιτίες της ντροπής που βιώνουν. Όπως προαναφέραμε, η Κατερίνα Μάτσα στο βιβλίο της έχει κάνει ένα διαχωρισμό ορισμένων βιογραφικών στοιχείων των γυναικών (τα οποία εμείς ομαδοποιήσαμε παραπάνω) και στη συνέχεια μια συνοπτική παρουσίαση όλων εκείνων των στοιχείων που θεώρησε η ίδια σημαντικά σχετικά με την ντροπή και τα οποία συνθέτουν την ιστορία των υποκειμένων.

Εμείς αφού επιλέξαμε να εστιάσουμε την ανάλυση μας στο κομμάτι της ντροπής καθ' εαυτής, δημιουργήσαμε εκ νέου τρεις υποενότητες που λίγο-πολύ προέκυψαν αβίαστα κατά την επεξεργασία του υλικού, ενδεχομένως γιατί ενέχουν μια εσωτερική διάρθρωση που είχε επιλέξει να κάνει και η Κ. Μάτσα. Έτσι έχουμε τις εξής:

-Το συναίσθημα της ντροπής: Οι αφετηρίες: στην ενότητα αυτή αποπειραθήκαμε να διαχωρίσουμε τα τμήματα εκείνα των αφηγήσεων που δηλώνουν έμμεσα ή άμεσα το σημείο που τα υποκείμενα ξεκίνησαν να αισθάνονται ντροπή. Παρ' όλο που τα αποσπάσματα που έχουμε

στα χέρια μας είναι μικρά, το νόημα είναι πυκνό και γι' αυτό η ενότητα αυτή αναφέρεται σ' όλες τις εμπειρίες και τα συμβάντα που προκάλεσαν ντροπή από τα παιδικά χρόνια μέχρι την έναρξη της χρήσης, καθώς και στο ρόλο που έχει διαδραματίσει το οικογενειακό περιβάλλον.

-Ντροπή και εξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις: σ' αυτή την ενότητα καταπιανόμαστε με το συναίσθημα της ντροπής και πως αυτό σχετίζεται με τη χρήση ναρκωτικών και την εξάρτηση. Επιπλέον, εμβαθύνουμε σε όλες τις δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν ως απόρροια της χρήσης και τη σχέση τους με την ντροπή, καθώς και στο πως διαμορφώθηκαν όλες οι σχέσεις (οικογενειακές, ερωτικές) κατά τη διάρκεια της χρήσης.

-Ντροπή και απεξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις: στην τρίτη και τελευταία ενότητα συγκεντρώσαμε όλα τα κομμάτια των αφηγήσεων που χρονικά εκτείνονται από τη στιγμή που ξεκίνησε η διαδικασία της απεξάρτησης στο 18 ΑΝΩ. Στο στάδιο αυτό, οι γυναίκες μιλούν – άλλες λιγότερο κι άλλες περισσότερο- ανοιχτά για την ντροπή που έχουν βιώσει, για το βαθμό που την έχουν ξεπεράσει και για τον τρόπο που η απεξάρτηση έχει διαμορφώσει τις σχέσεις τους, καθώς και τα σχέδια τους για το μέλλον.

Σε κάθε μια από τις παραπάνω υποενότητες γίνεται ένας επιπλέον διαχωρισμός με βάση περαιτέρω θεματικές που προκύπτουν κατά την ανάλυση, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη σαφήνεια στα ευρήματα της ανάλυσης.

6.1. Το συναίσθημα της ντροπής: Οι αφετηρίες

6.1.1. Η ύπαρξη

Η ανηλικότητα αποτελεί ένα πολύ κρίσιμο στάδιο για τις γυναίκες που βαθμιαία ανακαλύπτουν την ταυτότητα τους μέσα από βιολογικές και κοινωνικές αλλαγές¹⁹². Η επαφή του κοριτσιού με τη σταδιακή ωριμότητα (σωματική και ψυχική) της προκαλεί αμφιθυμία¹⁹³. Αυτό το παρατηρούμε μέσα από τα αποσπάσματα των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, που μιλούν για το σημείο εκείνο που γεννήθηκε μέσα τους το συναίσθημα της ντροπής. Από τις πρώτες γραμμές των αφηγήσεων συναντάμε τρεις περιπτώσεις, όπου η ντροπή ταυτίζεται με την ύπαρξη των υποκειμένων.

¹⁹² Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), *ο.π.*, σελ.30.

¹⁹³ Katz, P. A. (1979), *The development of female identity*, Sex Roles, Vol.5, Issue 2, σελ.169.

«Νιώθω ντροπή από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου... Ούτε εγώ ξέρω καλά καλά γιατί ντρέπομαι, τόσο πολύ έχει μπει μέσα μου» (Ελευθερία)¹⁹⁴. «Ήμουν ένα τίποτα»(Μαργαρίτα)¹⁹⁵. «Η ντροπή και η ύπαρξη μου είναι συνώνυμα»(Γιάννα)¹⁹⁶. «[Ενιωθα] ένα σκουπίδι» (Πόπη)¹⁹⁷.

Στα αμφιθυμικά συναισθήματα συγκαταλέγεται και η ντροπή, που με βάση τα παραπάνω αποσπάσματα παρουσιάζεται ως μια διάχυτη και εκ γενετής βιωμένη κατάσταση. Τόσο η πηγή όσο και η χρονική στιγμή της έναρξης της ντροπής είναι απροσδιόριστες, όχι γιατί είναι ασήμαντες για τα υποκείμενα που τη βιώνουν, αλλά γιατί η ντροπή έχει παγιωθεί σε τέτοιο βαθμό μέσα τους, που δεν έχουν αναμνήσεις δίχως τη συντροφιά αυτού του συναισθήματος. «Η ντροπή ριζώνει σε ό, τι πιο προσωπικό, στο αίσθημα ότι υπάρχουν στον κόσμο σαν ον μοναδικό και αναντικατάστατο, με τη δική σου ταυτότητα και αξία»¹⁹⁸ σχολιάζει η Κ. Μάτσα, δείχνοντας πως το συναίσθημα αυτό καταφέρνει -και κατάφερε, όπως μας μαρτυρούν τα παραπάνω υποκείμενα- να αποτελέσει μέρος της ταυτότητας των συγκεκριμένων γυναικών. Γι' αυτό, άλλωστε, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο κομβικό συμβάν, που να σχετίζεται αιτιακά με την ντροπή, αλλά παρουσιάζεται ως *de facto* κατάσταση. «[Ντρέπεται] από τότε που θυμάται τον εαυτό της»¹⁹⁹, αναφέρει σ' ένα άλλο σημείο η Κ.Μάτσα για την περίπτωση της Ελένης, ενισχύοντας το μοτίβο της ταύτισης ντροπής και ύπαρξης.

Οι παραπάνω περιπτώσεις αποτελούν μια πρώτη ένδειξη πως η ντροπή προϋπάρχει της χρήσης ναρκωτικών κι άρα η τελευταία δεν είναι η μοναδική πηγή της. Τα υποκείμενα έχουν εσωτερικεύσει σε τέτοιο βαθμό την ντροπή τους, που μοιάζει να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού τους.

6.1.2. Το σώμα

¹⁹⁴ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.32.

¹⁹⁵ *Ο.π.*, σελ. 74.

¹⁹⁶ *Ο.π.*, σελ. 77.

¹⁹⁷ *Ο.π.*, σελ.82.

¹⁹⁸ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.63.

¹⁹⁹ Σ' αυτό το σημείο χρησιμοποιούμε το δευτερογενές υλικό από το βιβλίο της Κ.Μάτσα, γιατί ενισχύει την επιχειρηματολογία μας. Η ίδια έχει κάνει μία δική της επεξεργασία και ανάλυση ως ψυχίατρος, επομένως όπου επιλέγουμε να αναφέρουμε το ήδη επεξεργασμένο υλικό, είναι γιατί λειτουργεί επικουρικά στη δική μας ανάλυση. Το ίδιο ισχύει σε όσες περιπτώσεις από εδώ και πέρα αναφέρουμε το επεξεργασμένο υλικό. Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.108.

Το σώμα, πως ντυνόμαστε, τι τρώμε και όλες οι δραστηριότητες μέσα από τις οποίες ερχόμαστε σε επαφή μ' αυτό, αποτελεί ένα πολιτισμικό μέσο με ισχυρή συμβολική σημασία²⁰⁰. Αυτό σημαίνει ότι τα σώματα μας, όπως υποστήριζε ο Foucault, εκπαιδεύονται και διαμορφώνονται με βάση την επικρατούσα κάθε φορά αντίληψη για τον επιθυμητό εαυτό, την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητα²⁰¹. Με άλλα λόγια, η εικόνα για το ανθρώπινο σώμα δεν είναι στατική αλλά εξαρτάται από ιστορικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, ενώ και το φύλο διαδραματίζει βασικό ρόλο.

Αυτό το ζήτημα ανέδειξαν ορισμένες από τις αφηγήσεις των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, όπου εντοπίσαμε ένα κοινό μοτίβο που αφορά τη σχέση της ντροπής με το σώμα γενικότερα και με το γυναικείο σώμα ειδικότερα. Ουσιαστικά πρόκειται για συνέχεια της ανακάλυψης της γυναικείας ταυτότητας που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, αφού με τη σταδιακή ωρίμανση έρχονται και βιολογικές αλλαγές.

«Το συναίσθημα της ντροπής άρχισα να το βιώνω στην αρχή της εφηβείας, όταν άρχισα να “έχω στήθος” και να φαίνομαι γυναίκα» (Ρέα) ²⁰².

Όπως είπαμε και προηγουμένως, οι γυναίκες όταν είναι ανήλικες, ξεκινούν να καταλαβαίνουν τις αλλαγές που τους συμβαίνουν σε πολλά επίπεδα. Μία από αυτές είναι το γυναικείο σώμα, καθώς το κορίτσι πρέπει να αντιμετωπίσει σωματικές αλλαγές που μπορεί να την καταστήσουν αντικείμενο σεξουαλικής εκμετάλλευσης και κακοποίησης²⁰³. Η ανάπτυξη στήθους στη συγκεκριμένη περίπτωση συνδέεται επίσης με αμφιθυμικά συναισθήματα, καθώς σηματοδοτεί τη θηλυκότητα και την ωριμότητα από τη μία, αλλά από την άλλη δημιουργεί στη γυναίκα αβεβαιότητα, καθώς την κάνει την εμφανώς πιο ερωτική²⁰⁴. Στην παραπάνω περίπτωση, αυτό το κλασσικά γυναικείο σωματικό χαρακτηριστικό αποτελεί σημείο αναφοράς για το συναίσθημα της ντροπής. Έκανε τη Ρέα να νιώθει ντροπή, ενδεχομένως επειδή δεν καταλάβαινε και δεν μπορούσε να διαχειριστεί ένα σύνηθες βιολογικό χαρακτηριστικό του φύλου της. Βέβαια, η ντροπή της συνοδευόταν από ανάρμοστη συμπεριφορά του πατέρα, που ενίσχυε (ή και

²⁰⁰ Bordo S.R. (1992), ο.π.,σελ.13.

²⁰¹ Ο.π., σελ.14.

²⁰² Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.58.

²⁰³ Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), ο.π., σελ.30.

²⁰⁴ Katz, P. A. (1979), ο.π.

δημιουργούσε) το συναίσθημα αυτό. «*Αν μπορούσε θα μου έβαζε μπούργκα*»²⁰⁵, αναφέρει η Ρέα για τον πατέρα της σ' ένα άλλο σημείο, ο οποίος της έκανε συνεχώς παρατηρήσεις για την εμφάνισή και το ντύσιμό της. Η Κ.Μάτσα αναφέρει μία ακόμη περίπτωση που συναντάμε το ίδιο μοτίβο: «*Ντρεπόταν για το σώμα της[...], ιδιαίτερα στην εφηβεία όταν άρχισε να έχει στήθος και να νιώθει γυναίκα*»²⁰⁶, αναφέρει για την Μαρία, η οποία αισθανόταν ότι ο πατέρας της τη φλέρταρε συνεχώς και γι' αυτό κρατούσε σχεδόν πάντα ένα μαξιλάρι μπροστά στο στήθος της, επειδή την έκανε να νιώθει ασφάλεια. «*Όταν ήμουν μικρή ήθελα να γίνω μπαλαρίνα[...]*Ο πατέρας μου όμως έλεγε ότι οι μπαλαρίνες είναι πουτάνες. Έτσι κι εγώ έκοβα τα μαλλιά μου και άρχιζα να φέρομαι αντρικά για να του αρέσω και να μην ισχύει αυτό που έλεγε ότι όλες οι γυναίκες είναι πουτάνες»²⁰⁷, αφηγείται η ίδια η Μαρία παρακάτω, δείχνοντας πως η ντροπή που αισθανόταν για την γυναικεία της φύση επεκτεινόταν από τα σωματικά της χαρακτηριστικά, στη συμπεριφορά, καθώς ο πατέρας της συσχέτιζε το χορό με την ανηθικότητα. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, ένα πρόσωπο της οικογένειας –η πατρική φιγούρα- αναπαρήγαγε στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με την κατωτερότητα και ανηθικότητα των γυναικών, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να εσωτερικεύσουν αυτά τα στερεότυπα. Η εσωτερίκευση τέτοιων πατριαρχικών καταστροφικών αντιλήψεων ενσωματώνονται στη γνωστική και συναισθηματική δομή του γυναικείου εαυτού²⁰⁸.

Σχετικά με το γυναικείο φύλο (τόσο ως προς τα σωματικά του χαρακτηριστικά, όσο και ως προς στοιχεία της συμπεριφοράς του) έχουμε μια μοναδική περίπτωση στην οποία ο πατέρας αντιμετώπιζε την κόρη ως αγόρι. «*Μεγάλωσα σ' ένα πολύ αυστηρό περιβάλλον και καταπνίξα το γυναικείο στοιχείο μου, γιατί ο πατέρας μου με ήθελε αγόρι- μάλιστα για πολλά χρόνια με φώναζε Λευτέρη*»²⁰⁹, αφηγείται η Ελευθερία. Η οικογένεια έχει υποστηριχθεί πως αποτελεί ένα χώρο εφαρμογής των πατριαρχικών πρακτικών, όπου κοινωνικοποιούν τα παιδιά στην αποδοχή συγκεκριμένων ρόλων με βάση το φύλο²¹⁰. Οι γυναίκες μαθαίνουν ότι πρέπει να είναι όχι απλώς εξαρτώμενες, αλλά κατώτερες από τους άντρες. Η εσωτερίκευση τέτοιων στάσεων τις οδηγεί σε

²⁰⁵ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.58-59.

²⁰⁶ Ο.π., σελ. 93.

²⁰⁷ Ο.π., σελ. 94.

²⁰⁸ Willett C.(1999), *Feminist Perspectives on the Self*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Ανακτήθηκε από: <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-self/>, στις 26 Σεπτεμβρίου 2019.

²⁰⁹ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ. 32.

²¹⁰ Kambarami M.(2006), *Femininity, Sexuality and Culture: Patriarchy and Female Subordination in Zimbabwe, South Africa*: University of Fort Hare. Ανακτήθηκε από: http://menengage.org/wp-content/uploads/2014/06/femininity_masculinity_and_sexuality_in_zambia.pdf, στις 20 Σεπτεμβρίου 2019.

παθητικότητα και υποταγή, θεωρώντας πως ο ρόλος τους είναι να ικανοποιούν τους άντρες²¹¹²¹². Με βάση τα παραπάνω και το υποκείμενο της συγκεκριμένης ιστορίας προσπάθησε από μικρή να ανταποκριθεί στο ρόλο που ήθελε ο πατέρας της να έχει, παίζοντας μόνο με αγόρια και κάνοντας επικίνδυνα πράγματα, ώστε να μην τον απογοητεύσει και να ανταποκριθεί στις προσδοκίες του: « Ένιωθα πιο πολύ γυναίκα αλλά σαν να του έλεγα “δεν πειράζει εγώ είμαι εδώ για σένα”»²¹³. Στην προσπάθεια να ανακαλύψει την ταυτότητά της και τη γυναικεία της φύση βρήκε εμπόδιο τις προσδοκίες του πατέρα της, που ήταν εντελώς διαφορετικές. Έτσι, η Ελευθερία βρέθηκε σε σύγχυση και τελικά η διαχείριση που επέλεξε την έκανε να αισθάνεται ντροπή, καθώς προσπάθησε να απαρνηθεί τη φύση της και να προσαρμοστεί στις επιθυμίες του πατέρα της. Στην ουσία, η εσωτερίκευση του προτύπου της κατωτερότητας του φύλου της, συνέβαλε στην αποδοχή της καταπίεσής της. Αυτή η εσωτερικευμένη καταπίεση, όταν ενσωματωθεί στη γυναικεία προσωπικότητα, τότε κάνει τη γυναίκα, όχι μόνο να αποδέχεται, αλλά και να συμμετέχει ενεργά στην καταδυνάστευση του εαυτού της²¹⁴.

Σε μερικές περιπτώσεις πάλι, το μοτίβο της ντροπής γύρω από σωματικά χαρακτηριστικά αναδύεται από το δευτερογενές υλικό της Κ.Μάτσα, που το παραθέτουμε εδώ ενισχυτικά στα δικά μας ευρήματα σχετικά με το σώμα και το φύλο.

«Βίωσε την ντροπή στα πρώτα παιδικά της χρόνια για πρώτη φορά μετά το ατύχημα και την παραμόρφωσή της» (Ντίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²¹⁵. «Ντρεπόταν για το σώμα της που ήταν παχουλό...»(Φωτεινή, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²¹⁶. «Ντρέπεται για το σώμα της, έχοντας πολύ κακή εικόνα του εαυτού της» (Ρούλα, όπως τα μεταφέρει σε η Κ.Μάτσα)²¹⁷. «”Πως είσαι έτσι;” της έλεγαν διαρκώς οι γονείς της, αναφερόμενοι στη μικροκαμωμένη της διάπλαση»(Ελένη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²¹⁸.

Η Ντίνα αισθανόταν ντροπή, επειδή το σώμα της ήταν παραμορφωμένο στον έναν ώμο και μαστό, όταν σε ηλικία τριών ετών η γιαγιά της έριξε κατά λάθος βραστό νερό. Από την άλλη, η

²¹¹ Ο.π.

²¹² McDowell and Pringle (1992), *Defining women Social Institutions and Gender Divisions*, UK: The Open University, σελ.52-53.

²¹³ Μάτσα Κ.(2013), ο.π.

²¹⁴ Willett C.(1999), ο.π.

²¹⁵ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ. 35.

²¹⁶ Ο.π., σελ.96.

²¹⁷ Ο.π., σελ.57.

²¹⁸ Ο.π., σελ.108.

Φωτεινή ντρεπόταν, γιατί το σώμα της δεν ήταν τόσο αδύνατο και δεν ανταποκρινόταν στα κοινωνικά πρότυπα. Παρομοίως, η Ρούλα και η Ελένη που η διάπλαση του σώματός τους ήταν αρκετή για να τους προκαλέσει ντροπή, με τους γονείς της δεύτερης να την απορρίπτουν για το λόγο αυτό. Αυτό μας παραπέμπει σε φεμινιστικές αντιλήψεις για το γυναικείο σώμα και τον συνεχή αγώνα των γυναικών να ανταποκρίνονται στα πρότυπα της εκάστοτε περιόδου και κοινωνίας. Το γυναικείο φύλο σπαταλάει ενέργεια και χρόνο στη διαχείριση και τον καλλωπισμό του σώματός του, κυνηγώντας τη συνεχή βελτίωσή του²¹⁹.

Έτσι, οι σωματικές δυσμορφίες και το body shame, δημιουργούν ανασφάλειες και ντροπή στις γυναίκες. Σε μία ακόμη περίπτωση που παραθέτει η Κ.Μάτσα, η Γιάννα αισθανόταν ντροπή από παιδί επειδή ήταν δυσλεκτική, η δασκάλα της είχε ενημερώσει τους γονείς της, αλλά εκείνοι δεν την πίστεψαν, με αποτέλεσμα να νιώθει την εγκατάλειψη από την οικογένεια της. *«Βιώνει την ντροπή από τα παιδικά της χρόνια, γιατί ήταν δυσλεκτικό παιδί...»* (Γιάννα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²²⁰. Οι γονεϊκές πρακτικές και συγκεκριμένα το ενδιαφέρον που δείχνουν για τη φοίτηση κι επίδοση του παιδιού τους στο σχολείο, επηρεάζουν και τα σχολικά του επιτεύγματα²²¹. Τα παιδιά των γονέων που έχουν σπάνιες επαφές με το σχολικό περιβάλλον και αδιαφορούν, παρουσιάζουν και χαμηλότερες επιδόσεις²²². Αυτό δημιουργεί, όπως θα δούμε παρακάτω, νέες πηγές ντροπής για τους ανηλίκους, που σχετίζονται με το σχολείο και την αντιμετώπιση από τους συμμαθητές του.

Πάντως, ήδη από τα σωματικά (και σε μία περίπτωση γλωσσικά) χαρακτηριστικά που προκαλούν ντροπή στα υποκείμενα της έρευνας, παρατηρούμε να αναδεικνύονται οικογενειακοί παράγοντες, που συμβάλλουν στη βίωση του συναισθήματος αυτού. «Θεωρείται ότι μια από τις πρώτες ντροπές που αισθάνεται το παιδί μεγαλώνοντας είναι η ντροπή για τους γονείς τους, όταν εκείνοι δεν ανταποκρίνονται στους κανόνες του κομπορμιισμού, με βάση τα κοινωνικά πρότυπα»²²³. Αν και επιστημονικά δεν έχει αποδειχτεί πως υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο μοντέλο οικογένειας των ουσιοεξαρτημένων, αυτό που κατά κύριο λόγο λείπει από αυτή είναι η

²¹⁹ Jaggar A.M. & Bordo S.R., ο.π.

²²⁰ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.77

²²¹ Μαράτου- Αλιμπράντη Α., Τεπερόγλου Α. & Τσίγκανου Ι.(2006), *Το ελληνικό σχολείο με την αυγή του 21^{ου} αιώνα Εκπαιδευτικές ανάγκες, προβλήματα και προοπτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα: Gutenberg, σελ.253.

²²² Ο.π., σελ.262.

²²³ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.63.

έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη της²²⁴. Γονείς που ξεπερνούν τα γονεϊκά όρια, που αδιαφορούν για αδυναμίες των παιδιών τους (όπως η δυσλεξία) ή κατακρίνουν την εμφάνισή τους και γενικότερα δεν τα αποδέχονται, συμβάλλουν στη διαμόρφωση του συναισθήματος της ντροπής.

6.1.3. Η ενδοοικογενειακή βία

Η ενδοοικογενειακή βία (μεταξύ των γονιών, από τους γονείς στο παιδί ή μεταξύ των αδερφών) παρουσιάζεται μέσα από τις αφηγήσεις ως μία από τις βασικές αιτίες της ντροπής. Οι συγκρουσιακές καταστάσεις, οι εντάσεις και η βία είναι βασικά στοιχεία της οικογενειακής ατμόσφαιρας των ουσιοεξαρτημένων²²⁵. Αυτό επιβεβαιώνεται απ' όλα τα υποκείμενα της έρευνας, που ανέφεραν πως έχουν βιώσει από μικρή ηλικία κάποιου είδους βία από το οικογενειακό τους περιβάλλον (σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική). Ακόμη και η μη αποδοχή του φύλου ή του σώματός τους, όπως είδαμε παραπάνω, είναι μορφή ψυχολογικής βίας.

«Ένιωθα ντροπή [...] όταν έκανα έκτρωση στα δώδεκα χρόνια μου, μετά το βιασμό από τον πατριό μου»(Αντιγόνη)²²⁶. «Ο πατέρας μου παρενοχλούσε την αδερφή μου μπροστά μου και ο αδερφός μου εμένα»(Λίνα)²²⁷.

Η σεξουαλική βία και οι αιμομικτικές σχέσεις, παρουσιάζονται από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις ως μια ακόμη πηγή ντροπής. Ο συσχετισμός της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών και παραβατικών δραστηριοτήτων, όπως η χρήση ουσιών (ναρκωτικών, αλκοόλ), στηρίζεται στον ψυχολογικό τραυματισμό των θυμάτων²²⁸. Η βία που ασκείται μέσω του βιασμού δεν διακυβεύει μόνο τη γενετήσια ελευθερία της γυναίκας, αλλά και τη συνολική δομή της ύπαρξής της²²⁹. Η αιμομιξία ειδικότερα, αποτελεί ένα ζήτημα ταμπού μέχρι και σήμερα, ενώ η απαγόρευση της αποτελεί θεμελιακό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης²³⁰. Το αιμομικτικό

²²⁴ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές-Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα, σελ.275-276.

²²⁵ Ο.π., σελ.276.

²²⁶ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.40.

²²⁷ Ο.π., σελ.113.

²²⁸ Αρτινοπούλου Β.(1991), *Η προβληματική του αιτιολογικού συσχετισμού ανάμεσα σε μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και εμπειρίες παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης*, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη* Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστημίο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας, σελ. 38.

²²⁹ Τσαλίκोगλου Φ.(1996), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Αθήνα: Παπαζήση, σελ.95.

²³⁰ Αρτινοπούλου Β.(2000), ο.π., σελ.52.

οικογενειακό κλίμα αποτελεί ένα νοσογόνο παράγοντα για το παιδί, του δημιουργεί ψυχικό τραύμα, το οποίο δύναται να έχει συνδεθεί με τρομερές συνέπειες στον ψυχισμό του αν δεν υπάρξει θεραπευτική αντιμετώπιση²³¹. Με τη φανέρωση της πράξης κακοποίησης αρχίζει να λειτουργεί μια μεθοδευμένη στιγματιστική διαδικασία από τους φορείς του τυπικού και άτυπου κοινωνικού ελέγχου²³². Η ενοχή, ο θυμός και το άγχος για την εγκατάλειψη είναι μερικά από τα κυρίαρχα συναισθήματα που έχουν εντοπιστεί στις αιμομικτικές οικογένειες²³³. Επιπλέον, συμβαίνει συχνά ο δράστης να κάνει το παιδί να αισθάνεται ενοχές και να το απειλεί ώστε να μην μιλήσει, με αποτέλεσμα το παιδί να ντρέπεται μέχρι θανάτου και να φοβάται πως θα τιμωρηθεί αν μιλήσει²³⁴. Η ντροπή, λοιπόν, αποτελεί επίσης μια από τις βασικές συνέπειες της αιμομιξίας, καθώς τα θύματα δεν υποφέρουν μόνο από τη σωματική επίθεση, αλλά κυρίως από την παραβίαση της αξιοπρέπειάς τους²³⁵. Δημιουργείται έτσι ένα ψυχικό τραύμα, το οποίο αν δεν αντιμετωπιστεί, συνεχίζει να έχει καταστροφικές συνέπειες για τα υποκείμενα, διαιωνίζοντας την ντροπή. Στο δευτερογενές μας υλικό συναντάμε μία ακόμη περίπτωση αιμομιξίας, αυτή της Πόπης: «*Ντρεπόταν [...] για τις αιμομικτικές σχέσεις (σ.σ. με τον πατέρα της)*»²³⁶, αναφέρει η Κ.Μάτσα. Μάλιστα, στην περίπτωση της Πόπης, η σιωπηρή συνενοχή της μητέρας της, ενώ της εξομολογήθηκε πως ο πατέρας της την βίαζε από τα 9 μέχρι τα 12, σήμανε την αποτυχία ανάληψης του κοινωνικά προδιαγεγραμμένου μητρικού ρόλου²³⁷. Συνεπώς, επέτεινε την ντροπή και την ενοχή της κόρης, καθώς αισθανόταν μόνη και εγκαταλελειμμένη. Η ιστορία της Πόπης ενισχύει την επιχειρηματολογία μας πως η ντροπή και η αιμομιξία έχουν άμεση σχέση.

Επίσης, σ' ένα ακόμα απόσπασμα η Γιώτα μιλά για την αιμομικτική σχέση των γονέων της (πατέρας και μητέρα είχαν και σχέση θείου-ανιψιάς), η οποία, αν και έμμεσα, την γέμιζε ντροπή. «*Ξεκινάει από μια ντροπή που δεν είναι δική μου αλλά την κουβαλάω*»²³⁸, αναφέρει μιλώντας για την ντροπή που αισθανόταν αφού η υπόλοιπη οικογένεια της, είχε απορρίψει την

²³¹ Γεωργούδη Ν.(1997), *Η σεξουαλική παραβίαση: μία «οικογενειακή» υπόθεση* στο Καλλινικάκη Θ., *Αιμομιξία και θεραπευτικό πλαίσιο* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.102-103.

²³² Αρτινοπούλου Β.(1991), *ο.π.*, σελ.40.

²³³ Rosenfeld A. & Nadelson C. & Krieger M. & Backman J., *Incest and Sexual Abuse of Children*, σελ.332.
Ανακτήθηκε από: [https://www.jaacap.org/article/S0002-7138\(09\)60046-7/pdf](https://www.jaacap.org/article/S0002-7138(09)60046-7/pdf), στις 3 Σεπτεμβρίου 2019.

²³⁴ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.69.

²³⁵ Rosenfeld A. & Nadelson C. & Krieger M. & Backman J., *ο.π.*, σελ.330.

²³⁶ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.82.

²³⁷ Αρτινοπούλου Β., *ο.π.*, σελ.53

²³⁸ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*,σελ.42

ίδια και τον αδερφό της. Η αιμομιξία από τη στιγμή που έχει αναχθεί σε έγκλημα με μεγάλη κοινωνική και ηθική απαξία, προσβάλλει τη συλλογικότητα και τους κοινωνικούς κανόνες²³⁹. «Πιστεύω ότι η ντροπή ήταν μέσα στην οικογένειά μου και κάθε τι πάνω μου έχει γίνει σημάδι ντροπής»²⁴⁰, εξομολογείται παρακάτω η Γιώτα, δείχνοντας πως η οικογένεια στιγματίστηκε εξαιτίας των αιμομικτικών σχέσεων, ακόμη κι αν η ίδια δεν είχε μερίδιο ευθύνης και η ντροπή ήρθε ως άμεση συνέπεια εξαιτίας της παραβίασης του κανόνα από τους γονείς της.

Στο δευτερογενές υλικό που συλλέξαμε, εντοπίσαμε ένα ακόμη μοτίβο που σχετίζεται με τη βία, το οποίο παρουσιάζεται κατόπιν επεξεργασίας από την Κ.Μάτσα. Αυτή τη φορά πρόκειται για τη σωματική κακοποίηση και τη σχέση της με την ντροπή.

«[...]Πάνω σ' αυτή τη ντροπή συσσωρεύτηκε μια άλλη, αυτή της σωματικής κακοποίησης από τους γονείς»(Ντίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁴¹. «[Ντρεπόταν] για τους φοβερούς καυγάδες ανάμεσα στους γονείς, το ξύλο στη μητέρα»(Πόπη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁴². «Η πιο σημαντική πηγή ντροπής ήταν οι καβγάδες ανάμεσα στους γονείς, η τρομακτική βία, λεκτική αλλά και φυσική που ασκούσε ο ένας στον άλλον» (Ελένη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁴³.

Στα παραπάνω επεξεργασμένα αποσπάσματα, η Κ.Μάτσα συνδέει τους ξυλοδαρμούς και τα χτυπήματα με την ντροπή που αισθάνονταν στα παιδικά τους χρόνια οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες, είτε όντας οι ίδιες δέκτες είτε μάρτυρες τέτοιων περιστατικών. Όπως είπαμε και νωρίτερα η κάθε μορφής βία είναι βασικό χαρακτηριστικό των οικογενειών των ουσιοεξαρτημένων²⁴⁴. Η Ντίνα ντρεπόταν γιατί η σωματική κακοποίηση της άφηνε εμφανή σημάδια στο σώμα της κι αυτή αναγκαζόταν να πηγαίνει σχολείο έτσι. Η ορατότητα της βίας πάνω στο σώμα της την έκανε να βιώνει μια αρνητικά προσδιορισμένη επικοινωνία και στάση από τον κοινωνικό περίγυρο, δηλαδή τους συμμαθητές και καθηγητές της²⁴⁵. Η ντροπή της Ελένης, ως μάρτυρας των καυγάδων των γονιών της αλλά και δέκτης της βίας του αδερφού της, συνοδεύεται και από το συναίσθημα της ενοχής, καθώς «όταν άρχιζε ο καυγάς [...] κρυβόταν σε

²³⁹ Αρτινοπούλου Β., ο.π., σελ.131.

²⁴⁰ Μάτσα Κ.(2013), ο.π.

²⁴¹ Ο.π., σελ. 35.

²⁴² Ο.π., σελ. 82.

²⁴³ Ο.π., σελ. 109.

²⁴⁴ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Αγρα, σελ.276.

²⁴⁵ Τσίγκανου Ι., Δασκαλάκη Η.Κ. & Τσαμπαλή Δ.(2004), *Εικόνες και αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.38.

μια γωνία και παρέμενε εκεί επί ώρες, άφωνη, χωρίς να κάνει τίποτα. Αισθανόταν ότι έφταιγε κι εκείνη για όσα γίνονταν γιατί ήταν ανίκανη να τα εμποδίσει ή έστω να τα σταματήσει»(Ελένη όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁴⁶. Την ενοχή σε συνδυασμό με την ντροπή τη συναντάμε σε μία ακόμη περίπτωση, αυτή της Ρέας: «στα συναισθήματα ντροπής που την πλημμύριζαν, προστέθηκε και η ενοχή» (Ρέα όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁴⁷. Στην περίπτωση της, βέβαια, η ενοχή ξεκίνησε με τη χρήση ουσιών, όμως και στις δύο περιπτώσεις έπεται της ντροπής, όπως υποστηρίζεται ότι συμβαίνει τις περισσότερες φορές²⁴⁸. Όπως αναφέρει και η Κ.Μάτσα: «Πρόκειται για δύο διαφορετικά συναισθήματα, με μια τυραννική καταστροφική σχέση μεταξύ τους»²⁴⁹.

Οι διαμάχες μεταξύ των γονέων ή με τα παιδιά, η γονεϊκή εξουσία και ο τρόπος που χρησιμοποιείται, καθώς και η αναδόμηση των σχέσεων αποτελούν θεμελιακούς παράγοντες στην ανάπτυξη του ανηλίκου και την εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών²⁵⁰. Η βία ανάμεσα στους γονείς και προς το παιδί έχει υποστηριχθεί ότι εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα στις οικογένειες των ουσιοεξαρτημένων γυναικών και βιώνεται περισσότερο τραυματικά²⁵¹. Από την οπτική της φεμινιστικής προσέγγισης, η κακοποίηση των γυναικών από μικρή ηλικία, αποτελεί μέθοδο καθυπόταξής τους κατά τα πρότυπα των πατριαρχικών δομών, στις οποίες μεγαλώνουν, καθώς και έλλειψη σεβασμού στο δικαίωμά τους για σωματική και πνευματική ολοκλήρωση²⁵². Στην ενότητα της απεξάρτησης, θα επανέλθουμε σε ζητήματα γυναικείου φύλου και τη σχέση τους με την ντροπή.

Η αναζήτηση της πηγής και των αιτιών της ντροπής μέσα στην οικογένεια είναι ένα μοτίβο που συναντάμε στις περισσότερες αφηγήσεις των ουσιοεξαρτημένων γυναικών. Γονείς που ντρέπονται για τα παιδιά τους και παιδιά που ντρέπονται για τους γονείς τους.

²⁴⁶ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες Τοξικομανείς*, σελ.42

²⁴⁷ Ο.π., σελ.59.

²⁴⁸ Ο.π., σελ.101.

²⁴⁹ Ο.π., σελ.63.

²⁵⁰ Mendes F. , Relvas P.A. & Lourenco M., Reccio J.L., Pietralunga S., Broyer G., Bussac H.M., Calafat A. & Stocco P.(1999), *Family relationships and primary prevention of drug use in early adolescence*, Spain: IREFREA & European Commission, σελ.53.

²⁵¹ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα, σελ.276.

²⁵² Αρτινοπούλου Β., ο.π., σελ.140.

«Την ντροπή μου την πέρασε ο πατέρας μου»(Γιάννα)²⁵³, «Οι γονείς μας ντρέπονταν πολύ για εμένα και τον αδερφό μου. Πάντα έλεγαν ότι τα παιδιά των άλλων είναι καλύτερα»(Καίτη)²⁵⁴, «Όταν ήμουν μικρή ένιωθα ντροπή για όλο το σπίτι» (Λίνα)²⁵⁵.

Η διαμόρφωση της προσωπικότητας, του «εαυτού», δεν είναι κάτι που υπάρχει από τη γέννηση ενός ατόμου, αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα από τις σχέσεις που αναπτύσσει μέσω κοινωνικών εμπειριών και διαδικασιών²⁵⁶. Έτσι και οι υπό διαμόρφωση παιδικές προσωπικότητες ξεκινούν να αναπτύσσονται μέσα από τις πρώτες επαφές με την οικογένειά τους. Σ' αυτή τη διάδραση, η ντροπή που φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα πως διοχετεύουν οι γονείς στα παιδιά τους, δείχνει πως πρόκειται για ένα διαταραγμένο οικογενειακό σύστημα. Τα ναρκωτικά έρχονται συχνά ως ανακούφιση από όλες αυτές τις καταστάσεις που γεννούν ντροπή, θυμό, άγχος, ενοχές, αλλά γίνονται κι ένα μέσο φυγής από τη συνεχή κριτική και σύγκριση²⁵⁷. Αυτό σημαίνει πως η ίδια η οικογένεια δημιουργεί αποδιοπομπαίους τράγους και σταδιακά οδηγεί τους εφήβους σε περιθωριακές δραστηριότητες, όπως είναι η χρήση ναρκωτικών²⁵⁸. Πράγματι, έχει αποδειχθεί πως η οικογένεια των ουσιοεξαρτημένων, έχουν πρότερα αποτύχει αφενός στο να εντάξουν το μέλος τους, να το κάνουν να νιώσει ότι ανήκει σ' αυτή και αφετέρου στο να το κοινωνικοποιήσουν, ώστε να διαμορφώσει μια ανεξάρτητη προσωπικότητα²⁵⁹.

Επιπλέον, η μη συμμόρφωση των γονέων με τα κοινωνικά πρότυπα, όπως για παράδειγμα ο αλκοολισμός ή η χρήση ουσιών, δημιουργεί ντροπή στα παιδιά από μικρή ηλικία. Στο δευτερογενές υλικό συναντάμε τέτοιες περιπτώσεις: *«[...] Την ντροπή που έχει γίνει μόνιμη σύντροφός της από τότε που η μητέρα της έγινε αλκοολική»(Κυβέλη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁶⁰, «Από μικρή ντρεπόταν για τους γονείς της...»(Ρούλα, όπως τα μεταφέρει η*

²⁵³ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ. 77.

²⁵⁴ *Ο.π.*,σελ.80.

²⁵⁵ *Ο.π.*,σελ.113.

²⁵⁶ Mead G.H.(1934) ed. By Morris C.W.(1967), *Mind, Self, and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, USA: The University of Chicago Press, σελ.135.

²⁵⁷ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές-Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα, σελ.279.

²⁵⁸ *Ο.π.*, σελ.288

²⁵⁹ *Ο.π.*

²⁶⁰ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.54.

Κ.Μάτσα)²⁶¹. «Ντρεπόταν [...] για τη μητέρα της που καθάριζε σπίτια»(όπως τα μεταφέρει η *Κ.Μάτσα*)²⁶².

Στην ενότητα αυτή, το γενικότερο μοτίβο που εντοπίσαμε ήταν η ενδοοικογενειακή βία. Το οικογενειακό περιβάλλον λοιπόν, ειδικά όταν γίνεται καταστροφικό (μέσα από την άσκηση βίας) επηρεάζει τα παιδιά ποικιλοτρόπως. Έτσι, δύναται να το ωθήσουν στη χρήση ναρκωτικών ως απάντηση στην κρίση που περνά η οικογένεια. Επίσης, το οικογενειακό ιστορικό της εξάρτησης και αντικοινωνικής συμπεριφοράς σχετίζεται με τη χρήση ναρκωτικών από τους ανηλίκους²⁶³.

Παράλληλα, παρατηρούμε την πατρική φιγούρα να διαμορφώνει έναν αρνητικό ρόλο απέναντι στις ανήλικες κόρες και με την στάση του να επιτείνει την ντροπή που αισθάνονται από μικρή ηλικία. Είτε με την εκδήλωση ανάρμοστης συμπεριφοράς που περισσότερο παραπέμπει σε ερωτική παρά στοργική-πατρική, είτε με έκδηλη σωματική-σεξουαλική κακοποίηση. Επιπλέον, η άσκηση βίας προς τη μητέρα των ανήλικων κοριτσιών τις καθιστά θεατές σε μία προβληματική κατάσταση, που τις κάνει να νιώθουν φόβο, ντροπή και ανημποριά. Παρατηρείται έτσι ένας καθ' όλα επιζήμιος ρόλος του πατέρα στη διαμόρφωση ενός πλαισίου ντροπής. Δεν πρέπει βέβαια να παραβλεφθεί και η έτερη αντρική φιγούρα εντός του οικογενειακού πλαισίου, αυτή του αδερφού καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις έπαιξε επίσης αρνητικό ρόλο στη βίωση της ντροπής από τα υποκείμενα της έρευνας.

Εκ των πραγμάτων, παρούσα σε όλα αυτά είναι και η μητρική φιγούρα, η οποία παρουσιάζει διττή στάση. Από τη μία είναι η σιωπηρή συνένοχος στην κακοποίηση των κορών της από τον πατέρα, καθώς είναι και η ίδια δέκτης βίας, από την άλλη συμμετέχει ενεργά στην άσκηση βίας, κυρίως λεκτικής και ψυχολογικής. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις αποτυγχάνει στο να προστατέψει τα παιδιά της, τα οποία εκτίθενται σε επιβλαβείς καταστάσεις από πολύ νωρίς, γεγονός που τους δημιουργεί ντροπή, η οποία αργότερα μετουσιώνεται σε χρήση ναρκωτικών.

6.1.4. Ο κοινωνικός περίγυρος

Η ντροπή, όπως είδαμε και στο θεωρητικό μας πλαίσιο θεωρείται κατά βάση κοινωνικό συναίσθημα. Αυτό σημαίνει ότι προϋποθέτει την παρουσία ή την απειλή της παρουσίας κάποιου

²⁶¹ *Ο.π.*, σελ.57.

²⁶² *Ο.π.*, σελ.96.

²⁶³ Mendes F. , Relvas P.A. & Lourenco M., Reccio J.L., Pietralunga S., Broyer G., Bussac H.M., Calafat A. & Stocco P.(1999), *ο.π.*, σελ.53-54.

άλλου, ενώ κατά βάση εκφράζεται μέσω της ταπείνωσης. «Η ντροπή είναι η ντροπή κάποιου μπροστά στον Άλλον... Ντρέπομαι για τον εαυτό μου έτσι όπως εμφανίζομαι στον Άλλον»²⁶⁴ παραδέχεται ο J.P. Sartre στο βιβλίο του “L’Etre et le Neant”. Ο κοινωνικός περίγυρος (είτε αυτός είναι το σχολείο, η γειτονιά, οι γνωστοί) προκαλεί το συναίσθημα της ντροπής και της ταπείνωσης στα υποκείμενα, αντιμετωπίζοντας τα ως υποδεέστερα και ανάξια σεβασμού. Παράλληλα, όμως, η ντροπή είναι ένας τρόπος επικοινωνίας με αυτόν τον άλλον, είναι η παραδοχή του υποκειμένου της ντροπής πως ασπάζεται τις νόρμες και τις αξίες της κοινωνίας που το απορρίπτει και μέσω αυτής (της ντροπής) κάνει μια ύστατη προσπάθεια να διατηρήσει τους δεσμούς μαζί της (με την κοινωνία)²⁶⁵.

«Την ντροπή τη γνώρισα από την ηλικία των οκτώ χρονών, όταν πέθανε ο μπαμπάς μου, με φώναζαν όλοι ορφανό, που δεν ξέρει να μιλάει, να ντύνεται, να φέρεται σαν γυναίκα, όταν με φώναζαν “νταλικέρη”»(Αντιγόνη)²⁶⁶. «Ήταν αδύνατον να μην κοιτάζω τους άλλους στα μάτια και να μην κοκκινίσω, να μην παραλύσω από φόβο, να μην έχω την αίσθηση ότι η καρδιά μου θα σπάσει»(Τασία)²⁶⁷.

Στα δύο παραπάνω αποσπάσματα των ουσιοεξαρτημένων γυναικών γίνεται σαφές πως ο φόβος της έκθεσης στα μάτια του κοινωνικού περιγύρου τους προκαλούσε έντονα συναισθήματα ντροπής και ταπείνωσης. Η Αντιγόνη αναφέρει πως συνεχώς της ταπείνωναν, κάνοντάς της παρατηρήσεις για τη συμπεριφορά της και της έλεγαν πως αμαύρωνε το όνομα του πατέρα της, όταν έβγαινε με αγόρια. Αποτέλεσμα ήταν να νιώθει πως δεν ανταποκρίθηκε στις κοινωνικές της υποχρεώσεις και τις προσδοκίες των άλλων, που ταυτόχρονα με την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου δημιουργεί εσωτερική σύγκρουση και αμφιθυμικά συναισθήματα²⁶⁸. Γι’ αυτό η ντροπή έγινε μόνιμη σύντροφός της. Εδώ, συναντάμε ξανά τη σύνδεση της αντρικής τιμής με τη γυναικεία ντροπή, κάτι που είδαμε και στο θεωρητικό μέρος με το παράδειγμα του αραβικού κόσμου. Αυτή η αντίληψη αποτελεί ένα πολιτισμικό σύμπλεγμα, που όμως στη βάση του

²⁶⁴ J.P.Sartre(1943), *L’Etre et le Neant*, ed. Gallimard στο Μάτσα Κ., *Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες Τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.49.

²⁶⁵ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.50-51.

²⁶⁶ *Ο.π.*,σελ.39.

²⁶⁷ *Ο.π.*, σελ.92.

²⁶⁸ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα, σελ.291

αποδίδει στη γυναίκα ένα ρόλο αρνητικό ή μάλλον, παθητικό²⁶⁹. Η εξάρτηση της τιμής της οικογένειας και του άντρα από τη συμπεριφορά της γυναίκας, αποτελεί μηχανισμό ελέγχου της τελευταίας²⁷⁰.

Η Τασία αναφέρει πως ντρεπόταν με το που είχε βλεμματική επαφή με άλλους ανθρώπους, κάτι που δείχνει φόβο για την έκθεση της στα μάτια τους και αδυναμία συναναστροφής. Η Κ.Μάτσα αναφέρει σε άλλο σημείο για την Τασία πως «ντρεπόταν πρώτα απ' όλα τους γείτονες για τη φτώχεια και τη μιζέρια της οικογένειας»²⁷¹ και για την Φωτεινή πως «Ντρεπόταν [...] για τη μητέρα της που καθάριζε σπίτια»(όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁷². Η φτώχεια αν και δεν είναι ντροπή εξ' ορισμού²⁷³, στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και διαδράσεων εμφανίζεται διευρυμένη και περιλαμβάνει την κοινωνική αποστέρηση²⁷⁴. Δηλαδή, εκλαμβάνεται ως γενικευμένη κατάσταση και αδυναμία πρόσβασης σε βασικά αγαθά και οικονομικούς πόρους ικανοποίησης βασικών αναγκών. Αυτή η κοινωνικο-οικονομική διάσταση διαμορφώνει την πρακτική του αποκλεισμού²⁷⁵ και ως τέτοια, περιθωριοποιεί τα άτομα που χαρακτηρίζονται ως φτωχά.

Τα παραπάνω αποσπάσματα σε συνδυασμό με μερικές ακόμη περιπτώσεις, που παραθέτουμε από το επεξεργασμένο υλικό της Κ.Μάτσα, αναδεικνύουν το γεγονός πως η ντροπή χρειάζεται κάποιον θεατή ή έστω την υποψία αυτού: «*Η Μαρία είχε από μικρή την τάση να κρύβεται μπροστά στον κόσμο[...] Ντρεπόταν τους γείτονες, τους δασκάλους, όλο τον κόσμο*»(Μαρία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁷⁶. «*Ντρεπόταν τους γείτονες, τον περίγυρο. Ήθελε να ανοίξει η γη και να την καταπιεί*»(Ελένη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁷⁷.

Σχολικά περιστατικά και «πειράγματα» μεταξύ των παιδιών φαίνεται ότι επίσης αποτελούν πηγές ντροπής.

²⁶⁹ Abu-Lughod L.(2017), *Honor and shame* στο Liebling A., Maruna S. & McAra L., *The oxford handbook of criminology*, UK: Oxford University Press, σελ.51.

²⁷⁰ Ο.π.

²⁷¹ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.91.

²⁷² Ο.π.,σελ.96.

²⁷³ Ο.π.,σελ.68.

²⁷⁴ Τσίγκανου Ι.(2002), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.27.

²⁷⁵ Καυτατζόγλου Λ. Ι. (2006), *Κοινωνικός αποκλεισμός: εκτός, εντός και υπό Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διφορούμενης έννοιας*, Αθήνα: Σαββάλας, σελ.53.

²⁷⁶ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.94.

²⁷⁷ Ο.π.,σελ.109.

«Την ντροπή τη γνώρισα σε μικρή ηλικία, στο σχολείο όπου δεν μπορούσα να ενταχθώ[...] Μπορούσα να κάνω παρέα μόνο με αγόρια, γιατί τα κορίτσια με κορόιδευαν για το ντύσιμό μου, μέχρι και το φέρσιμό μου»(Αθηνά)²⁷⁸.

Το σχολείο γίνεται αντιληπτό ως ένας κοινωνικοπολιτικός θεσμός παραγωγής γνώσεων, ιδεών, στάσεων και αντιλήψεων του γενικότερου αξιακού συστήματος, καθώς και χώρος διαμόρφωσης προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας μαθητών²⁷⁹. Σκοπός είναι η κοινωνικοποίηση των νέων κοινωνικών μελών και η προσαρμογή τους στο σχολικό περιβάλλον²⁸⁰. Έτσι, τα παιδιά από μικρά εσωτερικεύουν πρότυπα και κανόνες που αφορούν τη συμπεριφορά, τις επιδόσεις και την εικόνα των ίδιων και των συμμαθητών τους. Το ίδιο το σχολείο χαρακτηρίζει, στιγματίζει και δεν «ανέχεται»²⁸¹. Ακόμη κι αν δεν μπορούν να προσδιορίσουν γιατί χλευάζουν μια συμμαθήτριά τους, σίγουρα κάτι τους φαίνεται διαφορετικό, παράταιρο. Το γεγονός ότι ένας μαθητής θεωρείται και αντιμετωπίζεται ως αποκλίνων, έχει συνέπειες τουλάχιστον για τη σχολική του σταδιοδρομία²⁸², ενώ ως περιθωριοποιημένος και αποκλίνων, αισθάνεται ντροπή. Παράλληλα εγκυμονεί ο κίνδυνος το «στίγμα» του αποκλίνοντα να αποκτήσει διαχρονική ισχύ, επηρεάζοντας ενδεχομένως την μετέπειτα επαγγελματική και κοινωνική του ζωή²⁸³. Παιδιά που από μικρή ηλικία βιώνουν την απόρριψη και την ταπείνωση που ξεκινά από την οικογένεια, όταν αυτή επεκτείνεται στο σχολείο, τότε δύναται να έχει βαρύτερες συνέπειες στον υπό διαμόρφωση ψυχισμό τους. Η Κ.Μάτσα αναφέρει κι άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, που παρ' όλο που αποτελούν δευτερογενές υλικό, μας δίνει μια σαφέστερη εικόνα για το ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση/ενίσχυση των συναισθημάτων της ντροπής και της ταπείνωσης: *«Οι συμμαθητές της δεν την έπαιζαν, την περιγελούσαν, τη χλευάζαν»(Κυβέλη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁸⁴. «Ντρεπόταν γιατί έμενε στην ίδια τάξη ξανά και ξανά και την κορόιδευαν οι συμμαθητές της»(Τασία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁸⁵. «[...] είχε κολλήσει ψείρες [...]και η*

²⁷⁸ Ο.π.,σελ.115.

²⁷⁹Καλαμπαλίκη Φ.(1995), *Καταστροφικότητα, σχολική εμπειρία και πολιτική συμπεριφορά*, Σύγχρονη εκπαίδευση, τεύχος 81 στο Τσίγκανου Ι., Δασκαλάκη Η.Κ. & Τσαμπαλή Δ.(2004), *Εικόνες και αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.42.

²⁸⁰ Τσίγκανου Ι., Δασκαλάκη Η.Κ. & Τσαμπαλή Δ.(2004), ο.π., σελ.39

²⁸¹ Ο.π., σελ.112.

²⁸² Ο.π., σελ.38.

²⁸³ Ο.π.

²⁸⁴ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.54.

²⁸⁵ Ο.π., σελ.92.

μητέρα της της έκοψε τα μαλλιά χωρίς η ίδια να θέλει[...] ήταν τόσο χάλια που ντρεπόταν να πάει στο σχολείο γιατί φαινόταν πια ως αγόρι και όταν συστήθηκε με το όνομά της, ένιωσε ότι όλοι απόρησαν που ήταν κορίτσι»(Λίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁸⁶.

«Τα συστήματα του σχολείου και της οικογένειας παραμένουν ανοιχτά στην αλληλόδραση και διαντίδραση τους»²⁸⁷. Αναμενόμενο είναι, λοιπόν, ύστερα από την απόρριψη της πρώτης σε μικρή ηλικία, οι γυναίκες αυτές να φοβούνται για εκ νέου απόρριψη από το σχολείο και τον ευρύτερο κοινωνικό τους περίγυρο. Ο χλευασμός και η ταπείνωση από συμμαθητές και γείτονες, ερχόταν συχνά ως επιβεβαίωση του φόβου αυτού κι έτσι η ντροπή είναι άμεση συνέπεια. Το μοτίβο της ταπείνωσης παρουσιάζεται έντονα εδώ, καθώς έχουμε φυσικούς θεατές που την προκαλούν. Μ' αυτό τον τρόπο όμως, το αποκλεισμένο υποκείμενο αισθάνεται την προσπάθεια της κοινότητας να το περιλάβει στους κόλπους της. Το εγκλείει αποκλείοντάς το²⁸⁸.

6.1.5.Η επιθετικότητα

«Η ανομία και η βία στο σχολείο έχουν θεωρηθεί ως έκφανση της αβεβαιότητας, τη σύγχυσης και του άγχους ενός ατόμου ή υποσυνόλου, όταν αυτό έχει δυσκολίες ένταξης»²⁸⁹ κι έρχεται ως αποτέλεσμα του κοινωνικού αποκλεισμού από τα υπόλοιπα μέλη της μικροκοινωνίας αυτής. Εμείς προσθέτουμε πως η έκφραση επιθετικότητας στον κοινωνικό περίγυρο αποτελεί και έκφανση της καταπιεσμένης ντροπής του υποκειμένου που τη βιώνει. Αυτό επιβεβαιώνεται από την περίπτωση της Μαργαρίτας, η οποία εκδήλωνε βίαιη συμπεριφορά προς του συμμαθητές της ως αποτέλεσμα της καταπίεσης αυτής: *«Την ντροπή μου την έκρυβα καλά μέσα μου. Ήμουν το καλό κι ευγενικό παιδί από τη μία κι επιθετική με τα παιδιά, τους συμμαθητές μου από την άλλη»(Μαργαρίτα)²⁹⁰*. Επίσης, τη συγκεκριμένη σχέση επιθετικότητας και ντροπής συναντάμε και σε μία αναφορά της Κ.Μάτσα στο επεξεργασμένο υλικό: *«Γινόταν νευρική κι επιθετική σε σημείο που να κακοποιεί τα ζωάκια της»(Πόπη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)²⁹¹*. Οι περιπτώσεις αυτές συγκλίνουν προς το γεγονός ότι η συσσωρευμένη και μη εκφρασμένη ντροπή δύναται να οδηγήσει σε κακοποίηση προσώπων (η Μαργαρίτα κακοποιούσε τους συμμαθητές

²⁸⁶ Ο.π., σελ.111.

²⁸⁷ Χάιδου Α.(1996), ο.π., σελ.160.

²⁸⁸ Briole C. & Clervoy P. & Southwell G. (1998), *Traumatisme, honte et exclusion*, Nervure, XI/8, σελ.30-32 στο Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή*, Αθήνα: Άγρα, σελ.51.

²⁸⁹ Τσίγκανου Ι., Δασκαλάκη Η.Κ. & Τσαμπαλή Δ.(2004), ο.π., σελ.39.

²⁹⁰ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.75.

²⁹¹ Ο.π., σελ.82.

της) ή και ζώων (η Πόπη κακοποιούσε τα κατοικίδια της). Η επιθετικότητα, λοιπόν, έρχεται ως προσπάθεια απομάκρυνσης της ντροπής που αισθάνεται το υποκείμενο²⁹². Περισσότερο, η ντροπή παρουσιάζεται ως μια απειλή προς τον εαυτό, μέσω του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ η βίαιη συμπεριφορά έρχεται ως άμυνα²⁹³.

6.2. Ντροπή κι εξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία καταπιάνεται με τις αφηγήσεις και τις εμπειρίες των υποκειμένων της έρευνας απ' όταν ξεκίνησαν τη χρήση ναρκωτικών.

6.2.1. Η σχέση της χρήσης με την ντροπή

Ένας από τους βασικούς προβληματισμούς που προκύπτουν ήδη από πολύ αρχικό στάδιο, είναι το αν η χρήση ναρκωτικών ουσιών προκαλεί ντροπή ή το αντίστροφο. Οι αφηγήσεις των ουσιοεξαρτημένων γυναικών μας δίνουν την απάντηση τους.

«[...]είχα μεγάλη ντροπή[...]ακόμα και για τη χρήση»(Γιώτα)²⁹⁴, «Σε ηλικία δώδεκα-δεκατριών ετών ξεκίνησα τη χρήση κι αυτό είχε πολλή ντροπή»(Μαρία)²⁹⁵, «Πολλή ντροπή νιώθω για πράγματα και καταστάσεις που έχω περάσει μέσα στη χρήση»(Αθηνά)²⁹⁶. «Δεν θέλω με τίποτα να “ξαναπιω” για να μην ξανακάνω αυτά που έκανα στη χρήση. Δεν θέλω να ξανανιώσω ντροπή»(Αντιγόνη)²⁹⁷.

Από τα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται πως σε τέσσερις περιπτώσεις η χρήση ναρκωτικών ουσιών αποτέλεσε νέα πηγή ντροπής. Μάλιστα, σε μερικές περιπτώσεις έρχεται να προστεθεί και να επιτείνει μια προϋπάρχουσα ντροπή. «Η ντροπή κατοικεί παντού, στην καρδιά, στο μυαλό, στο στομάχι»²⁹⁸ αφηγείται η Μαρία, μιλώντας για το διάχυτο συναίσθημα της ντροπής που αισθανόταν και κατά τη διάρκεια της χρήσης. Όπως είδαμε και στο θεωρητικό πλαίσιο, ο

²⁹² Ahmed E. & Braithwaite V.(2004), “What, Me Ashamed?” *Shame Management and School Bullying*, Journal of Research in Crime and Delinquency , Vol.43, Issue 3, σελ.271.

²⁹³ Elison J. & Garofalo C. & Velotti P.(2014), *Shame and aggression: Theoretical considerations*, Aggression and violent behavior, Elsevier, Vol.19, Issue 4, σελ.447-453.

²⁹⁴ Μάτσα Κ.(2013), ο.π.,σελ.42.

²⁹⁵ Ο.π., σελ.94.

²⁹⁶ Ο.π., σελ.40

²⁹⁷ Ο.π., σελ.115.

²⁹⁸ Ο.π.,σελ.94.

ψυχολόγος Kaufmann μίλησε για την ντροπή που σχετίζεται με την εξάρτηση και συγκεκριμένα για τον φαύλο κύκλο που δημιουργείται²⁹⁹. Οι γυναίκες νιώθουν ανήμπορες και αβοήθητες μπροστά στη χρήση ναρκωτικών ουσιών, η οποία αφενός αποτελεί μια αυτούσια πηγή ντροπής, αφετέρου συνδυάζεται με πράξεις και καταστάσεις που οξύνουν την ντροπή. *«Πνίγομαι, είμαι σαν κατσαρόλα που βράζει και πρέπει να ανοίξω το στόμα μου για να μην εκραγώ»*³⁰⁰, λέει η Μαρία, περιγράφοντας το πώς την έκανε να νιώθει η ντροπή, αλλά και όσα βίωσε κατά τη διάρκεια της χρήσης. Παραθέτουμε δύο ακόμη αποσπάσματα από το δευτερογενές υλικό, που ενισχύουν την επιχειρηματολογία μας πως η χρήση είναι μια νέα πηγή ντροπής: *«Στη συνέχεια προστέθηκε η ντροπή της χρήσης...»*(Ντίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα), *«Ντρεπόταν για την τοξικομανία της[...]*»(Φωτεινή). *«Ντρέπεται πολύ για όσα έχει κάνει μέσα στη χρήση»*(Λίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα).

Ένα διαφορετικό μοτίβο που εντοπίστηκε σε μερικές αφηγήσεις για τη σχέση της ντροπής με την εξάρτηση είναι η χρήση ουσιών για την αντιμετώπιση της πρώτης.

«Η ηρωίνη μου έπαιρνε την ντροπή και μ' έκανε να πιστεύω στον εαυτό μου»(Ρέα)³⁰¹, *«[...]πνίγει την ντροπή στη χρήση ουσιών[...]*»(Πόπη)³⁰². *«Όλοι προσπαθούσαν να με κάνουν να είμαι ένα τίποτα[...]. Κι εγώ έπαιρνα δύναμη από τα ναρκωτικά»*(Μαργαρίτα)³⁰³.

Ο φαύλος κύκλος του Kaufmann συνεχίζεται, καθώς οι ουσίες χρησιμεύουν ως απόδραση από μια αρνητική επίδραση, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η ίδια η ντροπή. Δίνουν στις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες την ψευδαίσθηση πως η αδυναμία και η ανημποριά μετατρέπονται σε δύναμη και πηγή αξίας. Δύο ακόμη περιπτώσεις από το δευτερογενές υλικό της Κ.Μάτσα, ταιριάζουν στο μοτίβο της χρήσης ως απάντηση στο συναίσθημα της ντροπής και τα παραθέτουμε εδώ: *«Η ηρωίνη όμως, όσο διαρκούσε η επήρειά της, έπαιρνε μαζί της την ντροπή, την έκανε να αισθάνεται ότι έχει κι αυτή αξία και μπορεί να κοιτάζει τους άλλους στα μάτια»*(Τασία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁰⁴. *«Στα 15 της άρχισε τη χρήση[...]για να μπορεί*

²⁹⁹ Kaufman G.(2004), ο.π., σελ.55.

³⁰⁰ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.94.

³⁰¹ Ο.π., σελ. 59.

³⁰² Ο.π., σελ.82.

³⁰³ Ο.π., σελ.75.

³⁰⁴ Ο.π., σελ.92.

να αντέχει την πείνα, τις κακουχίες στο δρόμο και προπαντός την ντροπή[...]]»(Κυβέλη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁰⁵.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τις παραπάνω αφηγήσεις για το αν η χρήση γεννά ντροπή ή η ντροπή ωθεί στη χρήση, είναι πως ισχύουν αμφότερα, επιβεβαιώνοντας τον φαύλο κύκλο του Kaufmann³⁰⁶.

6.2.2. Η σχέση της παραβατικότητας με την ντροπή

Η χρήση ναρκωτικών και η ουσιοεξάρτηση έχουν εγγενές εγκληματολογικό ενδιαφέρον στο βαθμό που αποτελούν παραβατική δραστηριότητα. Η σχέση όμως της χρήσης ναρκωτικών με άλλες μορφές εγκλημάτων είναι μια θεματική που έχει απασχολήσει ποικιλοτρόπως την Εγκληματολογία και μέχρι σήμερα παραμένει αμφιλεγόμενη³⁰⁷. Οδηγούν τα ναρκωτικά στο έγκλημα ή το έγκλημα στα ναρκωτικά; Το γεγονός, πάντως, πως η χρήση συνδέεται συχνά με άλλες παραβατικές δραστηριότητες, όπως κλοπές, εφιστά παραπάνω την προσοχή μας από εγκληματολογική σκοπιά.

«Ντρέπομαι[...] γιατί έκλεψα, έκανα πορνεία για να εξασφαλίσω τη δόση μου»(Αντιγόνη)³⁰⁸, «Την είχα υποτιμήσει τη χρήση και δεν το έλεγα, όμως είχα άσχημη συμπεριφορά, και επιτέθηκα και έκλεψα...πολλά...»(Γιώτα)³⁰⁹, «[Ντρέπομαι γιατί]πήγαινα με κάποιον μόνο για να πάρω χρήματα και να κάνω χρήση. Ντρέπομαι που πούλησα τα χρυσαφικά και τη βέρα της μάνας μου[...] γιατί έκλεβα συχνά λεφτά από τις γιαγιάδες μου για να πάω να πιω»(Αθηνά)³¹⁰.

Τα κοινά στοιχεία των παραπάνω αποσπασμάτων από τις αφηγήσεις των γυναικών είναι δύο: η πορνεία και οι κλοπές. Οι ουσιοεξαρτημένοι μέσα στον καταναγκασμό της εξάρτησης, παραβαίνουν συχνά το ισχύον νομικό πλαίσιο³¹¹. Γυναίκες που εκδίδονται είτε από μόνες τους στους δρόμους, είτε σε πορνεία, βιώνουν άσχημες καταστάσεις βίας και εξαθλίωσης. Η χρήση ουσιών δύναται να τις βοηθήσει να περάσουν πιο ανώδυνα αυτές τις καταστάσεις και από την

³⁰⁵ Ο.π., σελ.53-54.

³⁰⁶ Kaufman G.(2004),ο.π.

³⁰⁷ Walters G.D.(1994), *Drugs and crime in lifestyle perspective*, California: Sage Publications, σελ.6.

³⁰⁸ Μάτσα Κ.(2013), Ο.π., σελ.40.

³⁰⁹ Ο.π., σελ.42.

³¹⁰ Ο.π., σελ.115.

³¹¹ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές-Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα, σελ.313.

άλλη η πορνεία συμβάλλει στη συνέχιση της χρήσης, πέρα από ψυχολογικής άποψης και από οικονομικής, αφού προσφέρει στους χρήστες χρήματα για τη δόση τους. Παρουσιάζεται έτσι ως μία λανθασμένη επιλογή πορνείας εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των δύσκολων κοινωνικών περιστάσεων³¹². Επιπλέον, δύο ακόμη περιπτώσεις συναντήσαμε στο δευτερογενές υλικό, όπου η χρήση συνδυαζόταν με πορνεία: «[...]Μια θεία της την πούλησε σε εμπόρους που έκαναν trafficking γυναικών από την Ευρώπη προς την Ελλάδα[...] προσπάθησε να ξεφύγει από τα κυκλώματα ενώ συνέχιζε να κάνει χρήση ουσιών»(Κυβέλη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³¹³. «Ντρέπεται γιατί η γιαγιά της είχε “μπαρ” με κορίτσια, γιατί η ίδια ακολούθησε αυτόν το δρόμο»(Ρούλα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³¹⁴.

Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία που παραθέσαμε στο θεωρητικό πλαίσιο για τη σχέση χρήσης και πορνείας, καθώς σχεδόν το 50% των εξαρτημένων γυναικών καταφεύγει στην πορνεία για να βρει τη δόση της και για να επιβιώσει. Το αντίστοιχο ποσοστό στους άντρες φτάνει το 6%³¹⁵. Παράλληλα, μας παρουσιάζεται η κλοπή χρημάτων ή αντικειμένων, τόσο από αγνώστους, όσο και από συγγενικά πρόσωπα, προκειμένου οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες να εξασφαλίσουν τη δόση τους. Επομένως, το κόστος απόκτησης ορισμένων ουσιών, δύναται να οδηγήσει στη διάπραξη εγκληματικών πράξεων με στόχο να καλυφθεί η ολοένα και αυξανόμενη εξάρτηση από τα ναρκωτικά³¹⁶. Η πρακτική της κλοπής, ληστείας ή/και διακίνησης ναρκωτικών, είναι μία από τις πιθανές συνδέσεις χρήσης ναρκωτικών και εγκληματικότητας σύμφωνα με το μοντέλο του Nadelmann³¹⁷, όμως δεν είναι η μόνη. Η βίαιη συμπεριφορά ως συνέπεια των ιδιοτήτων ορισμένων ναρκωτικών ουσιών ή η διεφθαρμένη και εγκληματική συμπεριφορά των μεγαλομπόρων είναι μερικές ακόμη.

³¹² Ορφανάκη Κ.(2017), *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ενήλικων Κρατουμένων Μαθητών γύρω από το Εγκληματικό Φαινόμενο. Η περίπτωση του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας των Φυλακών Κορυδαλλού στο Εγκληματολογικές Μελέτες*, Διεύθυνση σειράς: Ζαραφωνίτου Χ., Αθήνα: Διόνικος, Τεύχος 3, σελ.46.

³¹³ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.54.

³¹⁴ Ο.π., σελ.57.

³¹⁵ Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές-Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα, σελ.283-284.

³¹⁶ Κίτσος Γ., *Εγκληματικότητα χρηστών ναρκωτικών ουσιών και κοινωνικός αποκλεισμός στο Ζαραφωνίτου Χ. & Τσίγκανου Ι.(2002), Προς ένα αυτόνομο πρότυπο αξιολόγησης παρεμβάσεων στον τομέα της ουσιοεξάρτησης, όπως αναφέρεται στο Ναρκωτικά Τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη Ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.178.

³¹⁷ Nadelmann E., *The Case for Legalization*, ανακτήθηκε

από: <http://web.uncg.edu/dcl/courses/viceCrime/m6/nadelmann%20-%20the%20case%20for%20legalization.htm>, στις 28 Σεπτεμβρίου 2019.

Φαίνεται πως υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη χρήση ναρκωτικών και το έγκλημα, ωστόσο η σχέση αυτή δεν έχει μόνο μία όψη. Υπάρχει και η υπόθεση πως η σχέση ναρκωτικών-εγκληματικότητας είναι διπλής κατεύθυνσης, δηλαδή η χρήση ναρκωτικών ωθεί τα άτομα στη διάπραξη εγκληματικών πράξεων, καθώς μειώνει τις αναστολές τους, ενώ η συμμετοχή τους σε διαφόρων ειδών παρεκκλίσεις εισάγει τα άτομα στη χρήση ναρκωτικών ουσιών, εφόσον του παρέχει όλες τις κατάλληλες συνθήκες (περιβαλλοντικές και κοινωνικές) για να μυηθούν σε αυτή. Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος μεταξύ παραβατικότητας και χρήσης, που ενέχει μάλιστα διαφόρων ειδών ντροπές, όπως είδαμε (ντροπή για πορνεία, ντροπή για κλοπές, ντροπή για την ίδια τη χρήση). Τα ναρκωτικά, λοιπόν, μπορεί να προκαλούν το έγκλημα σε μία περίπτωση, σε μια δεύτερη δύναται να είναι επίπτωση του εγκλήματος, ενώ σε μια άλλη μπορεί να μην έχουν καμία απολύτως σχέση³¹⁸.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που προκύπτει είναι η διαλεκτική σχέση μεταξύ ντροπής και παραβατικότητας. Ειδικότερα, μας παραπέμπει στη θεωρία των G. Sykes και D.Matza για τις τεχνικές εξουδετέρωσης, που είδαμε στο θεωρητικό μας πλαίσιο. Τα συναισθήματα ενοχής και ντροπής που αισθάνεται το άτομο όταν διαπράττει μία παράβαση σημαίνει πως έστω μερικώς αποδέχεται τις κυρίαρχες αξίες και τους κανόνες συμμόρφωσης της ευρύτερης κοινωνίας³¹⁹. Μοιάζει μ' αυτό που αναφέρει και η Κ.Μάτσα στο βιβλίο της, πως η ντροπή αποτελεί παράλληλα μία ύστατη προσπάθεια επικοινωνίας με το ευρύτερο σύνολο, μία έκφραση αποδοχής των κανόνων και των αξιών της κοινωνίας που το απορρίπτει³²⁰. Η ντροπή που αισθάνονται τα υποκείμενα της έρευνας σημαίνει πως αναγνωρίζουν την ανηθικότητα των πράξεών τους, άρα αναγνωρίζουν και μερικώς υιοθετούν την κυρίαρχη ηθική.

Σε τρεις από τις ιστορίες των γυναικών συναντάμε και τον εγκλεισμό, ως απόρροια των παραβατικών πράξεων. Η «σφραγίδα» του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, παγιώνει την εικόνα της γυναίκας-παραβάτη και φαίνεται να σχετίζεται με την όξυνση του συναισθήματος της ντροπής.

³¹⁸ Walters G.D.(1994), *ο.π.*, σελ.95.

³¹⁹ G.Sykes & D.Matza(1957), *ο.π.*, σελ. 665.

³²⁰ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.50-51.

«Μπήκα φυλακή κατά τη διάρκεια της χρήσης και τότε με έβαλαν όλοι απέναντι. Τη φυλακή προσπαθώ να την αφήσω πίσω μου, είναι φτιαγμένη από ένα σίδερο που δεν λυγίζει και τα υλικά του έφεραν ο αδερφός και η μάνα μου, αλλά και ο θάνατος»(Αντιγόνη)³²¹.

Στην περίπτωση της Αντιγόνης, όπου έχουμε πρωτογενές υλικό, η φυλακή έρχεται σαν ένα ακόμη «στρώμα» ντροπής, πάνω στην ήδη συσσωρευμένη από τη χρήση και τα αρνητικά παιδικά βιώματα, ντροπή. Νιώθει ότι εκτίθεται στα μάτια του περίγυρου, καθώς γνωρίζει πως έχει διαπράξει κάτι παράνομο και ντρέπεται γι' αυτό. *«[...] τα υλικά έφεραν ο αδερφός μου και η μάνα μου[...]τότε με έβαλαν όλοι απέναντι[...]»³²²*, αφηγείται συγκεκριμένα, δείχνοντας πως η απόρριψη από το στενό και ευρύτερο κοινωνικό της κύκλο εξαιτίας της φυλακής, έρχεται να επισφραγίσει τους λόγους της απόρριψης και να επιτείνει την ντροπή της.

Οι άλλες δύο περιπτώσεις εγκλεισμού προκύπτουν από το δευτερογενές υλικό, όπως το επεξεργάστηκε η Κ.Μάτσα, αλλά επειδή αφορά περιπτώσεις που εντάσσονται στο συγκεκριμένο μοτίβο, τις παραθέτουμε για να έχουμε ευρύτερη εικόνα: *«Ντρέπεται γιατί έχει περάσει από τη φυλακή»(Ρούλα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³²³. «[...]Δεν είχε νομιμοποιητικά έγγραφα, συνελήφθη και παρέμεινε στο Τμήμα Μεταγωγών»(Κυβέλη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³²⁴. Στην πρώτη περίπτωση, ντροπή κι εγκλεισμός παρουσιάζονται σε αιτιακή σχέση. Στη δεύτερη, παρουσιάζεται η ιστορία της αλλοδαπής Κυβέλης, που εκδιόταν αναγκαστικά, καθώς ήταν θύμα sex trafficking.*

Η ποινή και ο εγκλεισμός έχει υποστηριχθεί πως έχουν μια στιγματιστική λειτουργία³²⁵, καθώς αναπαράγουν το στερεότυπο του εγκληματία στις συλλογικές παραστάσεις³²⁶. Έτσι, στο στίγμα που βιώνει η ουσιοεξαρτημένη γυναίκα ως ανάξια ύπαρξη, προστίθεται και το ιστορικό της φυλάκισης. Πρόκειται για ένα στίγμα που έχει πολύ μεγαλύτερη διάρκεια από τον ίδιο των εγκλεισμό, ενώ δύναται να οδηγήσει και σε δευτερογενή παρέκκλιση³²⁷. Αυτό, όπως μαρτυρούν, δημιουργεί έναν νέο κύκλο ντροπής για τις γυναίκες, καθώς η εμπλοκή τους με τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο είναι σαν να παγίωσε την εικόνα του περιθωριοποιημένου που είχαν οι άλλοι

³²¹ Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.39.

³²² Ο.π.

³²³ Ο.π., σελ.57.

³²⁴ Ο.π., σελ.54.

³²⁵ Ζαραφωνίτου Χ.(2004), ο.π.

³²⁶ Δασκαλάκης Η.(1985), *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.148.

³²⁷ Ζαραφωνίτου Χ.(2004), ο.π.

για εκείνες, βάζοντας τους την «επίσημη σφραγίδα» του χρήστη-εγκληματία. Τέτοιες πρακτικές, αφενός ενδέχεται να μπλέξουν πιο βαθιά τα υποκείμενα στο φαύλο κύκλο της χρήσης-παράβασης, αφετέρου διαιωνίζουν την κατασταλτική αντιμετώπιση των εξαρτημένων έναντι της θεραπευτικής αντιμετώπισης.

6.2.3. Σχέσεις ντροπής κατά τη διάρκεια της χρήσης

Από τη μέχρι τώρα ανάλυση μας, παρατηρούμε πως το σημείο έναρξης του συναισθήματος της ντροπής είναι κατά βάση τα παιδικά χρόνια, τότε που τα υποκείμενα ξεκίνησαν να αντιλαμβάνονται το περιβάλλον τους και να διαμορφώνονται ως προσωπικότητες. Η πορεία προς τη χρήση ουσιών είχε πολλή ντροπή κι απ' ότι είδαμε και η ίδια η χρήση ως στιγματιστική πράξη. Ενδιαφέρον έχει να δούμε πως διαμορφώθηκαν οι ήδη υπάρχουσες και οι νέες σχέσεις(οικογενειακές, φιλικές κλπ.) κατά τη διάρκεια της χρήσης.

«Η σχέση μου με τη γιαγιά μου ήταν σχέση ντροπής[...]Όλες οι σχέσεις που είχα με το άμεσο οικογενειακό μου περιβάλλον είναι σχέσεις ντροπής, ιδιαίτερα με τον πατέρα μου»(Γιάννα)³²⁸. «[...]Ντρέπομαι για όλα. Έχω θυμό με την οικογένειά μου και συχνά κάνω κακές σκέψεις που ντρέπομαι να τις πω»(Μαρία)³²⁹. «Όταν ήμουν μικρή ένιωθα ντροπή για όλο το σπίτι. Ένιωθα ότι υπήρχε πολύ βρομιά εκεί μέσα, πολύ ψέμα, κακοποίηση, ουσίες, αλκοόλ, παραβατικότητα»(Λίνα)³³⁰.

Τα παραπάνω αποσπάσματα μας δείχνουν πως αρχικά οι οικογενειακές σχέσεις, που ανέπτυξαν οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες, «χτίστηκαν» πάνω σε θεμέλια ντροπής. Στις περιπτώσεις της Μαρίας και της Λίνας, παρατηρούμε πως η ντροπή είναι τόσο διάχυτη, που την αισθάνονται και για λογαριασμό της οικογένειάς τους, εφόσον τα μέλη της επιδίδονται σε παραβατικές δραστηριότητες. Αυτό μας παραπέμπει εκ νέου στη θεωρία των G.Sykes και D.Matza, καθώς έχει παρατηρηθεί ότι οι νεαροί παραβάτες μπορεί να νιώσουν μεγάλη πικρία και απογοήτευση, όταν «σημαντικοί άλλοι» και στη συγκεκριμένοι περίπτωση στενά συγγενικά πρόσωπα, παρανομούν³³¹. Στο δευτερογενές υλικό, συναντάμε ξανά το μοτίβο της «ντροπής για τους

³²⁸ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.39

³²⁹ Ο.π., σελ.94.

³³⁰ Ο.π., σελ.113.

³³¹ Sykes G. & D.Matza(1957), ο.π., σελ. 665.

άλλους», καθώς η Ρούλα *«Ντρέπεται για τον αδερφό της, που είναι ομοφυλόφιλος, κάτι που οι γονείς δεν αποδέχονται[...]* Ντρέπεται γιατί η γιαγιά της είχε “μπαρ με κορίτσια”»³³².

Παρατηρήσαμε πως και οι ευρύτερες σχέσεις, ερωτικές ή με τον κοινωνικό περίγυρο, κατά τη διάρκεια της χρήσης παρουσιάζονται επίσης ως σχέσεις ντροπής. *«Με τον πατέρα της κόρης μου, επίσης χρήστη, η σχέση μας είναι μια σχέση ντροπής»*³³³, αναφέρει η Μαργαρίτα σ’ ένα άλλο σημείο της αφήγησής της. Παράλληλα, δύο ακόμη περιπτώσεις από το δευτερογενές υλικό ενισχύουν το μοτίβο αυτό και θεωρούμε βοηθητικό να τις παραθέσουμε. *«Ντρεπόταν για τους εξευτελισμούς στους οποίους υποβαλλόταν από όποιο πρόσωπο βρισκόταν κοντά της και της συμπεριφερόταν λες και ήταν σκουπίδι»*³³⁴, αναφέρει η Κ.Μάτσα για την Τασία, που βίωνε την ταπείνωση από τα κοντινά της πρόσωπα, αφού την εξευτέλιζαν και την υποτιμούσαν . *«[...] η ντροπή ότι έγινε το “πρεζάκι” και την έδειχναν με το δάχτυλο οι γείτονες»*³³⁵, σημειώνει για την Ντίνα.

Σε δύο από τις παραπάνω περιπτώσεις δηλώνεται ρητά πως η χρήση ουσιών υπήρχε στο οικογενειακό περιβάλλον ή στις ερωτικές σχέσεις που σύνηπταν οι γυναίκες (Μαργαρίτα και Λίνα). Όπως αναφέραμε και στην περιγραφή του πληθυσμού, τέσσερις από τις δεκαεπτά περιπτώσεις είχαν στο κοντινό τους περιβάλλον άτομα που έκαναν χρήση ναρκωτικών, ενώ σε δύο υπήρξε απώλεια συγγενικού προσώπου εξαιτίας της χρήσης. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι και το γεγονός πως επτά από τις γυναίκες του πληθυσμού είχαν ερωτικούς συντρόφους χρήστες , εκ των οποίων οι τέσσερις δήλωσαν ρητά πως μυήθηκαν στη χρήση από τον σύντροφο τους. Αυτό μας φέρνει στο νου τη θεωρία του Sutherland που παρουσιάσαμε στο θεωρητικό μας πλαίσιο, σύμφωνα με την οποία η συναναστροφή με παραβατικά άτομα προωθεί την παράβαση³³⁶ και στη συγκεκριμένη περίπτωση τη χρήση.

Η ντροπή και η ταπείνωση έχει πια διαποτίσει και σφραγίσει όλες τις σχέσεις των γυναικών, που πλέον δεν αισθάνονται μόνο ντροπή για τις ίδιες και τις πράξεις τους, αλλά και για τους άλλους (συντρόφους, οικογενειακά μέλη). *«[...]Ένιωθα ντροπή για όλο το σπίτι»*³³⁷, αναφέρει η Λίνα,

³³² Ο.π., σελ.57.

³³³ Ο.π., σελ.75.

³³⁴ Ο.π., σελ.92.

³³⁵ Ο.π., σελ.35.

³³⁶ Becker S.H. σε μτφρ Κούτζογλου Α. & Μπουρλιάσκος Β.Γ.Ι.(2000), ο.π.

³³⁷ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.113.

καθώς μεγάλωσε σ' ένα περιβάλλον κακοποίησης (σεξουαλικής, σωματικής, ψυχολογικής), μέσα στο οποίο έγινε και η ίδια ουσιοεξαρτημένη. «*Ντρέπεται για τον αδερφό της[...]*»³³⁸ λέει η Ρούλα, καθώς αισθανόταν ντροπή για λογαριασμό του αδερφού της, επειδή η οικογένειά του τον είχε απορρίψει ως ομοφυλόφιλο. Είναι η μόνη ιστορία που έχει αναφορά στην ομοφυλοφιλία, αλλά παρατηρούμε πως και αυτή θεωρείται λόγος περιθωριοποίησης και στιγματισμού, ακόμη κι από την ίδια την οικογένεια. Επίσης, η Ρούλα ντρεπόταν που η γιαγιά της είχε πορνείο κι έτσι ξεκίνησε να εκδίδεται και η ίδια. Αισθάνονται ντροπή, όχι μόνο εξαιτίας των άλλων και για όσα κάνουν μέσα στις σχέσεις αυτές, αλλά και για λογαριασμό των άλλων. Μ' αυτό τον τρόπο αναγνωρίζουν ποιοι άνθρωποι και καταστάσεις ήταν προβληματικοί και τις επηρέασαν αρνητικά, βοηθώντας τις ενδεχομένως να διαχειριστούν και να καταπραΰνουν σταδιακά τη δική τους ντροπή.

6.2.4. Η παράμετρος της μητρότητας και η ντροπή

Η εγκυμοσύνη και η μητρότητα σε συνδυασμό με την ουσιοεξάρτηση είναι μια περίπλοκη κατάσταση. Κάθε γυναίκα που είναι ουσιοεξαρτημένη θεωρείται πως θέτει σε κίνδυνο την ίδια αλλά και το έμβρυο/παιδί της³³⁹. Το γεγονός πως έξι γυναίκες του πληθυσμού είναι μητέρες και ορισμένες από αυτές αναφέρονται στο θέμα της μητρότητας και τη σχέση της με την ντροπή, χρήζει περαιτέρω εμβάθυνσης.

*«Ντράπηκα όταν γέννησα την κόρη μου και την άφησα για να πάω στην πιάτσα»(Αντιγόνη). «Είμαι άγαμη μητέρα-ακόμη κι αυτό είναι πολλή ντροπή»(Γιώτα)*³⁴⁰. *«Ίσως να ντρέπομαι ακόμα [...]για την κόρη μου που είναι εξώγαμη»(Κυβέλη)*³⁴¹. *«[Η γιαγιά μου] με έδιωξε από το χωριό όταν κατάλαβε ότι είμαι έγκυος, φοβόταν τι θα πει το χωριό, ήθελε να δώσουμε το παιδί»(Μαργαρίτα)*³⁴².

Στον πληθυσμό μας, από τις έξι συνολικά μητέρες, οι τρεις δήλωσαν ρητά στις αφηγήσεις τους ότι η μητρότητα αποτέλεσε μια ακόμη πηγή ντροπής. Η Γιώτα και η Κυβέλη ντρεπόντουσαν επειδή είχαν παιδί εκτός γάμου, κάτι το οποίο για εκείνες, δεν ανταποκρινόταν στα κοινωνικά πρότυπα της τυπικής οικογένειας. Στο σύνολο σχεδόν του δυτικού κόσμου, την υποχρέωση της

³³⁸ Ο.π., σελ.57.

³³⁹ Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), ο.π., σελ.49.

³⁴⁰ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.42.

³⁴¹ Ο.π., σελ.55.

³⁴² Ο.π., σελ.75.

ανατροφής- συντήρησης των παιδιών την είχε ο σύζυγος της μητέρας, δηλαδή είτε πατέρας είτε πατριός των παιδιών³⁴³. Επομένως, η άγαμη- μητέρα θεωρείται μια αντισυμβατική φιγούρα, καθώς η μητέρα παρουσιαζόταν εξαρτημένη από τον εκάστοτε άντρα για την ανατροφή των παιδιών, κάτι το οποίο αναδεικνύεται και από δύο από τις παραπάνω αφηγήσεις. Η Αντιγόνη από την άλλη, αισθάνθηκε ντροπή όταν εγκατέλειψε η ίδια την κόρη της για χάρη της χρήσης κι έτσι δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στο μητρικό της ρόλο, όπως και η δική της μητέρα, που αδιαφορούσε για εκείνη όταν ήταν μικρή. Μάλιστα, η κόρη της την φωνάζει «θεία», γιατί της έχουν πει ότι η μητέρα της έχει πεθάνει και τη μεγαλώνει η γιαγιά της. Η κρυψίνοια αυτή είναι απόρροια ντροπής, τόσο για τον κοινωνικό περίγυρο όσο και για την ίδια, που δεν κατάφερε να γίνει σωστή μητέρα. Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις ως πηγή ντροπής παρουσιάζουν ένα κοινό στοιχείο: την αποτυχία των ουσιοεξαρτημένων γυναικών να αναλάβουν το μητρικό τους ρόλο. Η εγκυμοσύνη και η μητρότητα χαρακτηρίζονται γενικά από ισχυρή αμφισημία μεταξύ εθισμού και γονικής μέριμνας³⁴⁴. Οι ουσιοεξαρτημένες μητέρες/εγκυμονούσες κατακλύζονται από αμφίθυμα συναισθήματα, από τη μία άγχος, απελπισία, αγωνία, από την άλλη ελπίδα³⁴⁵. Δεν είναι τυχαίο, που όλα τα υποκείμενα της έρευνας που είναι μητέρες αποφάσισαν να κυοφορήσουν και να γεννήσουν τα παιδιά τους, αψηφώντας τις αντίξοες συνθήκες. Απόρροια όμως, της αμφισημίας αυτής είναι η ενοχή, που όπως είδαμε έπεται της ντροπής, καθώς αισθάνονται ότι αδυνατούν να γίνουν άξιες μητέρες.

Επίσης, στην περίπτωση της Μαργαρίτας, παρόλο που δεν δηλώνεται ρητά η ντροπή που αισθανόταν, όταν έμεινε έγκυος, η γιαγιά της με τη στάση της της έδειξε ότι θα έπρεπε να κρύβεται από τον κοινωνικό της περίγυρο, γιατί ήταν άγαμη μητέρα και ουσιοεξαρτημένη. Παρόλο που είχε αποφασίσει η ίδια να κρατήσει το παιδί, οι δικοί της την ανάγκασαν να μην βγαίνει από το σπίτι στο χωριό που έμενε τότε για να μην καταλάβει κανείς τίποτα. Εδώ, πέρα από την ντροπή της εγκυμοσύνης εκτός γάμου, αναδεικνύονται και τα αυστηρά περιοριστικά όρια της μικρής κοινωνίας. Το χωριό, ο κοινωνικός περίγυρος, θεωρούσε ανήθικη την άγαμη μητέρα, πόσο μάλλον την ουσιοεξάρτηση και την απόκτηση παιδιού με επίσης χρήστη

³⁴³ Μαράτου-Αλιμπράντη Λ.(1998), *ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΕΚΚΕ: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τομ.95, σελ.195.

³⁴⁴ Silva S. ,Pires A. , Guerreiro C. & Cardoso A.(2012), *Balancing motherhood and drug addiction: The transition to parenthood of addicted mothers*, Journal of Health Psychology, 18(3), σελ.362.

³⁴⁵ Ο.π.

σύντροφο. Το αποτέλεσμα ήταν ο εγκλεισμός της Μαργαρίτας για έξι μήνες στο σπίτι, ώστε να μην διαπομπευθούν από το χωριό, μέχρι που τελικά ήρθε στο 18 ΑΝΩ και γέννησε στα πλαίσια της απεξάρτησης.

Υπάρχουν δύο ακόμη ιστορίες ουσιοεξαρτημένων γυναικών στον πληθυσμό που είναι μητέρες (Λίνα και Τασία). Σ' αυτές, δεν υπάρχει κάποια άμεση αναφορά σε ντροπή που να έχει την πηγή της στη μητρότητα. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη ανάγνωση στο δευτερογενές υλικό μας βοηθά να εμβαθύνουμε στο λανθάνον νόημα τους. Η Τασία και η Λίνα έκαναν παιδί με σύντροφο χρήστη, με την πρώτη να γεννάει πρόωρα στο μπάνιο της ως αποτέλεσμα ξυλοδαρμού από το σύντρόφό της και τη δεύτερη να γεννά το παιδί, παρά τις αντιρρήσεις του συντρόφου της, ενώ κάνει χρήση και συνάπτει ερωτικές σχέσεις με άλλους κρυφά από εκείνον. Έτσι, σ' αυτό το περιβάλλον εξαθλίωσης, βίας και ναρκωτικών, οι γυναίκες αυτές καλούνται να αναλάβουν και το ρόλο της μητέρας. Η Λίνα παραδέχεται ότι ντρέπεται για όλα όσα έκανε μέσα στη χρήση, συμπεριλαμβανομένης και της γέννησης του γιου της, παρόλο που απείχε από τα ναρκωτικά για αρκετό καιρό πριν και μετά το πέρας της κύησης. Η συστηματική χρήση ναρκωτικών την είχε εξαθλιώσει και η ίδια ντρεπόταν γι' αυτό. Η Τασία έφερε στον κόσμο το παιδί της σ' ένα ακατάλληλο περιβάλλον και μόνη της, χωρίς τη στήριξη του συντρόφου της και πήγε στο μαιευτήριο με το παιδί στα χέρια. Μέσα στην ντροπή και την ταπείνωση από τους εξευτελισμούς των συντρόφων της και ειδικότερα τον ξυλοδαρμό του τελευταίου, αναπόφευκτα προστίθεται η ντροπή της γέννησης ενός παιδιού σ' ένα αφιλόξενο και τοξικό περιβάλλον. Το συναίσθημα της ενοχής εμφανίζεται ξανά κι εδώ, με τις δύο γυναίκες να αισθάνονται τα παιδιά τους ως βάρος, εφόσον αποτυγχάνουν σ' έναν ακόμη τομέα της ζωής τους, που μάλιστα θεωρείται και από τις πιο σημαντικές στιγμές στη ζωή μιας γυναίκας.

Η μητρότητα και η ουσιοεξάρτηση μπορούν να αποκτήσουν μια ποιοτική σχέση, με την πρώτη να αποτελεί κίνητρο για την απαλλαγή από τη δεύτερη. Αυτό βέβαια, είναι πιο εφικτό να γίνει όταν υπάρχει υποστηρικτικό περιβάλλον (οικογένεια, σύντροφοι) κάτι το οποίο στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ίσχυε³⁴⁶. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το ζήτημα με την ανάλυση των σχετικών αποσπασμάτων στο στάδιο της απεξάρτησης.

6.2.5. Η παράμετρος της οροθετικότητας και η σχέση της με την ντροπή

³⁴⁶ Ο.π., σελ.364.

Σε μία από τις περιπτώσεις που περιλαμβάνονται στο βιβλίο, παρουσιάζεται το στοιχείο της οροθετικότητας και η σχέση της με τη χρήση και την ντροπή. Αυτή είναι η ιστορία της Φωτεινής, όπως μας την παρουσιάζει δευτερογενώς η Κ.Μάτσα. Για την συγκεκριμένη περίπτωση δεν έχουμε πρωτογενές υλικό, όμως επειδή είναι μοναδική, αναφέρουμε με κάθε επιφύλαξη, το ήδη επεξεργασμένο υλικό που έχουμε στα χέρια μας.

«Από τότε που έμαθε πως είναι οροθετική ντρέπεται ακόμα περισσότερο. Θεωρεί ότι κουβαλά ένα στίγμα, ότι οι άνθρωποι γύρω της την αποφεύγουν για να μην “κολλήσουν”, ότι είναι έτοιμοι να τη διασύρουν»(Φωτεινή, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁴⁷.

Όπως είπαμε, αποτελεί τη μοναδική ιστορία από τον πληθυσμό, που η ουσιοεξάρτηση συναντά τον ιό του AIDS. Οι γυναίκες ουσιοεξαρτημένες υπολογίζεται ότι παρουσιάζουν πέντε φορές παραπάνω πιθανότητα να μολυνθούν από HIV. Αυτό σχετίζεται με τον τρόπο που προσλαμβάνουν το ρίσκο στις σεξουαλικές επαφές: ενώ οι άντρες ανησυχούν για τη μετάδοση του ιού, οι γυναίκες ανησυχούν περισσότερο για μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη³⁴⁸. Επίσης, οι γυναίκες ουσιοεξαρτημένες παρουσιάζουν διαταραγμένο κύκλο έμμηνου ρύσης και το ενδιαφέρον τους για τρόπους αντισύλληψης μειώνεται, ενώ το ρίσκο για HIV αυξάνεται³⁴⁹. Ας μην λησμονούμε και πως η πορνεία είναι συνήθης πρακτική στις γυναίκες, ώστε να προμηθευτούν ναρκωτικά.

Στο απόσπασμα αυτό, το σημείο της διάγνωσης της οροθετικότητας δημιουργεί ένα ακόμη στρώμα ντροπής στο υποκείμενο. Σαν να μην έφτανε το στίγμα της χρήσης, έρχεται και το στίγμα της ανίατης ασθένειας, βάζοντας το δικό της λιθαράκι στη συσσωρευμένη ντροπή. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Goffman, το στίγμα αποτελεί κοινωνική κατασκευή, έναν χαρακτηρισμό που η ίδια η κοινωνία αποδίδει σε συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ατόμων³⁵⁰. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για διπλό στίγμα (χρήση-οροθετικότητα) και η αντιμετώπιση του περίγυρου επιτείνει σαφώς την ντροπή της συγκεκριμένης γυναίκας, εφόσον την αντιμετωπίζουν ως μίαςμα, την περιθωριοποιούν και την ταπεινώνουν. Η στάση αυτή έχει διπλό στόχο, αφενός οι ίδιοι (τα μέλη της κοινωνίας) να προστατευθούν από την ασθένεια, αφετέρου να επιβεβαιώσουν και να κάνουν σαφή τη δική τους κανονικότητα. Μια αντιμετώπιση

³⁴⁷ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.97.

³⁴⁸ Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), ο.π., σελ.48.

³⁴⁹ Ο.π.

³⁵⁰ Goffman E. σε μτφρ. Μακρυγιώτη Δ.(2001), ο.π., σελ.64-65.

που παράλληλα καταδεικνύει την άγνοια και την ημιμάθεια που υπάρχει γύρω από την ασθένεια του AIDS, θεωρώντας ότι μπορεί να μεταδοθεί με την απλή σωματική επαφή. Η δαιμονολογία αυτή ενισχύεται σαφώς από τα MME (υπενθυμίζουμε την υπόθεση διαπόμπευσης των 12 οροθετικών γυναικών το 2012), αναπαράγοντας και διαωνίζοντας προκαταλήψεις του περασμένου αιώνα, όταν ο ιός HIV ήταν μια ασθένεια αμφιλεγόμενη και ανεξέλεγκτη. Η καλλιέργεια φόβου και ανησυχίας γύρω από τέτοιες περιπτώσεις δεν ευνοεί καμία από τις δύο πλευρές, αφού στιγματίζει τον ασθενή και τρομοκρατεί την υπόλοιπη κοινωνία, χωρίς να προσφέρει ουσιαστική λύση.

6.3. Ντροπή και απεξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις

Το εσωτερικό κίνητρο του εξαρτημένου να απέχει από τη χρήση ναρκωτικών και όποια συναφή εγκληματική δραστηριότητα θεωρείται βασικό συστατικό για την ένταξη σ' ένα θεραπευτικό πρόγραμμα με τελικό στόχο την απεξάρτηση³⁵¹. Έχει υποστηριχθεί ότι γυναίκες είναι πιο πιθανό να συναντήσουν εμπόδια κατά την απεξάρτηση, παρά οι άντρες³⁵². Η έλλειψη υποστηρικτικού περιβάλλοντος, το στίγμα της εξάρτησης και των συναφών δραστηριοτήτων, όπως η πορνεία, αλλά και οι περιορισμένες επιλογές που έχουν αν περιμένουν παιδί ή είναι ήδη μητέρες, αποτελούν μερικά από τα εμπόδια³⁵³.

Στην τελευταία αυτή ενότητα, λοιπόν, που είναι αφιερωμένη στην απεξάρτηση, εξετάζουμε όλα τα παραπάνω ζητήματα. Ουσιαστικά, πρόκειται για το χρονικό εκείνο σημείο που η Κατερίνα Μάτσα συναντά τις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες στο 18 ΑΝΩ, στο πλαίσιο του οποίου αφηγούνται σ' αυτήν (πρωτογενώς) και σ' εμάς (δευτερογενώς) τις ιστορίες ζωής τους. Οι μαρτυρίες τους για το πώς βιώνουν το συναίσθημα της ντροπής, συμπίπτουν με το παρόν τους, δηλαδή τη διαδικασία της απεξάρτησης.

6.3.1. Η «ντροπή» σε λέξεις

Πριν την περαιτέρω εμβάθυνση, κρίνεται απαραίτητο για την αξιοπιστία της έρευνας να σημειωθεί ότι τα αποσπάσματα που αναφέρονται στην εκτίμηση της θεραπευτικής διαδικασίας

³⁵¹ Gideon L.(2009), *Drug Offenders' Perceptions of Motivation: The Role of Motivation in Rehabilitation and Reintegration στο Therapy and Comparative International Journal of Offender Criminology*, New York: Sage Publications, Vol.54, No.4, σελ.597.

³⁵² Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), *ο.π.*, σελ.36-37

³⁵³ *Ο.π.*

ενδέχεται να είναι biased, καθώς πρόκειται για υποκειμενικές προσλήψεις που αφορούν την πορεία τους σ' ένα πρόγραμμα απεξάρτησης, με συγκεκριμένα στάδια, διαδικασίες και προγράμματα. Αφενός, εμείς δεν είχαμε πρόσβαση σ' αυτό, αφετέρου συλλέξαμε και αναλύσαμε δευτερογενές υλικό. Παρ' όλα αυτά, το χρησιμοποιήσαμε και το επεξεργαστήκαμε με κάθε επιφύλαξη για την εγκυρότητά του.

Τρεις από τις δεκαεπτά γυναίκες έχουν ολοκληρώσει το πρόγραμμα του 18 ΑΝΩ. Από αυτές μόνο μία δηλώνει ρητά πως έχει ξεπεράσει οριστικά την ντροπή που αισθανόταν. Οι άλλες δύο συμβαδίζουν με όσες βρίσκονται ακόμη στη διαδικασία της απεξάρτησης: αισθάνονται ακόμη ντροπή αλλά την επεξεργάζονται και σταδιακά τη χειρίζονται.

«[...] τώρα πια μπορώ να μιλώ ελεύθερα. Ντρέπομαι πολύ λιγότερο»(Αντιγόνη)³⁵⁴. «Μέσα μου παλεύω να νικήσω την ντροπή. Είμαι καλά χωρίς να είμαι νικήτρια»(Γιώτα)³⁵⁵. «Τώρα πια ντρέπομαι λιγότερο... Έχω όμως πολύ δρόμο μπροστά μου»(Ρούλα)³⁵⁶. «Ντρέπομαι ακόμα, όμως το παλεύω μέρα με τη μέρα»(Καίτη)³⁵⁷.

Με μία ανάγνωση των παραπάνω αποσπασμάτων, το κοινό μοτίβο που προκύπτει είναι πως βρίσκονται σε καλό δρόμο σχετικά με την ντροπή που αισθάνονται, χωρίς όμως να έχουν απαλλαχτεί τελείως από αυτή. Το γεγονός πως στα πλαίσια των θεραπευτικών προγραμμάτων ξεκινούν και κάνουν λόγο την ντροπή, δηλαδή την εξωτερικεύουν και την παραδέχονται, φαίνεται πως είναι ένα πρώτο πολύ σημαντικό βήμα. Μιλάνε όλο και πιο *ελεύθερα* για το συναίσθημα αυτό, κάτι το οποίο συμβάλλει και στην προσωπική τους ανεξαρτητοποίηση σε ψυχολογικό επίπεδο, αφού η ντροπή τις βασάνιζε. Οι λέξεις και οι φράσεις που χρησιμοποιούν «σε μεγάλο βαθμό», «ακόμα», «πολύ λιγότερο» μαρτυρούν πως βρίσκονται στο στάδιο της επεξεργασίας όλων των βιωμάτων και των καταστάσεων της ζωής τους, που τις έκαναν ντρέπονται. Η πηγή μπορεί να είναι μακριά, αλλά η διαδικασία της απεξάρτησης μοιάζει να έχει ανοίξει το σωστό μονοπάτι.

Από το δευτερογενές υλικό, αξίζει να χρησιμοποιήσουμε ορισμένες φράσεις της Κ.Μάτσα που ενισχύουν το παραπάνω μοτίβο, δείχνοντας πως οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες αρχίζουν να

³⁵⁴ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.40

³⁵⁵ Ο.π., σελ.43.

³⁵⁶ Ο.π., σελ.80.

³⁵⁷ Ο.π., σελ.57.

διαχειρίζονται την ντροπή τους στο θεραπευτικό πλαίσιο: «Μιλά πλέον ελεύθερα για την ντροπή που σφράγισε μέχρι τώρα τη ζωή της»(Ελευθερία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁵⁸. «Αρχίζει να μιλά όλο και πιο ελεύθερα για την ντροπή, τον τύραννο της ζωής της»(Μαργαρίτα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁵⁹. «Έχει σε μεγάλο βαθμό ξεπεράσει το αίσθημα της ντροπής»(Γιάννα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶⁰. «Αρχίζει να μιλά για το αίσθημα της ντροπής που τη βασανίζει και ξεσπά σε λυγμούς»(Φωτεινή, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶¹. «Αναγνωρίζει ότι έχει ακόμα πολύ δρόμο μπροστά της για να ξεπεράσει την ντροπή της»(Λίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶². Ομοίως, φράσεις και λέξεις όπως «πλέον», «αρχίζει να», «σε μεγάλο βαθμό» που χρησιμοποιεί η Κ.Μάτσα, δείχνουν πως η εξωτερίκευση και η παραδοχή του συναισθήματος της ντροπής είναι η αρχή της διαχείρισής της. Επίσης, ενισχύουν το επιχείρημα ότι η απεξάρτηση και όλη η θεραπευτική διαδικασία συμβάλλουν σ' αυτό.

Στο επεξεργασμένο υλικό, εντοπίσαμε σε τέσσερις περιπτώσεις ένα ακόμη μοτίβο που σχετίζεται με την εξωτερίκευση της ντροπής και αφορά τις δυσάρεστες συνέπειες της προσπάθειας αυτής. Τα υποκείμενα μέσα στο θεραπευτικό πλαίσιο αναγκάζονται, συχνά, να αναβιώσουν όλα τα άσχημα συναισθήματα που βίωναν μέχρι εκείνη τη στιγμή.

«Ακόμα και τώρα παραμένει μέσα της αυτό το γνώριμο και βασανιστικό συναίσθημα που την μπλοκάρει μπροστά στους άλλους[...] Το ξεπερνά και καταφέρνει να ανταποκριθεί στις κοινωνικές της υποχρεώσεις»(Ελένη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶³. «Επαναβιώνει συναισθήματα ντροπής, μειονεξίας και φόβου, καταβάλλοντας σοβαρές προσπάθειες να το ξεπεράσει[...] Έχει ξεπεράσει σε μεγάλο βαθμό την ντροπή της»(Κυβέλη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶⁴. «[...]Επεξεργάζεται στην ψυχοθεραπεία το άγχος, το φόβο, την ντροπή, την κακή εικόνα εαυτού, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση»(Τασία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶⁵. «Έχει αρχίσει να αποκτά

³⁵⁸ Ο.π., σελ.32

³⁵⁹ Ο.π., σελ.75.

³⁶⁰ Ο.π., σελ.78.

³⁶¹ Ο.π., σελ.97.

³⁶² Ο.π., σελ.113.

³⁶³ Ο.π., σελ.109.

³⁶⁴ Ο.π., σελ.55.

³⁶⁵ Ο.π., σελ.92.

αυτοπεποίθηση, να σχεδιάζει μια ζωή ανεξάρτητη από τους γονείς[...]/Εξακολουθεί όμως να έχει πολύ άγχος»(Μαρία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁶⁶.

Μπορεί η ντροπή να παρουσιάζεται ως μια μόνιμα βιωμένη κατάσταση, που κατά βάση ξεκινά από τα παιδικά χρόνια, όμως, όπως μαρτυρά το προαναφερθέν δευτερογενές υλικό, παράλληλα κυριαρχεί φόβος, άγχος, που αδρανοποιεί και μπλοκάρει τις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες. Η διαδικασία της διαχείρισης και της καταπολέμησης των συναισθημάτων αυτών είναι μια επίπονη και ψυχοφθόρα διαδικασία, αφενός γιατί καλούνται να κατονομάσουν και να αναγνωρίσουν τι νιώθουν, αφετέρου γιατί υπόκεινται εκ νέου στις αρνητικές επιδράσεις τους. Παρ' όλα αυτά, συναντάμε πάλι φράσεις όπως «έχει αρχίσει να», «επεξεργάζεται», «σε μεγάλο βαθμό», «το ξεπερνά», που μας δείχνουν ότι όλες οι αρνητικές συνέπειες της αναβίωσης είναι μέρος της διαδικασίας, που στην πραγματικότητα τις βοηθά να φτάσουν στο στόχο τους: μια ζωή χωρίς να αισθάνονται ντροπή και ταπείνωση.

«Η θεραπεία με βοήθησε να μιλήσω για όλα, να μοιραστώ τα συναισθήματά μου κι έτσι να ξεπεράσω την ντροπή μου και τις ενοχές μου»(Πόπη)³⁶⁷. «Προσπαθώ να καταπολεμήσω το αίσθημα της ντροπής και νιώθω ότι κάτι, έστω και λίγο, μπορεί να γίνει. Με βοηθάνε πολύ οι ομάδες[...]/Αναγνωρίζω την ντροπή μου και πλέον την κάνω λόγο»(Αθηνά)³⁶⁸.

Τα παραπάνω αποσπάσματα εντείνουν την άποψη ότι η θεραπευτική διαδικασία αποτέλεσε το σημείο αναφοράς για την αναγνώριση και εξωτερίκευσης της ντροπής που βίωναν τα υποκείμενα όλα αυτά τα χρόνια. Η έκφραση των συναισθημάτων τους γίνεται στα πλαίσια ένταξης σε προγράμματα απεξάρτησης του 18 ΑΝΩ. Επομένως, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την αναφορά που κάνουν ορισμένες απ' αυτές στα ευεργετικά αποτελέσματα των ομάδων που συμμετέχουν³⁶⁹. Το γεγονός ότι βρίσκουν ένα περιβάλλον που πρόκειται φιλικά προς αυτές, ενώ παράλληλα συναντούν και συγχρωτίζονται με άτομα που έχουν παρόμοιες εμπειρίες και συμμερίζονται τα συναισθήματά τους, τους δίνει κίνητρο να διαχειριστούν την ντροπή και τις ενοχές τους, με απώτερο σκοπό την απεξάρτησή τους.

³⁶⁶ Ο.π., σελ.95.

³⁶⁷ Ο.π., σελ.82.

³⁶⁸ Ο.π., σελ.115.

³⁶⁹ Επισημαίνουμε κι εδώ, πως όσες δηλώσεις υποκειμένων αναφέρονται σε προσωπικές εκτιμήσεις, αφενός είναι υποκειμενικές, αφετέρου εκφράστηκαν στο πλαίσιο συμμετοχής τους σε συγκεκριμένο πρόγραμμα, άρα ενδεχομένως να επηρεάζονται από διάφορους παράγοντες (όπως πχ. τις προσδοκίες των θεραπευτών)κι έτσι υπάρχει ο κίνδυνος να είναι biased.

«Τώρα πια δεν ντρέπομαι. Φεύγω χωρίς ίχνος ντροπής και χαίρομαι που τα κατάφερα»(Ρέα, ολοκλήρωση προγράμματος)³⁷⁰.

Η Ρέα είναι η μοναδική περίπτωση από τις υπό μελέτη περιπτώσεις, που παραδέχεται ρητά ότι έχει ξεπεράσει το συναίσθημα της ντροπής. Είναι επίσης, η μία από τις τρεις που η χρονική στιγμή της αφήγησής της συμπίπτει με την ολοκλήρωση της θεραπευτικής διαδικασίας. Η ίδια δηλώνει πως οι ομάδες που συμμετείχε και η ψυχοθεραπεία (ατομική και ομαδική), τη βοήθησαν να φτάσει σ' αυτό το σημείο, κάτι που μας δείχνει ξανά πως τα προγράμματα του 18 ΑΝΩ φαίνεται να έχουν πολύ θετική επίδραση στις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες. Η περίπτωση της Ρέας, όμως, είναι αξιοπρόσεκτη, καθώς ανάμεσα σε δεκαεφτά γυναίκες, είναι η μόνη που δηλώνει πως τα κατάφερε ολοκληρωτικά.

6.3.2. Το γυναικείο φύλο

Το ζήτημα του γυναικείου φύλου επανέρχεται και στην τελευταία ενότητα, που αφορά τη διαδικασία της απεξάρτησης. Μέσα στη διαχείριση της ντροπής, μιλούν για τα συναισθήματα κατωτερότητας που νιώθουν επειδή είναι γυναίκες, κάτι που απορρέει από τα βιώματά τους.

«Πρέπει να καταλάβω ότι το να είσαι θηλυκό δεν σημαίνει κάτι κακό. Δεν σημαίνει αδυναμία»(Ελευθερία)³⁷¹.

Η ιστορία της Ελευθερίας, αποτελεί την ξεχωριστή περίπτωση που εξετάσαμε στην πρώτη ενότητα «Το συναίσθημα της ντροπής: οι αφετηρίες», όπου ο πατέρας της την αντιμετώπιζε σαν να ήταν αγόρι και μάλιστα την φώναζε Λευτέρη. Διαμόρφωσε την προσωπικότητα της, μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου το γυναικείο φύλο ταυτιζόταν με την ανηθικότητα. *«Μου έλεγε ότι αν είμαι πολλή γυναίκα θα με πουν πουτάνα»³⁷²*, της έλεγε ο πατέρας της, πείθοντας την πως υπάρχει ένα συγκεκριμένο μέτρο ηθικής για τις γυναίκες, ώστε να μην εκπέσουν. Όπως αναφέραμε και στην πρότερη ανάλυση, η Ελευθερία μεγάλωσε σε μια οικογένεια, που ο πατέρας της της έμαθε πως το γυναικείο φύλο είναι κατώτερο από το αντρικό, με αποτέλεσμα η ίδια να υποταχθεί σ' εκείνον, θεωρώντας πως ο ρόλος της ήταν να τον ικανοποιήσει³⁷³.

³⁷⁰ Ο.π., σελ.32.

³⁷¹ Ο.π., σελ.59.

³⁷² Ο.π., σελ.32.

³⁷³ Kambarami M.(2006), ο.π.

Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια, ώστε να φτάσει στη φάση της ανεξάρτησης για να καταλάβει ότι η υποτίμηση του φύλου της, ήταν κάτι που της το μεταλαμπάδευσε ο πατέρας της κι ένας από τους βασικούς λόγους που υποτιμούσε τον εαυτό της. Ακόμη κι αν δεν έχει καταφέρει να ξεπεράσει αυτά τα συναισθήματα κατωτερότητας (συμπεριλαμβανομένης της ντροπής), στόχος της είναι να αισθανθεί μία «*θηλυκή αυτόνομη ύπαρξη*».

«Δεν θέλω να δείχνω γυναίκα γιατί δεν με σέβονται και με κάνουν να ντρέπομαι»(Ντίνα)³⁷⁴. «Δεν ντρέπομαι πια που είμαι γυναίκα, αυτή είμαι, είμαι δυνατή γυναίκα»(Γιώτα)³⁷⁵.

Στα δύο παραπάνω αποσπάσματα, βλέπουμε την αντίθεση δύο περιπτώσεων. Από τη μία στην Ντίνα έχει παγιωθεί πλέον η πεποίθηση ότι η γυναίκα είναι κατώτερη, ανάξια σεβασμού και αυτούσια πηγή ντροπής. Παρ' όλο που βρίσκεται σε θεραπευτικό στάδιο, ακόμη αποδίδει στο φύλο της την ντροπή που αισθάνεται και φαίνεται πως έχει πολύ δρόμο μπροστά της για να απαλλαχθεί απ' αυτό. Από την άλλη, η Γιώτα δηλώνει ρητά ότι, αν και θεωρούσε το γυναικείο φύλο πηγή ντροπής, πλέον το έχει ξεπεράσει. Μέσα από τη θεραπευτική διαδικασία φαίνεται πως αποσυνέδεσε τη σχέση γυναικός-ντροπής και ανακτά σταδιακά τη δύναμη κι αυτοεκτίμησή της.

Γενικά, η Κ.Μάτσα αναφέρει και σε άλλες περιπτώσεις γυναικών την επεξεργασία ζητημάτων του φύλου τους κατά τη διαδικασία της ανεξάρτησης, τα οποία αναφέρουμε εδώ γιατί ενισχύουν το επιχείρημα ότι στη θεραπευτική διαδικασία γίνεται λόγος για το γυναικείο φύλο και τη σχετική ντροπή. Παρ' όλα αυτά, αναφέρονται με κάθε επιφύλαξη, καθώς αποτελούν προσωπική εκτίμηση της Κ.Μάτσα και μεταφέρονται σ' εμάς επεξεργασμένα, με το ενδεχόμενο να είναι biased.

«Επεξεργάζεται στην ψυχοθεραπεία ζητήματα του φύλου της και διαμορφώνει τη νέα γυναικεία της ταυτότητα»(Καίτη, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁷⁶. «Επεξεργάζεται ζητήματα που αφορούν το φύλο και τη γυναικεία της ταυτότητα[...](Μαρία, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁷⁷. «Αρχίζει να

³⁷⁴ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.36.

³⁷⁵ Ο.π., σελ.43.

³⁷⁶ Ο.π., σελ.80.

³⁷⁷ Ο.π., σελ.95.

μιλά για εικόνα του εαυτού της, σεξουαλικότητα και γυναικεία ταυτότητα»(Λίνα, όπως τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁷⁸.

Η Μαρία αποτελεί ακόμη μία από τις περιπτώσεις που η στάση του πατέρα της όταν ήταν μικρή, την έκανε να ντρέπεται για το φύλο της. Συμπεριφερόταν σαν άντρας για να την αποδεχτεί ο μπαμπάς της που θεωρούσε πως «*όλες οι γυναίκες είναι πουτάνες*»³⁷⁹. Έφτασε στη φάση της ανεξάρτησης για να επεξεργαστεί ζητήματα που αφορούν το φύλο της και να κατανοήσει σταδιακά πως η αξία της δεν μειώνεται, επειδή είναι γυναίκα. Στο ίδιο στάδιο επεξεργασίας βρίσκεται και η Καίτη με την Λίνα. Μην ξεχνάμε πως όλες οι γυναίκες έχουν δεχτεί βία όταν ήταν μικρές , με ορισμένες να αναφέρουν ακόμη και βιασμούς από συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα. «Ο σεξουαλικός καταναγκασμός σηματοδοτεί για τη γυναίκα το χώρο μιας τρομακτικής σιωπής, ακύρωσης του εαυτού και ακύρωσης μιας από τις πιο θεμελιακές ίσως ανθρώπινες επιθυμίες, της ερωτικής»³⁸⁰. Οι γυναίκες χρειάζονται μεγάλο χρονικό διάστημα για να επανέλθουν και η διαχείριση θεμάτων ταυτότητας και φύλου μοιάζει κομβική.

6.3.3. Σχέσεις ντροπής κατά τη διάρκεια της ανεξάρτησης

Κατά τη διάρκεια της ανεξάρτησης εξετάζονται και οι επαναπροσδιορίζονται οι παλιές σχέσεις (κυρίως οικογενειακές), ενώ παράλληλα δημιουργούνται νέοι δεσμοί εντός του θεραπευτικού πλαισίου. Άλλωστε, η επιτυχία της ένταξης σ' ένα θεραπευτικό πλαίσιο δεν εξαρτάται μόνο από το εσωτερικό κίνητρο του ατόμου, αλλά από περιβαλλοντικούς παράγοντες και από τους ανθρώπους που συναναστρέφεται³⁸¹. Εκ νέου, οφείλουμε να αναφέρουμε πως οι εκτιμήσεις των υποκειμένων σχετικά με το πρόγραμμα, τους θεραπευτές και τους συμμετέχοντες ενδέχεται να είναι μεροληπτικές, καθώς καταγράφηκαν από την Κ.Μάτσα κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του σ' αυτό.

«Όσο αξίζουν οι άνθρωποι και η ομάδα δεν αξίζει τίποτε άλλο»(Γιώτα)³⁸². «Μπορώ να χτίζω αληθινές σχέσεις με τους άλλους, χωρίς να εστιάζω στο να συγκεντρώνω πάνω μου τα ερωτικά

³⁷⁸ Ο.π., σελ.113.

³⁷⁹ Ο.π., σελ.43.

³⁸⁰ Τσαλίκोगλου Φ.(1996), ο.π.

³⁸¹ Gideon L.(2009), ο.π., σελ.599.

³⁸² Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.43.

βλέμματα των άλλων. Μπορώ να έχω κοινωνικές σχέσεις χωρίς να ντρέπομαι[...]»(Πόπη)³⁸³.
«Παίρνω χαρά από τις ομάδες και θέλω να είμαι ο εαυτός μου»(Μαρία)³⁸⁴.

Οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες δηλώνουν πως βρήκαν στη θεραπευτική κοινότητα ένα πλαίσιο κατανόησης και αποδοχής. Επίσης, η ανάκτηση της αυτοεκτίμησης και της αξιοπρέπειας μέσα από ομαδικές και ατομικές ψυχοθεραπείες, δίνει το «πράσινο φως» για την οικοδόμηση υγιών σχέσεων. Οι γυναίκες δηλώνουν πως βρήκαν στις ομάδες της θεραπευτικής διαδικασίας την «αναγνώριση και επιβεβαίωση» που είχαν στερηθεί την υπόλοιπη ζωή τους. Μέσα από τις παραπάνω αφηγήσεις δημιουργείται η εντύπωση, ότι οι δεσμοί των ομάδων στα πλαίσια της απεξάρτησης δεν είναι εφήμεροι κι επιφανειακοί, αλλά σταθεροί και γνήσιοι. Τα μέλη, κατ' αντιστοιχία της κοινωνίας που παρουσιάζει ο Braithwaite, αναγνωρίζουν τα λάθη τους αλλά δεν περιθωριοποιούνται λόγω αυτών, παρά τα επεξεργάζονται όλοι μαζί και με τη βοήθεια των θεραπειών. Η ντροπή που προκύπτει από τη διαδικασία αυτή, σε αντίθεση με την εκδικητική τιμωρία, στοχεύει στο να κάνει υποκείμενο (και στη συνέχεια τον περίγυρο) να κατανοήσει το «κακό» των πράξεών του³⁸⁵. Το θεραπευτικό πλαίσιο φαίνεται να λειτουργεί σαν τη σκηνή που διαδραματίζονται όλες οι παραπάνω ατομικές κι ομαδικές διεργασίες.

Ξανά, το δευτερογενές μας υλικό παρουσιάζει ορισμένες ακόμα περιπτώσεις γυναικών, όπου το θεραπευτικό πλαίσιο λειτούργησε ως ένα πλαίσιο ένταξης και αποδοχής. Αυτό μαρτυρούν οι καταγραφές της Κ.Μάτσα για σε τρεις ακόμη ιστορίες: *«Σιγά-σιγά αρχίζει να εμπιστεύεται το θεραπευτικό πλαίσιο και να λειτουργεί καλά σε όλες τις ομάδες»*(Κυβέλη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁸⁶. *«Μιλά για τις σχέσεις αξιοπρέπειας που οικοδομεί μέσα στο θεραπευτικό πλαίσιο κι αισθάνεται ότι η ζωή αρχίζει να της χαμογελά»*(Μαργαρίτα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁸⁷. *«Έχει κατακτήσει την αυτοεκτίμησή της και το αίσθημα ότι ανήκει στο θεραπευτικό πλαίσιο, όσο διαρκεί το πρόγραμμα, και στην οικογένειά της μόλις ολοκληρώσει τη θεραπευτική διαδικασία»*(Γιάννα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁸⁸. *«Είναι δεμένη συναισθηματικά με τα μέλη της ομάδας της, από την οποία παίρνει σταθερά αναγνώριση και επιβεβαίωση»*(Αθηνά, όπως

³⁸³ Ο.π., σελ.82.

³⁸⁴ Ο.π., σελ.95.

³⁸⁵ Braithwaite J.(1999), ο.π., σελ.100.

³⁸⁶ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.54.

³⁸⁷ Ο.π., σελ.75.

³⁸⁸ Ο.π., σελ.78.

μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁸⁹. «[...] Αρχίζει να [...] αποκτά συναισθηματικούς δεσμούς με την ομάδα»(Καίτη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁹⁰.

Κάτω από το πρίσμα της απεξάρτησης και της διαχείρισης της ντροπής, ένα συχνό μοτίβο που συναντήσαμε στο δευτερογενές υλικό είναι η επεξεργασία και ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων με την οικογένεια. Ο παράγοντας αυτός, που διαδραμάτισε τόσο κομβικό ρόλο στην έναρξη της ντροπής (σε ορισμένες περιπτώσεις και της χρήσης) αναφέρεται από την Κ.Μάτσα σε αρκετές από τις υπό μελέτη περιπτώσεις, οπότε θεωρήσαμε χρήσιμο να παραθέσουμε τα αποσπάσματα.

«Αντιμετωπίζει κριτικά τη στάση των γονέων της σήμερα[...]»(Ελευθερία, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁹¹. «Επitéλεσε το πένθος για τον αδελφό της κι επεξεργάζεται σχέσεις με τους γονείς της»(Ντίνα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁹². «[...]επισκέπτεται την οικογένειά της, χωρίς να ντρέπεται»(Ρέα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁹³. «[...] Έχει αποκαταστήσει τις σχέσεις με τη μητέρα της, κρατώντας τις αναγκαίες αποστάσεις από αυτή, επειδή κάνει χρήση χασίς»(Ρούλα)³⁹⁴. «Επεξεργάζεται τις σχέσεις με γονείς και μιλά ελεύθερα για ντροπή[...]»(Μαρία)³⁹⁵. «Έχει αρχίσει να οριοθετείται απέναντι στους γονείς της και να κάνει σχέδια για το μέλλον»(Αθηνά, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)³⁹⁶.

Ως στόχος, ευκαίσιος ή επιτευκτός, είναι η επεξεργασία των θεμελιακών αυτών σχέσεων, που αποτέλεσαν το παρασκήνιο και το προσκήνιο της έναρξης της ντροπής στις γυναίκες, που τότε ήταν κορίτσια. Όλα τα υποκείμενα που αναφέρονται σ' αυτή τη διεργασία, δηλώνουν πως επεξεργάζονται τις σχέσεις με τους γονείς τους και με φράσεις όπως «έχει αρχίσει να» κι «επεξεργάζεται» καταλαβαίνουμε πως βρίσκονται στη θετική κατεύθυνση. Επίσης, φράσεις όπως «αντιμετωπίζει κριτικά», «κρατά τις αναγκαίες αποστάσεις», δηλώνουν πως τα υποκείμενα αναγνώρισαν τις αρνητικές επιρροές που είχε πάνω τους η οικογένειά τους (ειδικά στην περίπτωση της Ρούλας, που η μάνα της συνεχίζει να κάνει χρήση) και πλέον αντιδρούν ενεργά

³⁸⁹ Ο.π., σελ.115.

³⁹⁰ Ο.π., σελ.80.

³⁹¹ Ο.π., σελ.32.

³⁹² Ο.π., σελ.36

³⁹³ Ο.π., σελ.59

³⁹⁴ Ο.π., σελ.57.

³⁹⁵ Ο.π., σελ.94.

³⁹⁶ Ο.π., σελ.115.

απέναντι τους. Ακόμη κι αν δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την αμεροληψία των απαντήσεων, όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή της υποενότητας, σίγουρα μας έδωσαν μια γενική εικόνα για τις φάσεις που περνάνε κατά τη θεραπευτική διαδικασία και τη θέση της ντροπής μέσα σ' αυτή.

6.3.4. Η μητρότητα ως κίνητρο απεξάρτησης

Επανερχόμαστε στο θέμα της μητρότητας, καθώς μία γυναίκα από τα υποκείμενα της έρευνας, έγινε μητέρα κατά τη διάρκεια της απεξάρτησης. Όπως είδαμε στην ενότητα της χρήσης, η μητρότητα και η ουσιοεξάρτηση είναι μια περίπλοκη σχέση, που προκαλεί στις εξαρτημένες μητέρες αμφιθυμικά συναισθήματα.

*«Είμαι πολύ περήφανη για την κόρη μου»*³⁹⁷ αναφέρει η Μαργαρίτα κατά τη θεραπευτική διαδικασία. Η συγκεκριμένη γυναίκα, όταν γέννησε την κόρη της, βρισκόταν στο κλειστό πρόγραμμα, δηλαδή στη φάση της ψυχολογικής απεξάρτησης. Πλέον, βρίσκεται στη φάση της κοινωνικής επανένταξης και δηλώνει πως αισθάνεται περηφάνια που είναι μητέρα κι έφερε στον κόσμο ένα παιδί, ακόμη και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Συμβαίνει συχνά, μητέρες που άρχισαν θεραπεία πριν από την εγκυμοσύνη (ή κατά τη διάρκεια στη συγκεκριμένη περίπτωση) να αναπτύσσουν το γονεϊκό ρόλο με ικανοποίηση. Αυτές οι μητέρες απολαμβάνουν να είναι μαζί με τα παιδιά τους³⁹⁸. Επίσης, η εγκυμοσύνη και η μητρότητα βοηθούν στην ευαισθητοποίηση των γυναικών για θέματα υγείας κι εξάρτησης, με αποτέλεσμα να τις παρακινεί να απευθυνθούν σε σχετικές υπηρεσίες³⁹⁹. Γενικότερα, η ύπαρξη ενός παιδιού και η επιθυμία της εξαρτημένης μητέρας να κρατήσει την επιμέλεια και να το προστατέψει, αποτελούν ισχυρά κίνητρα για την απεξάρτηση⁴⁰⁰. Η Κ.Μάτσα αναφέρει πως η Μαργαρίτα χρησιμοποιεί πρώτη φορά τη λέξη *«περήφανη»*, κάτι που δείχνει πως το προηγούμενο συναίσθημα της ντροπής και της ταπείνωσης, ως απόρροια του εξευτελισμού από την οικογένειά της και του εγκλεισμού από τη γιαγιά της, ώστε να μην καταλάβει το χωριό ότι είναι έγκυος, έχει καταλαγιάσει. Στη θέση της, έχει έρθει η υπερηφάνεια, ένα συναίσθημα ασυμβίβαστο με την ντροπή.

6.3.5. Τα δύο πρόσωπα του Ιανού: Η «καλή» και η «κακή» ντροπή

³⁹⁷ Ο.π., σελ.75.

³⁹⁸ Silva S. ,Pires A. , Guerreiro C. & Cardoso A.(2012), ο.π., σελ.362.

³⁹⁹ Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), ο.π., σελ.49.

⁴⁰⁰ Ο.π., σελ.51.

Στην προσπάθειά μας να οριοθετήσουμε την έννοια της ντροπής στο θεωρητικό μας πλαίσιο, προέκυψε ένα γενικό συμπέρασμα: εξ' ορισμού το συναίσθημα αυτό έχει δύο εκδοχές. Η μία αφορά την αρνητική της πλευρά και η άλλη τη θετική.

«Τα καλά νέα για την ντροπή είναι ότι τώρα μπορώ να τη βάλω σε λέξεις[...]Τα καλά νέα για την ντροπή είναι ότι τη γνωρίσαμε. Είτε είναι φίλη είτε είναι εχθρός μας»(Ελευθερία)⁴⁰¹. «Τα καλά νέα για την ντροπή είναι ότι εμείς εδώ βρίσκουμε τις πηγές της και ανακαλύπτουμε τι την έχει προκαλέσει»(Καίτη)⁴⁰². «Τα κακά νέα για την ντροπή είναι ότι είναι παντού και μας βλέπει»(Κυβέλη)⁴⁰³. «Τα κακά νέα για την ντροπή είναι ότι περιέχει ανασφάλεια και φόβους»(Αθηνά)⁴⁰⁴.

Οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες, προκειμένου να περιγράψουν τη φύση και τις πτυχές της ντροπής, που γνώρισαν μέσα από τα θεραπευτικά προγράμματα του 18 ΑΝΩ, μιλούν για τα “κακά και καλά νέα” της. Στα καλά νέα, παρατηρούμε πως αναγνωρίζουν τη σημασία της απεξάρτησης στην αναγνώριση της ντροπής, καθώς και τον προσδιορισμό των πηγών που την προκαλούν. Όπως αναλύσαμε και νωρίτερα, ένα κομβικό στάδιο στη διαχείριση της ντροπής είναι η εξωτερίκευση της μέσω της συζήτησης κι εδώ καταλαβαίνουμε ότι το αναγνωρίζουν και οι ίδιες οι γυναίκες-θεραπευόμενες. *«Είτε είναι φίλη είτε εχθρός μας»⁴⁰⁵* αναφέρει η Ελευθερία, επισημαίνοντας τις δύο οπτικές της ντροπής. Στα κακά νέα, η Κυβέλη και η Αθηνά αναγνωρίζουν τις ανασφάλειες, τους φόβους που εσωκλείει, όπως και το γεγονός ότι πρόκειται για ένα διάχυτο συναίσθημα. *«Είναι το μάτι της ντροπής, που τα βλέπει όλα. Νιώθω πολύ αμήχανα τώρα κι έχω πολύ άγχος, λες και θα πάθω κρίση πανικού. Είναι βαρύ το μάτι και μάλλον γυναικείο. Θέλω να του πω να μην κοιτάει τόσο έντονα και να ξεκουραστεί, γιατί είναι κουρασμένο κι έχει γίνει κόκκινο»⁴⁰⁶*, αναφέρει χαρακτηριστικά η Κυβέλη, επαναφέροντας, μέσα από την αρνητική εκδοχή της ντροπής, τη σχέση με τον κοινωνικό Άλλο. Στην αρνητική της εκδοχή, το υποκείμενο νιώθει ξένο και κρινόμενο μπροστά στο “Δικαστήριο του Άλλου”⁴⁰⁷, στο άγρυπνο και συνεχές βλέμμα του, από το οποίο δύσκολα απαλλάσσεται, ακόμη και κατά τη

⁴⁰¹ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.32-33.

⁴⁰² Ο.π., σελ.80.

⁴⁰³ Ο.π., σελ.54.

⁴⁰⁴ Ο.π., σελ.115.

⁴⁰⁵ Ο.π., σελ.32.

⁴⁰⁶ Ο.π., σελ.55.

⁴⁰⁷ Lacan J. ed. by Seuil(1991), *Le Seminaire, Livre VIII: Le transfert*, σελ.62-63 στο Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα, σελ.50.

διάρκεια της θεραπευτικής διαδικασίας. Ακόμη και στην “κακή” της εκδοχή όμως, η συνειδητοποίηση σε βάθος του συναισθήματος αυτού συμβάλλει στη μετέπειτα διαχείρισή του.

«Τέρμα στην ντροπή που με κάνει να μπλοκάρω και να μην μπορώ να συσχετιστώ με τους άλλους γύρω μου. Ναι στη ντροπή που με κάνει να νιώθω ευαίσθητη. Ναι στην ντροπή που με κάνει να νιώθω σεμνότητα και ταπεινότητα»(Γιάννα)⁴⁰⁸. «Σου επιτρέπω να υπάρχεις και να με συντροφεύεις αλλά δεν σου επιτρέπω να μπαίνεις δέσμια στο σώμα μου. Δικό μου είναι το σώμα μου. Αν συμφιλιωθούμε εμείς θα νιώσουμε πολύ καλύτερα»(Λίνα)⁴⁰⁹.

Είναι απαραίτητο, λοιπόν, να διακρίνουμε πάντα τη συστολή από την ντροπή, αφού η συστολή, η αιδώς, αποβλέπει στην αναστολή της εκδήλωσης της⁴¹⁰. Αυτή τη διάκριση κάνει και η Γιάννα, που επιθυμεί να απαλλαχτεί από το δυσάρεστο συναίσθημα της ντροπής, που συνοδεύεται από ενοχές, τύψεις κι εξευτελισμούς⁴¹¹. Μέσα από τη θεραπευτική διαδικασία φαίνεται πως το καταφέρνει αυτό, φιλτράρει την ντροπή και κρατάει μόνο τα ευεργετικά της στοιχεία, γι’ αυτό λέει «τέρμα» στα αρνητικά της και «ναι» στην ταπεινοφροσύνη και τη σεμνότητα, που αποτελούν εξ ορισμού και τη δεύτερη εκδοχή της. Στο ίδιο πνεύμα και η Λίνα προσωποποιεί την ντροπή και της μιλά σε β’ ενικό, δείχνοντας πως την αντιμετωπίζει ανοιχτά, ανακτώντας τον έλεγχο του σώματος και των συναισθημάτων της.

Το διάχυτο συναίσθημα της ντροπής, βρίσκεται μέσα και γύρω από τα υποκείμενα που το βιώνουν, βρίσκεται στις σχέσεις με τους άλλους (την οικογένεια, τον κοινωνικό περίγυρο, τους συντρόφους). Μέσα από «τα καλά και τα κακά νέα» της, οι αφηγήσεις των ουσιοεξαρτημένων γυναικών μας δείχνουν ότι βασικός στόχος τους δεν είναι να διώξουν ολοκληρωτικά την ντροπή από τη ζωή τους, αλλά να κάνουν μια σωστή και συνειδητή διαχείριση των δύο εκδοχών της. Αυτό σημαίνει να αποδιώξουν εκείνη που συνδέθηκε με τις κακουχίες, την εξαθλίωση και τη χρήση ουσιών και να κρατήσουν εκείνη που θα τις συντροφεύει, θα τις επανεντάξει και θα τους προσφέρει μια καλή ποιότητα ζωής.

6.3.6. Η επανένταξη

⁴⁰⁸ Μάτσα Κ(2013), ο.π., σελ.78.

⁴⁰⁹ Ο.π., σελ.113.

⁴¹⁰ Ο.π., σελ.14.

⁴¹¹ Ο.π.

Η οικοδόμηση υγιεινών σχέσεων αποτελεί έναν από τους βασικούς παράγοντες της επανένταξης των απεξαρτημένων. «Η ισότιμη με όλους κοινωνική επανένταξη του απεξαρτημένου συνιστά στην πραγματικότητα ένα άνοιγμα τον κοινωνικό Άλλον»⁴¹² και στοχεύει στην έξοδο από την απομόνωση του εαυτού και την οικοδόμηση νέων σχέσεων επικοινωνίας με τους άλλους. Κατ' επέκταση, συμβάλλει στην αποφυγή της υποτροπής και τη συνέχιση μιας ζωής μακριά από τα ναρκωτικά.

Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του 2005 για την κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρώπη, ως κοινωνική επανένταξη νοείται: «κάθε κοινωνική παρέμβαση με στόχο την ένταξη πρώην ή νυν προβληματικών χρηστών ναρκωτικών στην κοινότητα»⁴¹³. Οι άξονες της κοινωνικής επανένταξης παρουσιάζονται ως τρεις: α)στέγη, β)εκπαίδευση και 3)απασχόληση (συμπεριλαμβανομένης της επαγγελματικής κατάρτισης). Είναι επίσης δυνατό να χρησιμοποιούνται και άλλα μέτρα, όπως η συμβουλευτική και οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Στο υλικό που συγκεντρώσαμε, συναντήσαμε αρκετές περιπτώσεις γυναικών που βρήκαν εργασία ή σκοπεύουν να βρουν , που συνάπτουν σχέσεις και σκοπεύουν να παντρευτούν, που βρήκαν σπίτι. Αν και είναι δευτερογενές, επιλέγουμε να το παραθέσουμε -με κάθε επιφύλαξη- γιατί αποτελεί αφορμή για το κομμάτι της επανένταξης των απεξαρτημένων.

«Εργάζεται (φροντίζει έναν ηλικιωμένο κύριο) και κάνει σχέδια για το μέλλον της»(Αντιγόνη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴¹⁴. «Κάνει σχέδια για σπουδές, ορισμένες μέρες ασχολείται με την οικογενειακή επιχείρηση»(Καίτη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴¹⁵.

Δύο από τις γυναίκες του πληθυσμού έχουν ήδη βρει δουλειά, ένας ζωτικός παράγοντας για την ομαλή επανένταξή τους. Αυτό γιατί «η επαγγελματική κατάσταση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία για τη συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου και, κατ' επέκταση, συνιστά ένα σαφή δείκτη για το βαθμό της κοινωνικής του ένταξης»⁴¹⁶. Ακόμη κι αν

⁴¹² Ο.π., σελ.123.

⁴¹³ Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης για τα Ναρκωτικά & την Τοξικομανία (2006), *Η κατάσταση των ναρκωτικών στην Ευρώπη – ετήσια έκθεση*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων και Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Ανακτήθηκε από: <http://ar2005.emcdda.europa.eu/el/page078-el.html>, στις 28 Σεπτεμβρίου 2019.

⁴¹⁴ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.80.

⁴¹⁵ Ο.π., σελ.40.

⁴¹⁶ Νικολόπουλος Γ., *Αγορά εργασίας και κοινωνική επανένταξη των νεαρών αποφυλακισμένων: η ολιστική προσέγγιση της «Επανόδο»*, Ανακτήθηκε από: <http://www.epanodos.org.gr/documents/10199/22195/%CE%91%CE%93%CE%9F%CE%A1%CE%91-%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%A3->

εργάζονται περιστασιακά ή δεν έχουν σταθερή εργασία, το γεγονός ότι έχουν οικονομικές απολαβές είναι ένα σημαντικό και απαραίτητο βήμα για την εξασφάλιση του μέλλοντος των απεξαρτημένων, καθώς καλούνται να ενταχθούν στην αγορά εργασίας με δυσμενείς και άνισους όρους⁴¹⁷. Προσπαθούν, λοιπόν, να ζήσουν ανεξάρτητοι και να συντηρούν τους εαυτούς, ενώ σε ψυχολογικό επίπεδο, μετά την αδράνεια της εξάρτησης, έρχεται η παραγωγικότητα της εργασίας. Οι απεξαρτημένοι έχουν την ανάγκη να νιώσουν χρήσιμα και άξια μέλη της ευρύτερης κοινωνίας, ενώ παράλληλα η εργασία τους βοηθάει να σχεδιάζουν το μέλλον με μεγαλύτερη αισιοδοξία. Αυτό μαρτυρούν οι εκφράσεις «*κάνουν σχέδια*» που συνοδεύουν την εύρεση δουλειάς.

«Κατά τη φάση της κοινωνικής επανένταξης άρχισε να φοιτά σε σχολή νοσηλευτικής και να κάνει σχέδια να δουλέψει ως νοσηλεύτρια. Μετακόμισε στο διαμέρισμα που έμενε παλιά και το ανακαίνισε με τη βοήθεια των μελών της ομάδας»(Ελένη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴¹⁸. «Σχεδιάζει να συγκατοικήσει με συνθεραπευόμενη της, να βρει δουλειά και κάνει όνειρα για χορό και αθλητισμό»(Κυβέλη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴¹⁹.

Στα παραπάνω αποσπάσματα βλέπουμε πως πέρα από την εύρεση εργασίας, σημαντικός παράγοντας στην επανένταξη είναι η στέγαση. Η Ελένη βρίσκεται λίγο πριν την ολοκλήρωση της θεραπευτικής διαδικασίας, γι' αυτό κι έχει τη δυνατότητα να μείνει εκτός του θεραπευτικού πλαισίου, ενώ το γεγονός πως μέλη της θεραπευτικής ομάδας τη βοήθησαν να ανακαίνισει το διαμέρισμά της, δείχνει για ακόμη μία φορά τις αλληλέγγυες και ποιοτικές σχέσεις που φαίνεται να διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της απεξάρτησης. Από την άλλη, η Κυβέλη βρίσκεται ακόμα στην κλειστή φάση του προγράμματος και παρόλο που πρακτικά δεν μπορεί να μείνει εκτός του θεραπευτικού πλαισίου, στα σχέδιά της είναι η συγκατοίκηση με μέλος της ομάδας, με το οποίο έχει προφανώς αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς. Παράλληλα, αναφέρει και την πρόθεσή της να βρει δουλειά, ώστε να διαμορφώσει μια ζωή ανεξάρτητη και επανενταγμένη στο

[%CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%A9%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%95%CE%A0%CE%91%CE%9D%CE%95%CE%9D%CE%A4%CE%91%CE%9E%CE%97 %CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3.pdf/bd0ee779-71ac-453c-b215-d4afee423073](#), στις 24 Σεπτεμβρίου 2019.

⁴¹⁷ Φακιδόλας Ν., Στυλιάρας Γ. & Μούλα Κ. (1999), *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των απεξαρτημένων ατόμων στο Καραντινός Δ., Μαράτου- Αλιπράντη Λ. & Φρονίμου Ε., Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ,σελ.339.

⁴¹⁸ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.109.

⁴¹⁹ *Ο.π.*, σελ.55.

κοινωνικό σύνολο. Η εύρεση στέγης δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση για τους ανεξαρτημένους, καθώς αν δεν έχουν βρει εργασία, δεν έχουν χρήματα να πληρώσουν ενοίκιο και συχνά η οικογένειά τους δεν τους θέλει ή δεν μπορεί να τους συντηρήσει. Έτσι, μπορεί να αναγκαστούν να επιστρέψουν στις «πιάτσες» ή να συγκατοικήσουν με παλιούς φίλους που δεν έχουν ανεξαρτηθεί ακόμα⁴²⁰. Αυτό σημαίνει πως παραμονεύει ο κίνδυνος της υποτροπής.

«Έχει σοβαρή σχέση μ' έναν ανεξαρτημένο, σκοπεύουν να παντρευτούν, ψάχνει δουλειά[...]»(Ρέα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴²¹. *«Έχει ικανοποιητική ερωτική σχέση με ανεξαρτημένο άντρα και κάνει σχέδια να πάρει πτυχίο και να βρει δουλειά»*(Πόπη, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴²².

Μέχρι στιγμής, στα αποσπάσματα που αναλύσαμε σ' αυτή την υποενότητα, έγινε λόγος για δύο βασικά στοιχεία της επανένταξης: εργασία και στέγαση. Σε προηγούμενη υποενότητα αναλύσαμε και το ρόλο των υγείων σχέσεων που αναπτύσσονται στα θεραπευτικά προγράμματα, ως παράγοντας επανένταξης. Στα παραπάνω αποσπάσματα, γίνεται αναφορά και στη σύναψη ερωτικών σχέσεων ως ένα βήμα εξέλιξης και δόμησης μιας υγιούς και ολοκληρωμένης ζωής. Μάλιστα, αμφότερες οι γυναίκες έχουν συνάψει σχέσεις με ανεξαρτημένους άντρες, σχεδιάζοντας μαζί το μέλλον τους.

«Κάνει σχέδια για το μέλλον της ως ηθοποιός, ετοιμάζεται να εγγραφεί σε δραματική σχολή»(Ρούλα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴²³. *«Θέλει να ασχοληθεί με το χορό, παλιό της όνειρο»*(Μαρία, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴²⁴. *«Αρχίζει να χαίρεται με όσα έχει καταφέρει, πρώτη φορά ονειρεύεται να είναι καθαρή και επανενταγμένη στο κοινωνικό σύνολο ως ισότιμο μέλος»*(Λίνα, όπως μας τα μεταφέρει η Κ.Μάτσα)⁴²⁵.

Σ' αυτές τις αφηγήσεις, το κοινό μοτίβο που βρίσκουμε είναι η πραγματοποίηση ονείρων και στόχων που σχετίζονται με την ηθοποιία, το χορό. Οι άλλοτε ταλαιπωρημένες, κακοποιημένες και ουριοεξαρτημένες γυναίκες μοιάζουν να έχουν ένα κίνητρο και να σχεδιάζουν με αισιοδοξία το μέλλον τους, κάτι που τους στερήθηκε στη μέχρι τώρα πορεία τους. Η Λίνα, που βρίσκεται

⁴²⁰ Φακιάλας Ν., Στυλιάρας Γ. & Μούλα Κ. (1999), ο.π., σελ.338.

⁴²¹ Μάτσα Κ.(2013), ο.π., σελ.59.

⁴²² Ο.π., σελ.82.

⁴²³ Ο.π., σελ.57.

⁴²⁴ Ο.π., σελ.94.

⁴²⁵ Ο.π., σελ.113.

στη φάση της κοινωνικής επανένταξης, δηλώνει ρητά πως σχεδιάζει μια ζωή ανεξαρτημένη και ενταγμένη στην ευρύτερη κοινωνία, διεκδικώντας έτσι όσα της στέρησαν οι κακουχίες και η χρήση.

Γ. Συμπεράσματα-Συζήτηση

7. Η απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων

Μέσα από αφηγήσεις των δεκαεπτά ουσιοεξαρτημένων γυναικών μπορέσαμε να εμβαθύνουμε στις ιστορίες τους, να τις συγκρίνουμε και να κατανοήσουμε τη σχέση του συναισθήματος της ντροπής και της ταπείνωσης με την ουσιοεξάρτηση. Στο παρόν πόνημα, προσπαθήσαμε να εντυφλήσουμε στα αποσπάσματα που παρουσιάζονται στο βιβλίο της Κατερίνας Μάτσα. Πράγματι, προέκυψαν αρκετά δεδομένα τόσο για την πορεία προς τη χρήση, όσο και για τη σχέση χρήσης και ανεξάρτησης υπό το πρίσμα του συναισθήματος της ντροπής και της ταπείνωσης. Με βάση, λοιπόν, την ανάλυση που προηγήθηκε, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή της δεύτερης ενότητας.

1) Πως σχετίζεται και αλληλεπιδρά το συναίσθημα της ντροπής με την ουσιοεξάρτηση;

Οι τρεις χρονικές στιγμές που προέκυψαν από την ανάλυση (Το συναίσθημα της ντροπής:Οι αφετηρίες- Ντροπή κι εξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις- Ντροπή και ανεξάρτηση: σχέσεις και αλληλεπιδράσεις) μας δίνουν μια αρκετά σαφή εικόνα για τον τρόπο που σχετίζονται και αλληλεπιδρούν δύο από τις βασικές έννοιες της εργασίας μας: ντροπή και χρήση. Αρχικά, σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάσαμε η ντροπή προϋπήρχε της χρήσης ναρκωτικών και σχετιζόταν με το οικογενειακό περιβάλλον, την άσκηση κάθε είδους βίας ή την αδιαφορία και απάθεια απέναντι στα υποκείμενά μας. Επομένως, δεν πρόκειται για μια αποκλειστική σχέση, καθώς η ντροπή διαπιστώσαμε ότι έχει πολλές πηγές. Ωστόσο, χρήση και εξάρτηση δημιούργησαν μια νέα πηγή ντροπής, η οποία επέτεινε την ήδη υπάρχουσα. Πρόκειται για «στρώματα ντροπής» όπως αναφέρει η Κ.Μάτσα, στα οποία προστίθεται κι αυτό της ουσιοεξάρτησης.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που παρατηρήσαμε, είναι πως η εξάρτηση και η ντροπή αποτελούν μέρος ενός φαύλου κύκλου. Το υποκείμενο κάνει χρήση γιατί ντρέπεται και ντρέπεται γιατί κάνει χρήση. Ειδικότερα, σε επτά αφηγήσεις συναντήσαμε το μοτίβο της

όξυνσης της ντροπής εξαιτίας της έναρξης της χρήσης, ενώ σε πέντε η χρήση είχε το ρόλο της άμβλυνσης της ντροπής. Έτσι, επιβεβαιώνεται πως κατά βάση η χρήση ουσιών αποτελεί μια νέα πηγή ντροπής, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις παρουσιάζεται ως τρόπος αντιμετώπισής της.

Επιπλέον, ορισμένες δραστηριότητες που σχετίζονται με την ουσιοεξάρτηση, δημιουργούν νέες πηγές ντροπής. Συγκεκριμένα, οι παραβατικές πράξεις για την εξασφάλιση των ουσιών, όπως η πορνεία και οι κλοπές, δημιουργούσαν καινούργιες εστίες ντροπής και ταπείνωσης στα υποκείμενα. Σε πέντε περιπτώσεις, τα υποκείμενα κατέφυγαν σε παράνομες πρακτικές (πορνεία και ληστείες), προκειμένου να αποκομίσουν οικονομικές απολαβές και να είναι σε θέση να αγοράζουν τις ουσίες που ήθελαν. Αυτό μας δείχνει πως όχι μόνο η ίδια η ουσία της πράξης (της χρήσης ουσιών), αλλά και οι απορρέουσες από αυτήν δραστηριότητες (παραβάσεις) ενέχουν και θρέφουν το συναίσθημα της ντροπής.

2) Πως ο κοινωνικός περίγυρος επηρεάζει τη βίωση της ντροπής και της ταπείνωσης από τις ουσιοεξαρτημένες γυναίκες;

Ήδη από το θεωρητικό μας πλαίσιο είδαμε πως η ντροπή θεωρείται από πολλούς ένα κοινωνικό συναίσθημα, που προϋποθέτει την παρουσία κάποιου άλλου ή την υποψία της παρουσίας του. Η ταπείνωση έρχεται ως η «σκηνή του θεάτρου»⁴²⁶, με τους θεατές να είναι ο κοινωνικός περίγυρος. Επτά ιστορίες ζωής μας επιβεβαιώνουν την εκδοχή αυτή, εφόσον κάνουν αναφορά στον κοινωνικό περίγυρο και συγκεκριμένα τους γείτονες, φίλους και γνωστούς, καθώς και το σχολικό περιβάλλον. Τα υποκείμενα αισθάνονται ντροπή γιατί εκτίθενται στους «άλλους» και ταυτοχρόνως η στάση των τελευταίων, η ταπείνωση που τους προκαλούν, επιτείνει την κατάσταση. Χλευασμοί, υποτίμηση κι εξευτελισμοί από μικρή ηλικία, πριν την έναρξη της χρήσης ακόμα, κάνουν τα υποκείμενα να ταπεινώνονται, να ντρέπονται και να «ξεγυμνώνονται» στα μάτια του περιγυρου. Αντικείμενο της ταπείνωσης είναι η οικογενειακή κατάσταση των γυναικών, τα φανερά σημάδια της βίας που τους ασκείται από το οικογενειακό περιβάλλον, οι σωματικές δυσμορφίες, οι χαμηλές σχολικές επιδόσεις κ.α. Δηλαδή, πριν τη χρήση ακόμα, τα υποκείμενα μας, που είναι ακόμη κορίτσια, στιγματίζονται για ποικίλους λόγους από τον κοινωνικό περίγυρο, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται, ενώ η εξάρτηση ήρθε ως επιβεβαίωση του αρχικού στίγματος.

⁴²⁶ Ο.π., σελ. 13.

3) Ποιος ο ρόλος του φύλου στην πρόκληση και βίωση του συναισθήματος της ντροπής και της ταπείνωσης;

Το αρχικό ερευνητικό μας ερώτημα σχετικά με το φύλο προέκυψε αναπόφευκτα, εξαιτίας της ενασχόλησης μας αποκλειστικά με αφηγήσεις ουσιοεξαρτημένων γυναικών. Αυτό δεν σημαίνει, πως οι άντρες ουσιοεξαρτημένοι (που αριθμητικά είναι και πολλοί περισσότεροι) δεν αισθάνονται ντροπή, παράλληλα όμως, εγείρεται το ερώτημα σχετικά με το αν το γυναικείο φύλο έχει κάποιο κομβικό ρόλο σ' όλο αυτό.

Ο παράγοντας του φύλου, λοιπόν, εμφανίστηκε στις αφηγήσεις των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, κυρίως στην ενότητα που αφορούσε την «Το συναίσθημα της ντροπής: οι αφετηρίες», καθώς και στη διαχείριση σχετικών ζητημάτων στην ενότητα «Ντροπή και απεξάρτηση». Συγκεκριμένα, στην πρώτη ενότητα είχαμε τρεις αναφορές σε ντροπή που σχετίζεται με κάποιο χαρακτηριστικό του γυναικείου φύλου, ενώ στην ενότητα σχετικά με την απεξάρτηση έχουμε πέντε αναφορές σχετικά με τη διαχείριση της γυναικείας ταυτότητας.

Κατά βάση, η διάπλαση του γυναικείου σώματος (το γυναικείο στήθος) είναι αυτό που παρουσιάζεται ως πηγή ντροπής. Οι συγκεκριμένες γυναίκες που κάνουν αυτές τις αναφορές, μεγάλωσαν σ' ένα βίαιο οικογενειακό περιβάλλον, όπου η γυναίκα ταυτιζόταν με την ανηθικότητα. Επίσης, η πατρική φιγούρα είχε ανάρμοστη συμπεριφορά απέναντι τους, ταπεινώνοντάς τις και κάνοντας τις να πιστεύουν πως το να είναι γυναίκες είναι κάτι κακό. Μάλιστα, έχουμε μία περίπτωση που ο πατέρας φερόταν στην κόρη σαν να ήταν αγόρι κι αυτό διαμόρφωσε την ντροπή της για το φύλο της. Καλλιεργείται δηλαδή, από το οικογενειακό περιβάλλον η πεποίθηση της κατωτερότητας και υποτίμησης του γυναικείου φύλου. Στο πλαίσιο της απεξάρτησης, οι γυναίκες που αναφέρονται στη γυναικεία τους ταυτότητα, καλούνται να διαχειριστούν και να απαλλαχθούν από αυτές ακριβώς τις πεποιθήσεις με τις οποίες μεγάλωσαν. Συνολικά, πάντως, στο στάδιο της απεξάρτησης οι άμεσες αναφορές στο γυναικείο φύλο ως αυτούσια πηγή ντροπής ήταν τρεις.

Μπορούμε, επομένως, να πούμε πως υπήρξαν αναφορές σε αιτιακές σχέσεις γυναικείου φύλου-ντροπής/ταπείνωσης, αλλά λόγω του είδους της διερεύνησης και του υλικού μας, δεν είναι ασφαλές να γενικεύσουμε τα συμπεράσματα. Επιπλέον, δεν έχουμε αντίστοιχες αφηγήσεις από άντρες, ώστε να συγκρίνουμε το ρόλο αμφοτέρων των φύλων.

4) Ποια η σημασία της διαχείρισης του συναισθήματος της ντροπής και της ταπείνωσης στην απεξάρτηση και την επανένταξη;

Δεδομένου ότι το παρόν των ουσιοεξαρτημένων γυναικών τη στιγμή που διαβάζουμε κι επεξεργαζόμαστε τις αφηγήσεις τους, είναι η διαδικασία της απεξάρτησης, χρειάζεται να δούμε ποιος ο ρόλος της ντροπής και της ταπείνωσης μέσα σ' αυτό πλαίσιο.

Παρ' όλο που, όπως αναφέραμε και κατά την ανάλυση, οι απόψεις των γυναικών για την απεξάρτηση αποτελούν προσωπικές εκτιμήσεις, που προέκυψαν από τη συμμετοχή τους σε συγκεκριμένα προγράμματα του 18 ΑΝΩ, μπορούμε να παραθέσουμε ορισμένα συμπεράσματα. Βασικό επίτευγμα ήταν η παραδοχή κι εξωτερίκευση του συναισθήματος της ντροπής, μέσα από τη συμμετοχή τους στη θεραπευτική διαδικασία.

Μόνο μία από τις δεκαεπτά γυναίκες ανέφερε πως έχει ξεπεράσει εντελώς την ντροπή που αισθανόταν μετά την ολοκλήρωση του θεραπευτικού προγράμματος στο 18 ΑΝΩ. Οι υπόλοιπες αναφέρουν πως την έχουν ξεπεράσει σε μεγάλο βαθμό και βρίσκονται προς τη θετική κατεύθυνση. Όμως, ακόμη κι αν δεν έχουν απαλλαχτεί πλήρως από την ντροπή που είχε συσσωρευτεί μέσα τους όλα τα προηγούμενα χρόνια, μέσα από τα θεραπευτικά προγράμματα αναγνώρισαν, παραδέχτηκαν, εξωτερίκευσαν το συναίσθημα αυτό που τις βασάνιζε από νεαρή ηλικία.

Επιπλέον, μέσα από την απεξάρτηση γνώρισαν νέους ανθρώπους, δημιούργησαν καινούργιες σχέσεις και βρήκαν μια ομάδα στην οποία ανήκουν και η οποία τις αποδέχεται και τις στηρίζει, αναγνωρίζοντας παράλληλα τα λάθη που έχουν κάνει. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, κατάφεραν να μιλήσουν για την ντροπή και την ταπείνωση που είχαν βιώσει, να εκτεθούν και μερικές από αυτές να κάνουν σχέδια για το μέλλον. Το γεγονός πως ορισμένες εργάζονται ήδη, έχουν ή σκοπεύουν να βρουν δικό τους σπίτι, ενώ μερικές σχεδιάζουν ένα μέλλον μακριά από τις εξαρτήσεις και τις παραβάσεις, αποτελούν μία θετική εξέλιξη. Επίσης, αποδεικνύουν σ' ένα βαθμό πως η διαχείριση της ντροπής συμβάλλει στην απεξάρτηση τους.

Ένα ακόμη αξιοσημείωτο στοιχείο που προέκυψε από την ανάλυση, είναι ο ρόλος της οικογένειας αφενός ως προς την καλλιέργεια του συναισθήματος της ντροπής και αφετέρου ως προς την πορεία προς τη χρήση. Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, σε όλες τις περιπτώσεις αναφέρθηκε η οικογένεια ως σημείο αναφοράς της ντροπής, ακόμη κι αν δεν βίωναν όλες οι

γυναίκες τις ίδιες καταστάσεις εντός της. Ωστόσο, από την ανάλυση μας προέκυψε πως όλα τα υποκείμενα της έρευνας έχουν υποστεί κάποιου είδους βία (λεκτική, σωματική, ψυχολογική) από το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον. Αποτελέσματα που εφιστούν την προσοχή για τις καταστροφικές συνέπειες της βίας στην υπό διαμόρφωση ψυχosύνθεση των ανηλίκων και πως μπορεί να οδηγήσει σε παραβατικές κι δραστηριότητες, όπως η χρήση ουσιών.

Παρατηρήσαμε επίσης, μέσα από την ανάλυση των αποσπασμάτων των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, επιβεβαιώνεται ο εξής φαύλος κύκλος: Ντροπή-Χρήση-Εξάρτηση.

7.1. Από την ένταξη στην επανένταξη

Η ουσιοεξάρτηση δεν αποτελεί μια κατάσταση που αποδίδεται αποκλειστικά στο άτομο, αλλά αντιθέτως εμπλέκει ψυχολογικούς, ατομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Η καταπολέμησή της, μέσα από την απεξάρτηση των ουσιοεξαρτημένων, την ομαλή τους επανένταξη αλλά και την πρόληψη, χρειάζεται να εξεταστεί στη βάση τριών κατευθύνσεων: Α) το ρόλο του ατόμου, δηλαδή του (απ)εξαρτημένου εαυτού, Β) το ρόλο των θεραπευτικών κοινοτήτων, που συμβάλλουν στην απεξάρτηση, Γ) το ρόλο της υπόλοιπης κοινωνίας στην οποία επανεντάσσεται το πλέον απεξαρτημένο άτομο.

Α) Η απλή δοκιμή των ναρκωτικών δεν εγκαθιστά αυτόματα και την ουσιοεξάρτηση. Η τελευταία προϋποθέτει τη συνάντηση μιας προσωπικής, ψυχολογικής κρίσης με την κοινωνική⁴²⁷. Η υπό διαμόρφωση προσωπικότητα του ατόμου, που –συνήθως στην εφηβική ηλικία– ξεκινά τη χρήση ουσιών και τελικά καταλήγει εξαρτημένο, είναι ευάλωτη. Όμως, ακόμη και η ευαλωτότητα είναι συνάρτηση πολλών συντελεστών, που δρουν πολυεπίπεδα⁴²⁸, καθώς διαθέτει διάσταση α)σωματική, β)κοινωνική, γ)περιστασιακή και εξαρτάται παράλληλα από την υποκειμενική πρόσληψη του υποκειμένου⁴²⁹. Κάθε περίπτωση είναι τόσο μοναδική, όσο και η ανθρώπινη ψυχosύνθεση.

Υποστηρίζεται ότι υπάρχει μία συγκεκριμένη στιγμή, στην οποία ο ουσιοεξαρτημένος παίρνει την απόφαση να απαλλαχτεί από τον παλιό τρόπο ζωής του και να ενταχθεί σε κάποιο

⁴²⁷ Μάτσα Κ.(2001), ο.π., σελ.27.

⁴²⁸ Ο.π., σελ.29.

⁴²⁹ Killias Μ.(1990), *Vulnerability: Towards a better Understanding of a key variable in Genesis of Fear of Crime, Violence and Victims*, Vol.5, σελ.97-108 στο Ζαραφωνίτου Χ.(2002), *Ο φόβος του εγκλήματος προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.37.

πρόγραμμα απεξάρτησης. Εφόσον, η παγίωση της ουσιοεξάρτησης είναι πολυπαραγοντική διαδικασία, το ίδιο θα πρέπει να συμβαίνει και με την απεξάρτηση. Η θεραπευτική διαδικασία χρειάζεται να προσφέρει τη δυνατότητα στο άτομο να κατανοήσει, πως η απεξάρτηση δεν είναι αυτοσκοπός, δεν αφορά μόνο τη χρήση καθ' εαυτή και τις συνέπειές της στην υγεία, αλλά το συνολικό τρόπο ενέργειας και σκέψης, τις αντιλήψεις του για τον κόσμο και τη θέση του μέσα σε αυτόν⁴³⁰. Η κατανόηση της πολυπλοκότητας της παλαιάς, προβληματικής κατάστασης, λοιπόν, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για το πέρασμα στην καινούργια. Πρόκειται για μια δύσκολη κι επίπονη διαδικασία με πολλά σκαμπανεβάσματα και με τον κίνδυνο της υποτροπής συνεχώς να παραμονεύει⁴³¹. Επιπλέον, το άτομο κάνει ανασκαφή στο παρελθόν του, αναβιώνοντας άσχημες και βίαιες εμπειρίες, ώστε να φτάσει στην πηγή και τις αιτίες της σημερινής του κατάστασης. Έτσι, δύναται να καταφέρει ν' αφήσει οριστικά πίσω του τη ζωή που είχε ως ουσιοεξαρτημένος, περιορίζοντας και τις πιθανότητες υποτροπής. Η εγκατάλειψη, όμως, της παθητικότητας και της αδράνειας που χαρακτήριζε την –πολυετή, συνήθως- εξάρτησή του, και ο εναγκαλισμός της ενεργητικότητας και της λήψης πρωτοβουλιών, είναι μια δύσκολη μετάβαση.

Β) Η μετάβαση στο νέο τρόπο ζωής, γίνεται εφικτή μέσα από την ένταξη του στην/στις ομάδες της θεραπευτικής κοινότητας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται η προσπάθεια μεταμόρφωσης «αυτού του κλειστού και αποξενωμένου απ' όλους και από τον εαυτό του ατόμου σε κοινωνικό πρόσωπο»⁴³². Συνάπτει σχέσεις, εξωτερικεύει συναισθήματα, αποκτά αυτοεκτίμηση και γενικότερα, όλες οι δραστηριότητες του λαμβάνουν χώρο σ' ένα νέο κοινωνικοθεραπευτικό πλαίσιο. Το άτομο εντάσσεται σε μια ομάδα, με τα μέλη της οποίας συνδέεται μέσα από τον κοινό στόχο της απεξάρτησης κι αυτό του επιτρέπει να συνάψει συναισθηματικούς δεσμούς μαζί τους⁴³³. Σημαντικός είναι επίσης ο ρόλος των θεραπειών και οι σχέσεις που αναπτύσσουν με τους θεραπευόμενους. Στη θεραπευτική ομάδα υπάρχει ισοτιμία των μελών, όμως αυτό σημαίνει πως υπάρχουν κάποιοι κοινά αποδεκτοί κανόνες, η τήρηση των οποίων εξασφαλίζει κλίμα αλληλοσεβασμού, αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας. Στο 18 ΑΝΩ για παράδειγμα, υπάρχουν εβδομαδιαίες συναντήσεις της θεραπευτικής ομάδας, όμως τα μέλη (οι θεραπευόμενοι) θα

⁴³⁰ Ανδριάκαϊνα Ε.(2005), *Παίζοντας με τα όρια Θεραπευτικές κοινότητες και χρήστες ναρκωτικών*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 166.

⁴³¹ Μάτσα Κ.(2013), *ο.π.*, σελ.121.

⁴³² *Ο.π.*, σελ.122.

⁴³³ Μάτσα Κ.(2001), *ο.π.*, σελ.148-149.

πρέπει πριν συμμετάσχουν να έχουν «καθαρές» τοξικολογικές εξετάσεις ούρων, που σημαίνει ότι απέχουν από τη χρήση⁴³⁴. Μόνο έτσι η ομάδα γίνεται λειτουργικό σύνολο και τα μέλη αισθάνονται πραγματικά ισότιμα. Παράλληλα, το γεγονός πως έχουν συγκεκριμένο χρόνο και τόπο συνάντησης, τα βοηθάει να αισθανθούν πως έχουν ένα σταθερό σημείο αναφοράς, ενισχύοντας την αίσθηση του «ανήκειν». Συνολικά, είναι η πρώτη φορά που σταματούν να βρίσκονται στο περιθώριο και γίνονται αποδεκτοί από μια ομάδα, που δεν παραβλέπει τα ελαττώματά τους, αλλά είναι εκεί για να τα βελτιώσουν παρέα.

Γ) «Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η ψυχοθεραπευτική ομάδα ως ολότητα αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης ολότητας, του θεραπευτικού πλαισίου, που κι αυτό αποτελεί μέρος ολόκληρης της κοινωνίας»⁴³⁵. Η θεραπευτική κοινότητα, με τις ομάδες και τα προγράμματά της, αποτελεί το διαμεσολαβητή ανάμεσα στο (απ)εξαρτημένο άτομο και την κοινωνία. Ουσιαστικά, σκοπός τους είναι η απεξάρτηση των μελών της, ώστε να επανενταχθούν ομαλά στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι η θεραπευτική κοινότητα λειτουργεί ως μια μικρογραφία της κοινωνίας, όπου ο εξαρτημένος μαθαίνει να συμμορφώνεται στους κανόνες και τις αξίες που η δεύτερη έχει δημιουργήσει.

Ποιος όμως, είναι ο ρόλος της υπόλοιπης κοινωνίας; Αν είναι μόνο να επανεντάξει τον απεξαρτημένο, τότε τι γίνεται με τον κίνδυνο της περιθωριοποίησης των επόμενων «μη κανονικών»; Ο Braithwaite μίλησε για δύο ειδών ντροπές: την στιγματιστική(disintegrative), που περιθωριοποιεί και αποκλείει και την επανενταξιακή(integrative), που αποδέχεται κι εγκλείει. Η δεύτερη, που είναι και η θετική εκδοχή της ντροπής, έχει στη βάση της το διαμοιρασμό των ευθυνών, όταν ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων, παραβιάζει κάποιον κανόνα, που η ευρύτερη κοινωνία έχει θεσπίσει. Έτσι, από τη μία ντρέπεται το υποκείμενο που παραβίασε τον κανόνα, από την άλλη ντρέπεται η υπόλοιπη κοινωνία που δεν κατάφερε να αποτρέψει την παρέκκλιση ενός από τα μέλη της. Η λύση που προτείνεται όμως, είναι η αναγνώριση του λάθους που αναλογεί σ' εκείνη και στο άτομο, πάντοτε με τη λογική της διόρθωσης του με τελικό στόχο την επανένταξη. Ο Braithwaite, επομένως, παρουσιάζει μια εκ θεμελίων αλλαγή στη νοοτροπία της απονομής της Δικαιοσύνης. Μια κοινωνία με συνεκτικούς δεσμούς, καλλιέργεια σεβασμού κι αλληλεγγύης (όπως η θεραπευτική κοινότητα), δεν

⁴³⁴ Ο.π., σελ.150.

⁴³⁵ Ο.π., σελ.154.

χρειάζεται αποδιοπομπαίους τράγους και περιθωριοποιημένους, για να επιβεβαιώσει τη δικιά της «κανονικότητα». Αντιθέτως, βασικός στόχος της είναι να εντάξει όλα τα μέλη της, να αποδεχτεί τις αστοχίες τους σαν δικές της, ώστε να υπάρχει μια αμοιβαία πρόθεση να μην επαναληφθούν. Επιπλέον, οι στενοί και υγιείς κοινωνικοί δεσμοί επιτρέπουν σε προσωπικότητες που έχουν εξουσία να εκφράσουν την αποδοκιμασία τους, η οποία με τη σειρά της αναγνωρίζεται εκ μέρους του παραβάτη, κάνοντάς τον να αναγνωρίσει το λάθος του. Αυτή η ακολουθία είναι πιθανό να ενισχύσει τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης και τις δυνατότητες αυτορύθμισης του ατόμου⁴³⁶. Η επανενταξιακή ντροπή είναι το κλειδί για την καλλιέργεια αυτής της νοοτροπίας, θεμελιώνοντας τη συνεκτικότητα της κοινωνίας. Η στιγματιστική ντροπή, αυτή που βίωσαν τα υποκείμενα της έρευνάς μας δηλαδή, απλώς αποτελεί μέρος ενός φαύλου κύκλου, που διέξοδο δεν έχει.

Σε ασταθείς καιρούς, όπως οι σημερινοί, όπου βιώνεται πολυεπίπεδη κρίση (οικονομική, κοινωνική, αλλά κυρίως αξιακή), απειλείται και η συνεκτικότητα των κοινωνιών. Ως απόρροια, οι άνθρωποι νιώθουν παραπάνω την ανάγκη να ενισχύσουν τους δεσμούς τους και να επιβεβαιώσουν την ηθική τους. Έτσι, καλλιεργείται έφορο έδαφος για τη δημιουργία στιγματισμένων-ανήθικων ομάδων, στις οποίες αποδίδουν τα δεινά της περιόδου. Ωστόσο, ακόμη και σε αντίξοες συνθήκες (μάλλον, κυρίως σε αντίξοες συνθήκες), οι θεραπευτικές κοινότητες καταφέρνουν να «χτίσουν» εκ νέου, αυτό που η ευρύτερη κοινωνία «γκρέμισε»: την αξιοπρέπεια των περιθωριοποιημένων.

⁴³⁶ Ahmed E. & Braithwaite V.(2004), *“What, Me Ashamed?” Shame Management and School Bullying*, Journal of Research in Crime and Delinquency , Vol.43, Issue 3, σελ.287.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία:

-Ανδριάκαϊνα Ε.(2005), *Παίζοντας με τα όρια Θεραπευτικές κοινότητες και χρήστες ναρκωτικών*, Αθήνα: Βιβλιόραμα

-Αρτινοπούλου Β.(1991), *Η προβληματική του αιτιολογικού συσχετισμού ανάμεσα σε μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και εμπειρίες παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης, στο Αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη* Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας.

-Αρτινοπούλου Β.(2000), *Αιμομιξία Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά δεδομένα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

-Βουλγαράκη Μ. (2011-2012), *Το συναίσθημα της ντροπής: συνδέοντας μικρό- και μακρο-αναλυτικό επίπεδο στην κοινωνιολογία του Thomas J. Scheff*, Επιστήμη και Κοινωνίας, τεύχος 28

-Γεωργούδη Ν.(1997), *Η σεξουαλική παραβίαση: μία «οικογενειακή» υπόθεση στο Καλλινικάκη Θ., Αιμομιξία και θεραπευτικό πλαίσιο* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

-Δασκαλάκης Η.(1985), *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

-Ζαραφονίτου Χ.(2002), *Ο φόβος του εγκλήματος Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.

-Ζαραφονίτου Χ.(2004), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη

-Ζαραφονίτου Χ. & Τσίγκανου Ι.(2002), *Προς ένα αυτόνομο πρότυπο αξιολόγησης παρεμβάσεων στον τομέα της ουσιοεξάρτης, όπως αναφέρεται στο Ναρκωτικά Τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη Ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

-Καραπατσόπουλος Κ.(επιμέλεια) (1998), *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Πελεκάνος.

-Καραντινός Δ., Μαράτου- Αλιπράντη Α. & Φρονίμου Ε., *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ

-Καυτατζόγλου Α. Ι. (2006), *Κοινωνικός αποκλεισμός: εκτός, εντός και υπό Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διφορούμενης έννοιας*, Αθήνα: Σαββάλας.

-Κίτσος Γ., *Εγκληματικότητα χρηστών ναρκωτικών ουσιών και κοινωνικός αποκλεισμός στο Ζαραφονίτου Χ. & Τσίγκανου Ι.(2002), Προς ένα αυτόνομο πρότυπο αξιολόγησης παρεμβάσεων στον τομέα της ουσιοεξάρτης, όπως αναφέρεται στο Ναρκωτικά Τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη Ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

- Μαράτου-Αλιμπράντη Λ.(1998), *ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΕΚΚΕ: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τομ.95.
- Μάτσα Κ.(2013), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές-Το αίνιγμα της τοξικομανίας*, Αθήνα: Άγρα.
- Μάτσα Κ.(2013), *Ταπείνωση και Ντροπή Γυναίκες τοξικομανείς*, Αθήνα: Άγρα.
- Νικολόπουλος Γ.Π.(2005), *Το ζήτημα της επαγγελματικής επανένταξης πρώην καταδίκων: Θεωρητικές επισημάνσεις, ερευνητικά πορίσματα και κοινωνικές δράσεις*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τεύχος 118.
- Νικολόπουλος Γ., *Αγορά εργασίας και κοινωνική επανένταξη των νεαρών αποφυλακισμένων: η ολιστική προσέγγιση της «Επανόδου»* (www.epanodos.gr).
- Ορφανάκη Κ.(2017), *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ενήλικων Κρατουμένων Μαθητών γύρω από το Εγκληματικό Φαινόμενο. Η περίπτωση του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας των Φυλακών Κορυδαλλού στο Εγκληματολογικές Μελέτες*, Διεύθυνση σειράς: Ζαραφονίτου Χ., Αθήνα: Διώνικος, Τεύχος 3.
- Παρασκευόπουλος Ν.(2004), *Η καταστολή της διάδοσης των ναρκωτικών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Περαντζάκη-Καρατζόγλου Ι. (2001), *Κοινωνική ανομία και ναρκωτικά*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Ρήγα Α.Β., Δασκαλάκη Η., Λάμπρου Α. & Παπαέτρου Γ.(1991), *Ανύπανδρη μητέρα: προβλήματα-συγκρούσειςπροοπτικές*, ΕΚΚΕ: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.
- Σπινέλλη Κ.Δ., Κουράκης Ν. & Κρανιδιώτη Μ.Π, *Λεξικό Εγκληματολογίας*, Αθήνα: Τόπος.
- Τεγόπουλος-Φυτράκης(1990), *Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα: Αρμονία ΑΕ.
- Τσαλίκोगλου Φ.(1987), *Ο μύθος του επικίνδυνου ψυχασθενή*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Τσαλίκोगλου Φ.(1996), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Τσίγκανου Ι., Δασκαλάκη Η.Κ. & Τσαμπαλή Δ.(2004), *Εικόνες και αναπαραστάσεις βίας στο ελληνικό σχολείο*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσίγκανου Ι.(2002), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσίλη Σ.(1995), *Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα- Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τσιώλης Γ.(2006), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις-Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Χαΐδου Α.(1996), *Θετικιστική Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

- Χαίδου Α.(2016), *Ναρκωτικά*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Φακιολάς Ν., Στυλιάρας Γ. & Μούλα Κ. (1999), *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των απεξαρτημένων ατόμων στο Καραντινός Δ., Μαράτου- Αλιπράντη Α. & Φρονίμου Ε., Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Φύλιας Β.(1996), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Αθήνα: Gutenberg.
- Φλώρα Κ.(2017), *Εξάρτηση Λόγος και Συναίσθημα Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γερμανός

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

- Abu-Lughod L.(2017), *Honor and shame* στο Liebling A., Maruna S. & McAra L., *The oxford handbook of criminology*, UK: Oxford University Press.
- Ahmed E. & Braithwaite V.(2004), “*What, Me Ashamed?*” *Shame Management and School Bullying*, Journal of Research in Crime and Delinquency , Vol.43, Issue 3.
- Blume S. & Zilberman M.L.(2005), *Addictive disorders in women in Clinical Textbook of Addictive Disorders*, New York: Guilford Publications.
- Braithwaite J.(1989), *Crime, shame and reintegration*, USA: Cambridge university.
- Cloward R. & Ohlin L.(1960), *Delinquency and opportunity: A theory of delinquent gangs*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Cohen A.K.(1955), *Delinquent boys: The culture of the Gang*, New York: Free Press.
- Gideon L.(2009), *Drug Offenders' Perceptions of Motivation: The Role of Motivation in Rehabilitation and Reintegration* στο *Therapy and Comparative International Journal of Offender Criminology*, New York: Sage Publications, Vol.54, Issue.4.
- Golub A., Bruce D.J. & Dunlap E.(2005), *Subcultural evolution and illicit drug use* , Addiction Research and Theory, Vol.13, Issue 3.
- Elison J. & Garofalo C. & Velotti P.(2014), *Shame and aggression: Theoretical considerations*, Aggression and violent behavior, Elsevier, Vol.19, Issue 4
- Jaggar A.M. & Bordo S.R., *Gender/Body/Knowledge*, New Jersey: Rutgers University Press.
- Kambarami M.(2006), *Femininity, Sexuality and Culture: Patriarchy and Female Subordination in Zimbabwe*, South Africa: University of Fort Hare.
- Katz, P. A. (1979), *The development of female identity.*, Sex Roles, Vol.5, Issue 2.
- Kaufman G.(2004), *The psychology of shame- Theory and treatment of shame based syndromes*, New York: Springer Publishing Company.

- McDowell and Pringle (1992), *Defining women Social Institutions and Gender Divisions*, UK: The Open University.
- Mead G.H.(1934) ed. By Morris C.W.(1967), *Mind, Self, and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, USA: The University of Chicago Press.
- Mendes F. , Relvas P.A. & Lourenco M., Reccio J.L., Pietralunga S., Broyer G., Bussac H.M., Calafat A. & Stocco P.(1999), *Family relationships and primary prevention of drug use in early adolescence*, Spain: IREFREA & European Commission.
- Merton R.K.(1968), *Social theory and Social Structure*, New York: The Free Press.
- Miller B.W.(1959), *Implications of Lower Class Culture*, Social Service Review, vol.33.
- Nadelmann E., *The Case for Legalization*.
- Scheff J. T.(1990), *Microsociology. Discourse, Emotion and Social Structure*, USA: The University of Chicago Press.
- Silva S. ,Pires A. , Guerreiro C. & Cardoso A.(2012), *Balancing motherhood and drug addiction: The transition to parenthood of addicted mothers*, Journal of Health Psychology, 18(3).
- South N.(2007), *Drugs, alcohol, and crime*, στο Maguire M. & Morgan R. & Reiner R., *The Oxford Handbook of criminology*, New York: Oxford University Press.
- Stocco P., Llacer J.J.L., DeFazio L., Calafat A. & Mendes F. (2000), *Women drug abuse in Europe: gender identity*, Venezia: IREFREA & European Commission
- S. L. A. Straussner, & S. Brown (2002), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice*, San Francisco, CA: Jossey-Bass
- Sykes G. & D.Matza(1957), *Techniques of Neutralization: a theory of delinquency*, American Sociological Review, Vol. 22, No.6.
- Tsiganou J.(2003), *Law making on Drugs and Politics in Greece*, Athens: National Centre of Social Research.
- Tsounis A.(2013), *The role of the family in the installation of drug-addiction: an attempt to explore the relationship*
- Rosenfeld A. & Nadelson C. & Krieger M. & Backman J., *Incest and Sexual Abuse of Children*.
- Walters G.D.(1994), *Drugs and crime in lifestyle perspective*, California: Sage Publications
- Willett C.(1999), *Feminist Perspectives on the Self*, Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Zahavi D.(2015), *Self and Other Exploring subjectivity, empathy and shame*, London: Oxford University Press.

Μεταφρασμένη βιβλιογραφία:

-Becker S.H. σε μτφρ Κούτζογλου Α. & Μπουρλιάσκος Β.Γ.Ι.(2000), *Οι περιθωριοποιημένοι*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

-Goffman E. σε μτφρ. Μακρυγιάννη Δ.(2001), *Στίγμα- Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

-Flick U. σε μτφρ Ζιώγα Ν.(2017), *Εισαγωγή στην Ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Προπομπός.

-Plummer K.(2000) σε μτφρ. Λιαλιαντωνάκη Χ., *Τεκμήρια ζωής Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας Ανθρωπιστικής Μεθόδου*, Αθήνα: Gutenberg.

-Schütze F., *Οι βιογραφικές τροχιές της οδύνης ως ερευνητικό αντικείμενο της ερμηνευτικής κοινωνιολογίας* στο Τσιώλης Γ. & Σιούτη Ε.(2013), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα*, Αθήνα: Νήσος

Δευτερογενείς πηγές:

-Καλαμπαλίκη Φ.(1995), *Καταστροφικότητα, σχολική εμπειρία και πολιτική συμπεριφορά*, Σύγχρονη εκπαίδευση , τεύχος 81.

-Μπαμπινιώτης Γ.(2011), *Λεξικό συνωνύμων-αντωνύμων της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Γλωσσολογίας ΕΠΕ.

-Brïole C. & Clervoy P. & Southwell G. (1998), *Traumatisme, honte et exclusion*, Nervure, XI/8.

-J.P.Sartre(1943), *L'Etre et le Neant* , ed. Gallimard.

-M.Killias(1990), *Vulnerability: Towards a better Understanding of a key variable in Genesis of Fear of Crime, Violence and Victims*, Vol.5, σελ.97-108

-Lacan J. ed. by Seuil(1991), *Le Seminaire, Livre VIII: Le transfert*.

Άλλες πηγές:

-ΕΚΤΕΠΝ(2018), *Ετήσια Έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα για το έτος 2018*, Αθήνα.

-Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης για τα Ναρκωτικά & την Τοξικομανία (2006), *Η κατάσταση των ναρκωτικών στην Ευρώπη – ετήσια έκθεση*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων και Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Σύνδεσμοι-διαδικτυακές πηγές:

-http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CE%BD%CE%B1%CF%81%CE%BA%CF%8E%CE%BD%CF%89&dq=,

-<http://www.okanampa.gr/component/k2/item/121-istoria-ton-nomon-gia-ta-narkotika-stin-ellada>

-http://www.ministryofjustice.gr/site/LinkClick.aspx?fileticket=w_pvTvfUYPc%3D&tabid=132

-<http://www.druglibrary.org/schaffer/library/studies/cu/cu8.html>

[-http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/4526/TD0416907ELN.pdf](http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/4526/TD0416907ELN.pdf)

Νομοθεσία:

-N 1729/1987

-N 4139/2013

-N 4322/2015

-Α2β/οικ. 3982/1987